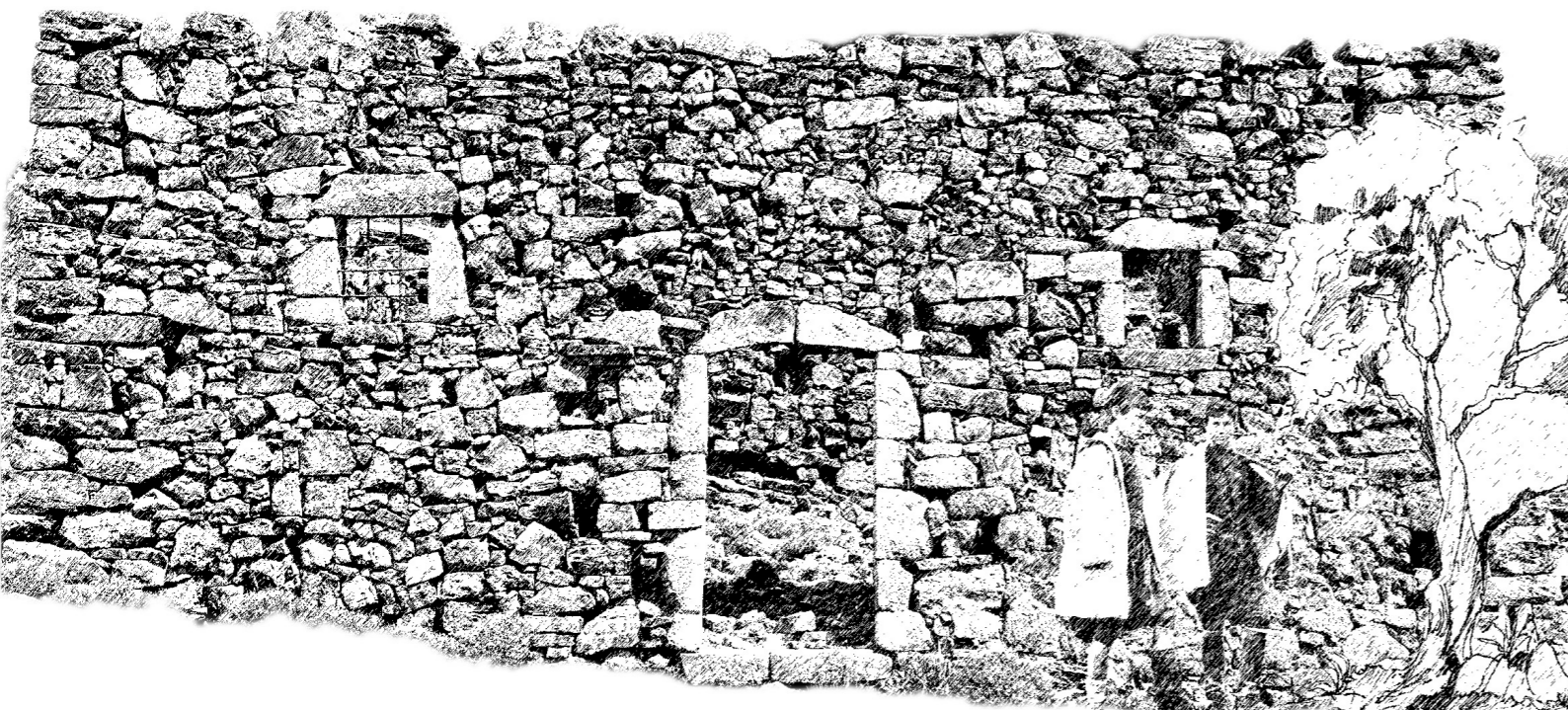

Ανάμεσα στα ερείπια

Αναζητώντας τα χαρακτηριστικά της λαϊκής αρχιτεκτονικής στους εγκαταλελειμμένους οικισμούς Γεωργίτσι και Μουρί Σφακίων.

Ἐν γῆ ἐρήμῳ

Σε μια ἔρημη γῆ , δύο ἔρημα χωριά των Σφακίων.
Μελέτη, ἀνάλυση και ἐρευνα για το Μουρί και Γιωργίτσι Σφακίων.

Φοιτητές
Νικολίτσα Αγγελοπούλου - Στέλιος Παπαχριστοφόρου

Επιβλέποντες καθηγητές
Νικόλαος Σκουτέλης - Κλήμης Ασλανίδης

Σχολή
Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός - Μέθοδος και Σημασία

Αυτή η ερευνητική εργασία εξετάζει τους εγκαταλελειμμένους οικισμούς Γεωργίτσι και Μουρί Σφακίων στην Κρήτη, αποκαλύπτοντας τη γοητεία της λαϊκής αρχιτεκτονικής και της ιστορικής τους ταυτότητας. Με λεπτομερή καταγραφή 131 κτισμάτων και άλλων στοιχείων, όπως αλώνια, πεζούλες, στέρνες κ.α., η μελέτη προσπαθεί να φωτίσει την ιστορία και τη δομή αυτών των χωριών.

Η συλλογή του ερευνητικού υλικού βασίστηκε σε δύο κύριες πηγές: βιβλιογραφική έρευνα και επιτόπιες μελέτες στα χωριά Γεωργίτσι και Μουρί. Κατά την αναζήτηση πληροφοριών και ιστορικών δεδομένων, αντιμετωπίστηκαν πολλές προκλήσεις, από την έλλειψη βιβλιογραφικών πηγών έως την απουσία των κατοίκων που κάποτε έδωσαν ζωή σε αυτούς τους οικισμούς. Εκτός από τις περιορισμένες βιβλιογραφικές πηγές που καλύπτουν τις υπό μελέτη τοποθεσίες, το σημαντικότερο στοιχείο της έρευνας ήταν οι άνθρωποι. Ωστόσο, οι περισσότεροι από αυτούς δεν είναι πλέον παρόντες και δεν έχουν αφήσει άλλα ίχνη πέρα από τις κατοικίες τους και την οικιστική δομή των χωριών τους. Οι δυσκολίες αυτές ενισχύθηκαν από την έλλειψη ιστορικών αρχείων, τις δυσπρόσιτες τοποθεσίες και τα περιορισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα.

Ο στόχος είναι να αναδειχθούν οι δύο οικισμοί ως αυθεντικά μνημεία της ζωής στα Σφακιά, διαφυλάσσοντας και κατανοώντας την ταυτότητα και την ιστορική τους σημασία.

Οι οικισμοί κάποτε λειτουργούσαν ως δίπολο και αναπτύχθηκαν βάσει της γεωγραφικής τους θέσης και των κλιματικών συνθηκών: το Γεωργίτσι, κοντά στη θάλασσα, υπήρξε κέντρο ναυτικών και εμπορικών δραστηριοτήτων, ενώ το Μουρί, σε ορεινή απομονωμένη τοποθεσία, προσέφερε φυσική προστασία και κατάλληλες συνθήκες για κτηνοτροφία και αγροτικές καλλιέργειες. Η ιστορική αναδρομή περιλαμβάνει τη μελέτη των αρχαίων πόλεων της περιοχής, την επίδραση της Ενετοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, καθώς και τη συμβολή των Σφακιανών στις επαναστάσεις και την ανεξαρτησία της Κρήτης.

Η αρχιτεκτονική ανάλυση εξετάζει τις παραδοσιακές κατοικίες, τις γειτονιές και τις αγροτικές δομές, αναδεικνύοντας την ανθεκτικότητα και προσαρμοστικότητα των κτιρίων στο φυσικό τοπίο. Επιπλέον, εξετάζονται οι σύγχρονες επεμβάσεις στους οικισμούς, με στόχο την κατανόηση του αντίκτυπου αυτών των αλλαγών στην πολιτιστική και φυσική κληρονομιά της περιοχής.

Η εργασία φιλοδοξεί να αναδείξει την αξία των εγκαταλελειμμένων οικισμών ως ζωντανών μαρτύρων της ιστορίας και της πολιτιστικής ταυτότητας της Κρήτης, προσφέροντας πολύτιμες γνώσεις για τη λαϊκή αρχιτεκτονική και την πολιτιστική κληρονομιά της περιοχής

Abstract

This research examines the abandoned villages of Georgitsi and Mouri , Sfakia in Crete, revealing the charm of their vernacular architecture and cultural heritage. With detailed documentation of 131 buildings and other elements such as threshing floors, terraces, and cisterns, the study illuminates the history and structure of these villages.

The research material was collected from two main sources: bibliographic research and field studies in the villages of Georgitsi and Mouri. During the search for information and historical data, numerous challenges were encountered, from the scarcity of bibliographic sources to the absence of the people who once brought life to these settlements. Apart from the limited bibliographic sources covering the studied locations, the most significant aspect of the research was the people. However, most of them are no longer present and have left no traces beyond their dwellings and the settlement structure of their villages. These difficulties were compounded by the lack of historical records, remote locations, and limited architectural remains.

The aim is to highlight the two settlements as authentic monuments of life in Sfakia, preserving and understanding their identity and historical significance.

The settlements once functioned as a duality and developed based on their geographical location and climatic conditions: Georgitsi, near the sea, was a hub of maritime and commercial activities, while Mouri, in an isolated mountainous location, offered natural protection and suitable conditions for livestock farming. The historical review includes the study of ancient cities in the area, the influence of Venetian and Ottoman rule, and the contribution of the Sfakians to the revolutions and the independence of Crete.

The architectural analysis examines traditional houses, neighborhoods, and agricultural structures, highlighting the resilience and adaptability of the buildings to the natural landscape. Additionally, contemporary interventions in the settlements are studied to understand the impact of these changes on the cultural and natural heritage of the area.

The study aspires to showcase the value of the abandoned settlements as living witnesses of Crete's history and cultural identity, providing valuable insights into vernacular architecture and the cultural heritage of the region.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	9	[4] Η ΣΦΑΚΙΑΝΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ.....	129
• Abstract	12	4.1 Σφακιανές Κατοικίες: Σύμβολα Αντοχής και Προσαρμογής στο Τραχύ Τοπίο	131
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	17	4.2 ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ	133
[1] Ο ΧΩΡΟΣ	21	• ΣΤΕΝΟΜΕΤΩΠΟ	135
1.1 Φυσικό περιβάλλον και Σφακιανό τοπίο.	23	• ΠΛΑΤΥΜΕΤΩΠΟ	135
• 1.1.1 Γιωργίτσι - Ο οικισμός δίπλα στην θάλασσα	24	• Σπίτι με στύλο	141
• 1.1.2 Μουρί - Ο ορεινός οικισμός	24	• Προ-καμαρόσπιτο	142
• 1.1.3 Η Αδιάρρηκτη Σύνδεση της Ταυτότητας των Σφακιανών με το Τοπίο	33	• Καμαρόσπιτο	143
1.2 Γεωγραφικά Χαρακτηριστικά - Δίκτυο Σύνδεσης και Επικοινωνίας.	35	• ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΥΠΟΙ	145
• 1.2.1 Γιωργίτσι: Στρατηγική Θέση και Αφανής Ιστορία	36	• Πλατυμέτωπο διώροφο με παράσπιτο και οξωστάρι.	147
• 1.2.2 Μουρί: Καταφύγιο Ανάμεσα σε Φαράγγια	37	• Καμαρόσπιτο με σκεπαστή αυλή.	149
• 1.2.3 Δίκτυο μονοπατιών και Συνδέσεις των Οικισμών.	38	• Πλατυμέτωπο χωρίς στύλο με οξωστάρι και κουζίνα με χαμηλή καμάρα.	150
[2] ΙΣΤΟΡΙΚΑ.....	39	• ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ	151
2.1 Αρχαίες Πόλεις στα Σφακιά	41	4.3 από τὰ θεμέλια ἴσαμε τὸ δῶμα	153
2.2 Η Ιστορία των Σφακιών από την Αραβοκρατία έως τον 20ό αιώνα.	43	• 4.3.1 Τοιχοποιίες	155
2.3 Οι μελετούμενοι οικισμοί μέσα από Ιστορικά Τεκμήρια	47	• 4.3.2 Ανοίγματα	161
• 2.3.1 Casal Giorgici - Οικισμός Γιωργίτσι Σφακιών	47	• 4.3.3 Έπιπλα και σκευή	169
• 2.3.2 Muri- Οικισμός Μουρί Σφακιών	51	• 4.3.4 Σοφάς	170
[3] ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ	55	• 4.3.5 Καμάρα	171
3.1 Η Οικιστική Οργάνωση στο Γιωργίτσι.	60	• 4.3.6 Δώμα και Δάπεδα	175
• 3.1.1 Η Κεντρική Στράτα και τα Δίκτυα Καλντεριμιών του Γιωργιτσίου	61	[5] ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ.....	179
• 3.1.2 Στέρνες και Νερό στο Γιωργίτσι	63	• 5.1 Πρότυπο Πλατυμέτωπο Σπίτι με Κρασόστερνα.	181
• 3.1.3 Πεζούλες, Θύλακες και Αλώνια στο Γιωργίτσι	64	• 5.2 Καμαρόσπιτο με σκεπαστή αυλή.	183
• 3.1.4 Οι Ναοί του Οικισμού Γιωργίτσι.	65	• 5.3 Πλατυμέτωπο κτίσμα στο Βίλατζη.	185
3.2 Η Οικιστική Οργάνωση στο Μουρί.	69	• 5.4 Το καμαρόσπιτο του Γιώργου Κελαϊδή στο Μουρί.	187
• 3.2.1 Οι Στράτες και τα Μονοπάτια του Μουριού	75	• 5.5 Η κατοικία στο Γιωργίτσι.	189
• 3.2.2 Πεζούλες και τρόχαλοι στο Μουρί: Μαρτυρίες της Αγροτικής Ζωής	79	• 5.6 Η Εκκλησία της Παναγιάς στο Μουρί	191
• 3.2.3 Αγροτικές Δομές και Οριοθετήσεις στο Μουρί	81	[6] ΣΥΧΡΟΝΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ.....	193
• 3.2.4 Πατητήρια στο Μουρί: Η Καρδιά της Αμπελοκαλλιέργειας	85	• Διατήρηση ή Αλλοίωση; Οι Επιδράσεις των Σύγχρονων Επεμβάσεων στις Παραδοσιακές Δομές στο Μουρί.	197
• 3.2.5 Στέρνες στα ορεινά	86	• ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	201
• 3.2.6 Ναοί του Οικισμού Μουρί	87	• ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	205
3.3 Οι Γειτονίες στο Μουρί	89	• ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	211
• Πατελούρα - Η βορειότερη γειτονιά	91	• ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟ.....	215
• Βίλατζη - Η Γειτονιά των Αγροτικών Εκτάσεων	96	• ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ	217
• Φούτζα - Η καρδιά του οικισμού.	101		
• Μπιτζάς - Η Οχρωματική Γειτονιά	109		
• Λενταριανά - Η Γειτονιά τών υψομετρικών αντιθέσεων.	114		
• Καβρός - Η Αυτόνομη γειτονιά με τις αμπελοκαλλιέργειες.	119		
• Άη Γιώργης - Το νότιο άκρο - Ο αγροτικός χαρακτήρας	124		

Ὁ τόπος μας εἶναι κλειστός, ὅλο βουνὰ πὺ ἐχουν σκεπὴ τὸ
χαμηλὸ οὐρανὸ μέρα καὶ νύχτα. Δὲν ἔχουμε ποτάμια δὲν ἔχουμε
πηγάδια δὲν ἔχουμε πηγὲς μονάχα λίγες στέρνες, ἄδειες κι' αὐτές,
πὺ ἤχοῦν καὶ πὺ τὶς προσκυνοῦμε. Ἦχος στεκάμενος κούφιος,
ἴδιος με τὴ μοναξιά μας ἴδιος με τὴν ἀγάπη μας, ἴδιος με τὰ
σώματά μας. Μᾶς φαίνεται παράξενο πὺ κάποτε μπορέσαμε νὰ
χτίσουμε τὰ σπίτια τὰ καλύβια καὶ τὶς στάνες μας. Κι' οἱ γάμοι
μας, τὰ δροσερὰ στεφάνια καὶ τὰ δάχτυλα γίνονται αἰνίγματα
ἀνεξήγητα γιὰ τὴ ψυχὴ μας. Πῶς γεννήθηκαν πῶς δυναμώσανε τὰ
παιδιά μας;

Γιώργος Σεφέρης, Ποιήματα, Ἴκαρος, Αθήνα 1998

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αντικείμενο μελέτης

Η ερευνητική εργασία που παρουσιάζεται επικεντρώνεται στην ανάλυση και κατανόηση της λαϊκής αρχιτεκτονικής μέσω της μελέτης δύο χαρακτηριστικών εγκαταλειμμένων οικισμών της νότιας Κρήτης στην περιοχή των Σφακίων, οι οποίοι, παρά την εγκατάλειψή τους, διατηρούν έντονα τα χαρακτηριστικά της κρητικής λαϊκής αρχιτεκτονικής και παραμένουν φορείς της πλούσιας πολιτισμικής κληρονομιάς τους.

Οι δύο αυτοί οικισμοί αναπτύχθηκαν ως δίπολο, αποτελώντας διαφορετικούς πυρήνες που κατοικούνταν από τους ίδιους ανθρώπους. Το Μουρί, ως ορεινό καταφύγιο, καλά κρυμμένο ανάμεσα σε βουνά και φαράγγια, και το Γεωργίτσι, σε ένα πλάτωμα σε προσβάσιμη τοποθεσία κοντά στη Χώρα Σφακίων, εκφράζουν τις διαφορετικές ανταποκρίσεις των κατοίκων στις προκλήσεις του τοπίου και του κλίματος της περιοχής. Ενώ το Μουρί, με την ορεινή και απομονωμένη τοποθεσία του, προσέφερε φυσική προστασία από εχθρούς και ιδανικές συνθήκες για κτηνοτροφία και αγροτικές δραστηριότητες, το Γεωργίτσι, λόγω της προσβασιμότητάς του και της εγγύτητας με το εμπορικό κέντρο της Χώρας Σφακίων, ευνοούσε τη ναυτιλία και τις εμπορικές συναλλαγές. Αυτός ο διαχωρισμός στις λειτουργίες των δύο οικισμών αντανάκλα την πολυπλοκότητα της πολιτισμικής και οικονομικής ζωής στην περιοχή των Σφακίων.

Μέσω της έρευνας αυτής, επιδιώκεται να αναγνωρισθεί η σημασία των οικισμών ως φορέων ιστορίας και πολιτισμού, καθώς και η αρχιτεκτονική τους συνέχεια που επιβιώνει μέσα στον χρόνο. Η μελέτη οργανώνεται σε έξι ενότητες. Αρχικά, αναλύει πώς η γεωγραφική θέση επηρέασε την ανάπτυξη των δύο χωριών και πώς το φυσικό τοπίο διαμόρφωσε την ταυτότητα του τόπου και των ανθρώπων που τον κατοικούσαν. Η δεύτερη ενότητα εξετάζει την ιστορική εξέλιξη και τις κοινωνικές αλλαγές που επηρέασαν την ανάπτυξη και διαμόρφωση των οικισμών με την πάροδο του χρόνου. Η τρίτη ενότητα προχωρά σε λεπτομερή ανάλυση της οικιστικής συγκρότησης των οικισμών, διερευνώντας τον τρόπο με τον οποίο οι κάτοικοι ανταποκρίθηκαν στις φυσικές και κοινωνικές προκλήσεις μέσω της αρχιτεκτονικής.

Ειδικότερα, εστιάζει στη δομή και τη λειτουργία των κτιριακών συνόλων, περιλαμβάνοντας την καταγραφή συνολικά 131 κτισμάτων. Συγκεκριμένα, στο Μουρί έχουν καταγραφεί 86 κτίσματα, εκ των οποίων δύο είναι εκκλησίες, ενώ στο Γεωργίτσι, από τα 45 καταγεγραμμένα κτίσματα, τα έξι είναι επίσης εκκλησίες.

Παράλληλα, αποτυπώνονται οι ναοί και άλλα χαρακτηριστικά στοιχεία των γειτονιών, όπως αλώνια, πεζούλες, στέρνες, καθώς και τα δίκτυα των παλιών δρόμων και μονοπατιών. Σημαντική είναι η αναφορά στην αρχιτεκτονική "της φυγής", δηλαδή στην επίδραση των πολέμων και των κοινωνικών αναταραχών στον τρόπο ζωής και την αρχιτεκτονική των χωριών, όπου το κρητικό σπίτι λειτουργούσε ως καταφύγιο, ορμητήριο και οχυρό. Στην τέταρτη ενότητα, αναλύονται οι τυπολογίες των κατοικιών της περιοχής, με στόχο να κατανοηθούν οι αρχιτεκτονικές μορφές και οι κατασκευαστικές πρακτικές που υιοθετήθηκαν στους παραδοσιακούς οικισμούς. Στην πέμπτη ενότητα, μέσω λεπτομερών αρχιτεκτονικών σχεδίων, εξετάζονται συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης κτισμάτων και ναών των οικισμών. Τέλος, στην έκτη ενότητα, αναλύονται τέσσερις σύγχρονες επεμβάσεις στον οικισμό Μουρί, όπου νέα υλικά και μέθοδοι έχουν χρησιμοποιηθεί για να ανταποκριθούν στις σημερινές απαιτήσεις. Η ανάλυση εστιάζει στις αλλαγές που έχουν επέλθει στην αρχιτεκτονική και την ταυτότητα του τόπου, με στόχο να κατανοηθεί ο αντίκτυπος αυτών των επεμβάσεων στον πολιτιστικό και φυσικό ιστό της

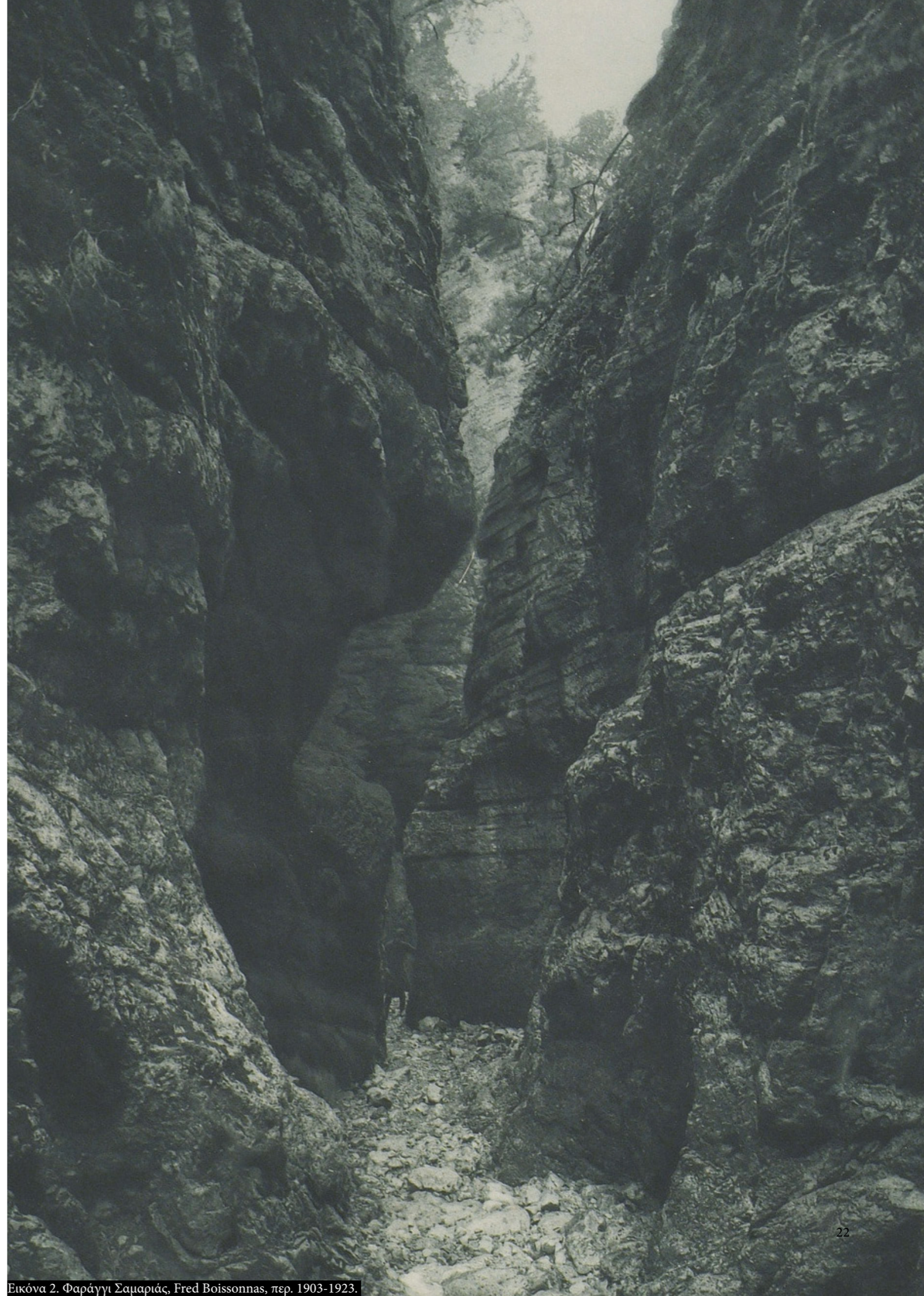
περιοχής.

Συνοψίζοντας, η εργασία επιδιώκει να αναδείξει την αξία των εγκαταλελειμμένων οικισμών, μέσα από το παράδειγμα του Μουριού και του Γεωργιτσίου, καθώς αποτελούν έναν ζωντανό σύνδεσμο με το παρελθόν και μια πηγή για την κατανόηση της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της περιοχής.

Στο βιβλίο του Δημήτρη Πικιώνη, "Κείμενα", και πιο συγκεκριμένα στο κεφάλαιο "Η λαϊκή μας τέχνη και εμείς", ο Πικιώνης αναφέρει: "Τέχνη σπουδαία δεν θα βρεις στο βουνό ή στο χωριό, ούτε εξαιρετικά ωραία θα τη βρεις παντού. Μα φυσική, δηλαδή αληθινή, θα είναι πέρα για πέρα πάντοτε". Αυτή την αληθινή τέχνη, που συνδέει τον άνθρωπο με τη φύση και την κοινότητά του, καλούμαστε να αποτυπώσουμε και να μελετήσουμε, καθώς πιστεύουμε πως αποτελεί μια βασική σελίδα στην ιστορία και την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου.

[1] Ο ΧΩΡΟΣ

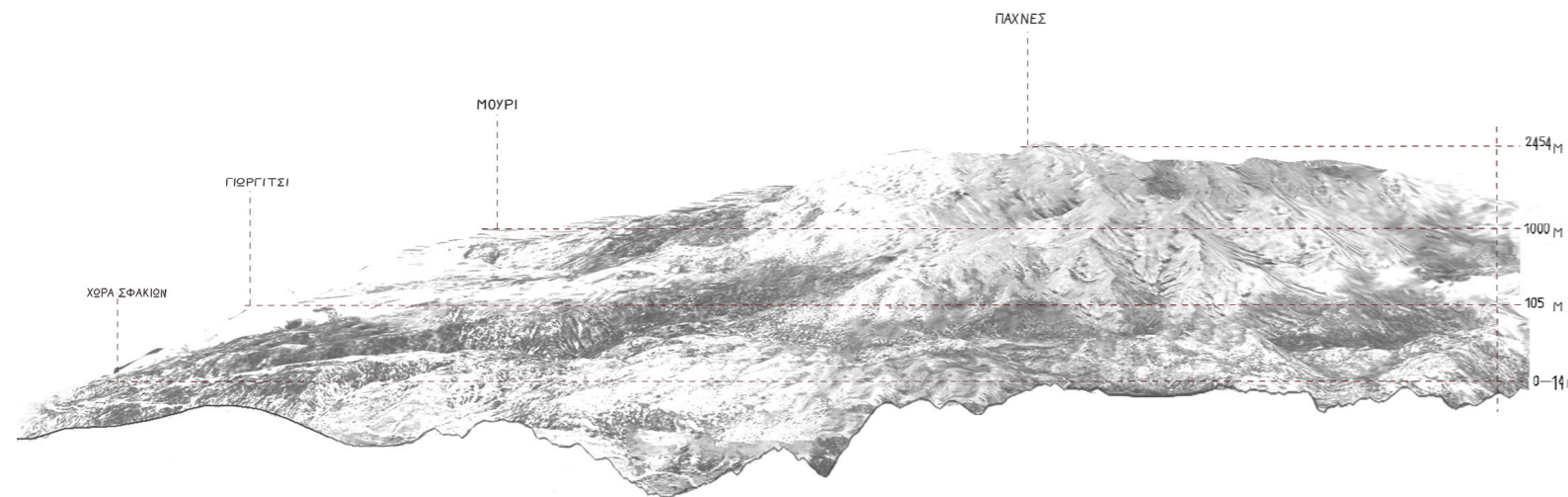
Γεωγραφία και Γεωμορφολογία

1.1 Φυσικό περιβάλλον και Σφακιανό τοπίο.

Η επαρχία Σφακίων χαρακτηρίζεται από το έντονο ανάγλυφο της και τις απόκρημνες βουνοκορφές που συνθέτουν το σφακιανό τοπίο. Το μεγαλύτερο μέρος της επαρχίας καταλαμβάνεται από τις βουνοκορφές των Λευκών Ορέων, τις δυσπρόσιτες μαδάρες, όπως και από 15 αρκετά δύσβατα και βαθιά φαράγγια που οδηγούν προς το εσωτερικό και ορεινό τμήμα της. Η έκταση της επαρχίας είναι 427τ. χλμ. στο σύνολο της ορεινή με τέσσερα μικρά αλλά σχετικά εύφορα οροπέδια: του Ασκύφου υψ. 600 μ , της Ιμπρού υψ. 780 μ, της Ανώπολης υψ. 600 μ και του Καλλικράτη υψ. 780 μ¹. Το επιβλητικό αυτό τοπίο φιλοξενεί αρκετά πλούσια χλωρίδα με πολλά και σπάνια ενδημικά φυτά. Αρκετές περιοχές, ιδιαίτερα τα φαράγγια, καλύπτονται από αραιά δάση με πεύκα, άγρια κυπαρίσσια και πρίνους,² καθώς και από πλούσια και σπάνια φυτά. Αντίθετα, οι ψηλότερες βουνοκορφές, εξαιτίας του υψομέτρου, των ισχυρών ανέμων και των σκληρών εδαφών, δυσκολεύουν την ανάπτυξη της βλάστησης και παραμένουν γυμνές.

Η έντονη εναλλαγή του φυσικού τοπίου και των υψομέτρων στα Σφακιά έχει ως αποτέλεσμα και την αντίστοιχη εναλλαγή του κλίματος μεταξύ των περιοχών, επηρεάζοντας την κατοίκηση και οδηγώντας στη δημιουργία εποχιακών οικισμών.³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σχέση των δύο οικισμών που εξετάζουμε. Κατά τους χειμερινούς μήνες, με τις έντονες βροχοπτώσεις, τους δυνατούς ανέμους και τις χιονοπτώσεις, οι κάτοικοι του Μουρίου αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τον οικισμό και να κατεβούν στο Γεωργίτσι, που βρίσκεται σε χαμηλότερο υψόμετρο, εξασφαλίζοντας έτσι καλύτερες κλιματολογικές συνθήκες διαβίωσης.

Εικόνα 3. Τομή εδάφους με τα υψόμετρα των Σφακίων, της κορυφής των Λευκών Ορέων και των οικισμών μελέτης

1 Στέργιου Γ. Σπανάκη (1993) , Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων, Ηράκλειο , σελ 750

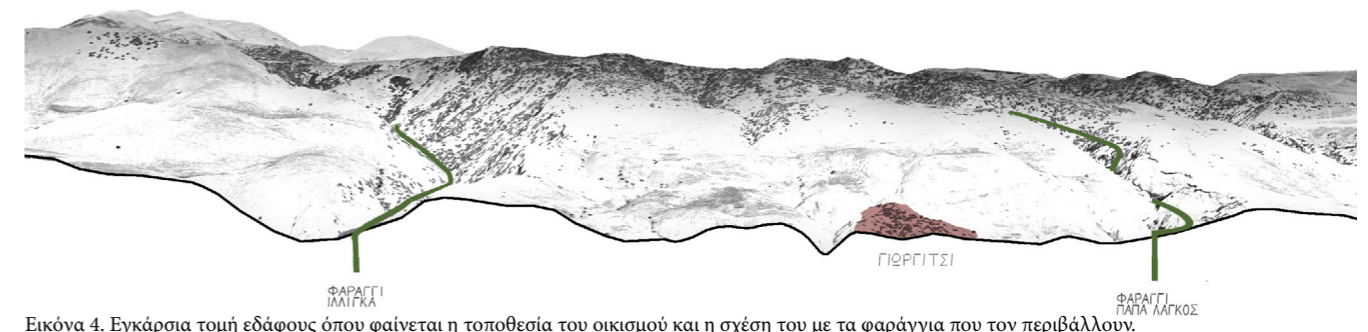
2 Νουχάκης Ι., Κρητική Χωρογραφία, εκδόσεις: Σπ. Κουσολίνος, Αθήνα 1903, σελ. 12

3 Νουχάκης Ι ο.π. σελ 12

• 1.1.1 Γεωργίτσι - Ο οικισμός δίπλα στην θάλασσα

Πέρα από τα άγρια χαρακτηριστικά ενός τοπίου που καθιστά δύσκολη την εγκατάσταση και τη δημιουργία οικισμών, οι Σφακιανοί κατάφεραν, μέσα στους αιώνες, να διατηρήσουν τον τόπο ζωντανό με την παρουσία τους. Εκμεταλλευόμενοι τις δυνατότητες που τους προσέφερε το φυσικό περιβάλλον, οργάνωσαν τη ζωή τους δημιουργώντας οικισμούς σε απόκρημνες περιοχές και περίοπτα σημεία.

Στην περίπτωση του Γεωργιτσίου, συναντάμε έναν οικισμό κοντά στη θάλασσα, σε μια περιοχή με έντονο ανάγλυφο που δύσκολα θα μπορούσε να αναπτυχθεί. Ωστόσο, οι κάτοικοι εργάστηκαν εντατικά τη γη, δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για την κάλυψη των αναγκών του οικισμού, της γεωργίας και της κτηνοτροφίας. Αντιμετώπισαν το πρόβλημα της συλλογής και αποθήκευσης των υδάτων μέσω δεξαμενών, ενώ κατασκεύασαν πεζούλες σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις με σιτηρά και ελιές, διασφαλίζοντας έτσι πρόσφορο έδαφος.

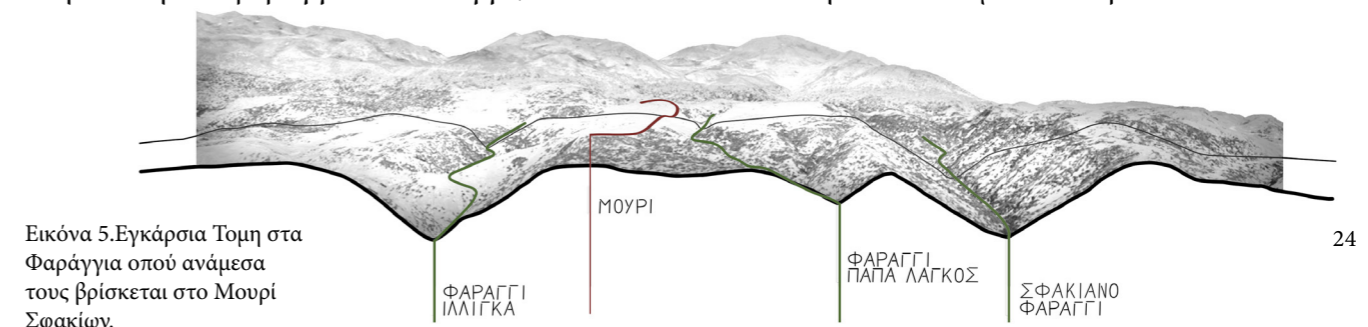

Εικόνα 4. Εγκάρσια τομή εδάφους όπου φαίνεται η τοποθεσία του οικισμού και η σχέση του με τα φαράγγια που τον περιβάλλουν.

• 1.1.2 Μουρί - Ο ορεινός οικισμός

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό των οικισμών που δημιουργήθηκαν στα Σφακιά και γενικότερα στην Κρήτη με την πάροδο του χρόνου είναι τα φαράγγια. Αυτά προσέφεραν εύκολη δίοδο προς το εσωτερικό και τα ορεινά των Σφακίων, εξασφαλίζοντας μια ασφαλή περιοχή για προσωρινή ή και μόνιμη κατοίκηση. Ο οικισμός του Μουρίου βρίσκεται μεταξύ δύο φαραγγιών: του Ίλιγγα στα δυτικά, που είναι ένα από τα μεγαλύτερα και πιο άγρια φαράγγια στα Σφακιά, και του Παπά Λαγκός στα ανατολικά. Αυτό δημιουργεί μια φυσική ζώνη προστασίας, και σε περίπτωση απειλής, η δίοδος από τα φαράγγια με τα πολλά κλειδιά - παραφάραγγα και αδιέξοδα - δυσκολεύει την πρόσβαση στον οικισμό.

Πέρα από την ασφάλεια που το ίδιο το φυσικό τοπίο προσφέρει, στο Μουρί παρατηρούμε αντίστοιχες ενέργειες με το Γεωργίτσι όσον αφορά την κατοίκηση, τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Υπήρχαν μεγάλες καλλιεργήσιμες εκτάσεις με αμπέλια σε μικρά οροπέδια και πεζούλες, που υποδηλώνουν μεγάλη παραγωγή κρασιού, σε αντίθεση με τις ελιές που λόγω του μεγάλου υψομέτρου δεν αναπτύσσονται. Επιπλέον, για την εξασφάλιση και αποθήκευση των υδάτων, δημιούργησαν αρκετές στέρνες στις γειτονιές, καθώς οι δύο πηγές που βρίσκονται πλησιέστερα στον οικισμό είναι σε απομακρυσμένη θέση. Η μία είναι εκτός του οικισμού, στο βόρειο τμήμα στην περιοχή Σκαφιδάκι, και η δεύτερη βρίσκεται στην κοίτη του φαραγγιού του Ίλιγγα, απέναντι από το εκκλησάκι του Τιμίου Σταυρού.

Εικόνα 5. Εγκάρσια Τομή στα Φαράγγια όπου ανάμεσα τους βρίσκεται στο Μουρί Σφακίων.

Γιωργίτσι

Τοπίο Ανάμεσα σε Ελαιώνες και Άγρια Βράχια

Μουρί

Πέτρινο Τοπίο με Φόντο τις Κορυφές των Λευκών Ορέων και Ματιά προς την Γαύδο

- 1.1.3 Η Αδιάρρηκτη Σύνδεση της Ταυτότητας των Σφακιανών με το Τοπίο

Η ταυτότητα του Σφακιανού είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το τραχύ και απομονωμένο περιβάλλον των Σφακιών, το οποίο έχει διαμορφώσει τον χαρακτήρα, την κουλτούρα και τον τρόπο ζωής των κατοίκων της περιοχής. Σε ενετικό χάρτη του 1607 σημειώνεται στην περιοχή των Σφακιών η φράση «Sfachiotti Popoli Bellicosi», που μεταφράζεται ως «Σφακιανοί λαός πολεμικός», ως προειδοποίηση προς τους κατακτητές για τον πολεμικό και ανυπότακτο χαρακτήρα τους. Ο Άγγλος περιηγητής Robert Pashley, που επισκέφθηκε την Κρήτη το 1834, περιέγραψε τους Σφακιανούς ως "ανθρώπους του βουνού, με σκληρή καρδιά και ακατάβλητο πνεύμα"⁴, τονίζοντας πώς το τοπίο της περιοχής είχε σμιλεύσει την ανθεκτικότητα και την ανεξαρτησία τους. Αντίστοιχα, ο Γάλλος περιηγητής Victor Raulin, στις περιγραφές του για τα Σφακιά, επισήμανε ότι "η απομόνωση και η άγρια φύση των βουνών έχουν διαμορφώσει έναν λαό που ζει σε αρμονία με το περιβάλλον του, διατηρώντας ισχυρούς δεσμούς με τις παραδόσεις"⁵.

Η ατομικότητα των Σφακιανών αναδεικνύεται μέσα από την αρχιτεκτονική τους και τις δομές που διαμορφώνουν στον χώρο. Πολύ συχνά παρατηρούνται χωριά που χωρίζονται σε μικρές ενότητες και δεν ακολουθούν την κλασική δομή με κεντρική εκκλησία, καφενείο και πλατεία. Αντίθετα, οι οικισμοί είναι σχετικά οχυρωμένοι και κάθε ενότητα λειτουργεί ανεξάρτητα, διαθέτοντας τους δικούς της κήπους και χωράφια. Αυτή η ατομικότητα έχει αναπτυχθεί διαμέσου των αιώνων, καθώς οι Σφακιανοί έπρεπε να βασίζονται κυρίως στον εαυτό τους λόγω της γεωγραφικής απομόνωσης και της δυσβάτου πρόσβασης της περιοχής τους.

Η γεωγραφική απομόνωση δεν εμπόδισε τους Σφακιανούς να δημιουργήσουν μια συνεκτική και υποστηρικτική κοινωνία, όπου η αλληλοβοήθεια και η συνεργασία ήταν απαραίτητες για την επιβίωση. Η παραδοσιακή αρχιτεκτονική, οι οικισμοί και οι καλλιέργειες τους, ενσωματωμένες με σεβασμό στο φυσικό τοπίο, μαρτυρούν μια βαθιά κατανόηση και εκτίμηση του περιβάλλοντός τους. Όπως ανέφερε ο Pashley, "οι πέτρινοι οικισμοί και τα λιθόστρωτα μονοπάτια τους είναι τόσο καλά προσαρμοσμένα στο περιβάλλον, που φαίνονται σαν φυσική προέκταση του τοπίου".

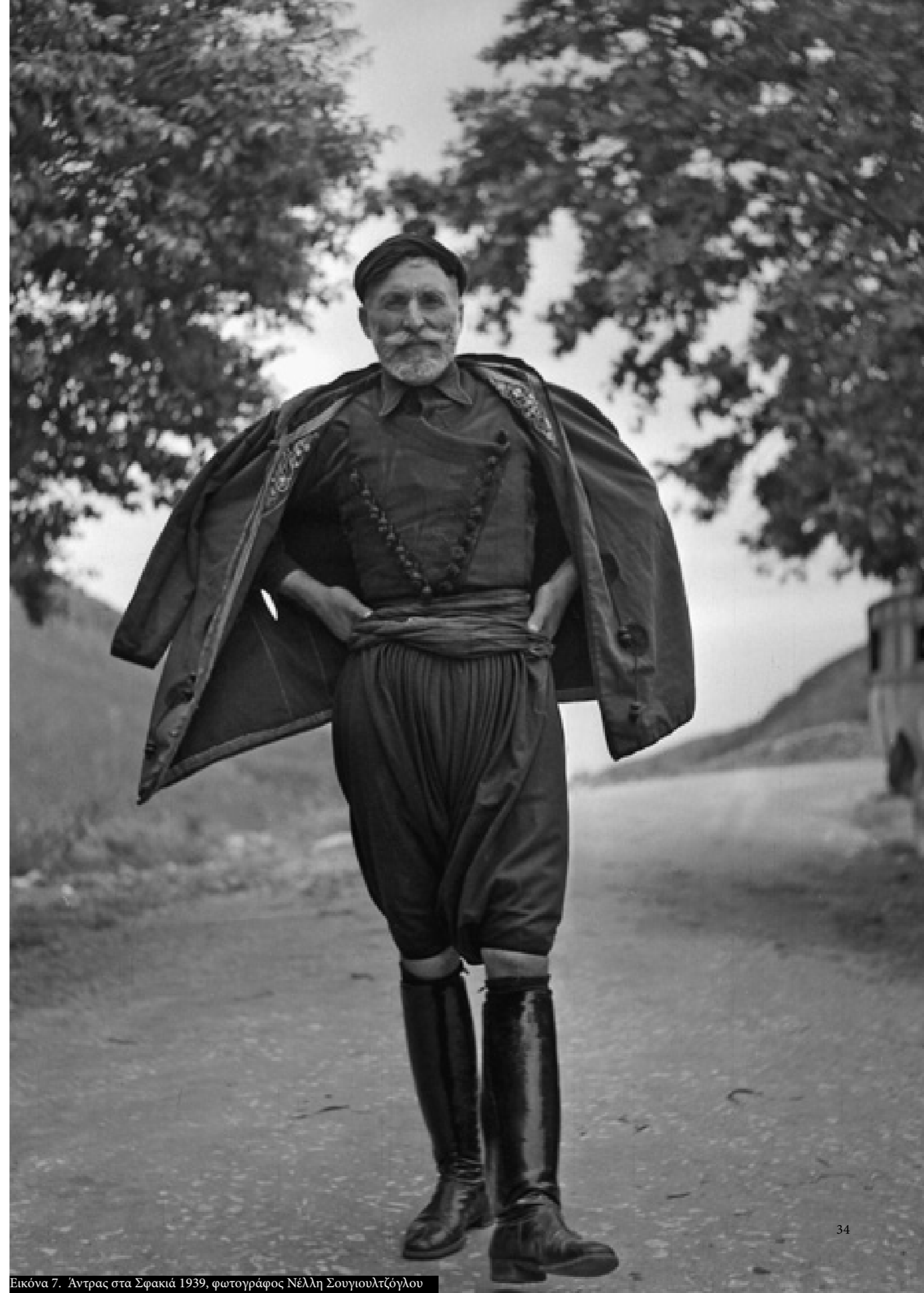
Έτσι, το τοπίο των Σφακιών δεν είναι μόνο το σκηνικό της ζωής τους, αλλά και η ουσία της ταυτότητάς τους, διαμορφώνοντας έναν λαό ανθεκτικό, περήφανο και ελεύθερο.

Εικόνα 6. Στα Σφακιά του 1911, το λιμάνι της Χώρας Σφακιών. Ο βράχος πίσω αριστερά παραμένει αμετάβλητος μέχρι και σήμερα. Στον λόφο, τα ερείπια του Ενετικού Φρουρίου.

4 Robert Pashley, Travels in Crete, 1837.

5 Victor Raulin, Description physique de l'île de Crète, 1869.

Εικόνα 7. Άντρας στα Σφακιά 1939, φωτογράφος Νέλλη Σουγιουλτζόγλου

1.2 Γεωγραφικά Χαρακτηριστικά - Δίκτυο Σύνδεσης και Επικοινωνίας.

Η επαρχία Σφακίων καταλαμβάνει το ΝΑ τμήμα του νομού Χανίων της Κρήτης. Περιβάλλεται βόρεια από τις επαρχίες Αποκορώνου και Κυδωνίας, δυτικά από την επαρχία Σελίνου, ενώ το νότιο τμήμα της βρέχεται από το Λιβυκό Πέλαγος, με πολλούς οικισμούς να έχουν αναπτυχθεί κατά μήκος του παράκτιου μετώπου. Ανάμεσα σε αυτούς τους οικισμούς είναι και η Χώρα Σφακίων, η οποία βρίσκεται στο νότιο τμήμα της επαρχίας και αποτελεί το διοικητικό της κέντρο.

Η Χώρα Σφακίων συγκροτείται από ένα σύμπλεγμα τεσσάρων συνοικιών, τον Μπρός Γιαλό στα δυτικά, τον Θόλο στα νότια, το Μεσοχώρι στα ανατολικά και το Γιωργίτσι στα βόρεια. Η ονομασία των Σφακίων ίσως προέρχεται από το φυτό "σφάκα" ή από την πόλη Σφαξ της Τυνησίας, ενώ μία πιο σύγχρονη ερμηνεία από τον Μ. Δέφνερ την συνδέει με τον όρο "σφαξ", που σημαίνει χάσμα ή φαράγγι. Οι κάτοικοι της περιοχής, έχουν δωρική καταγωγή, με ιστορικές οικογένειες όπως οι Σκορδίληδες, οι Κελαϊδήδες και οι Βουρδουμπάδες.

Μοναδικός δρόμος επικοινωνίας με τη Βόρεια Κρήτη είναι η αρτηρία Χανίων - Χώρα Σφακίων, που διέρχεται από το φαράγγι του Κατρέ, τα οροπέδια Ασκύφου και Ίμπρου και κατέρχεται από τα 750μ. με ελικοειδείς στροφές.⁶

Εικόνα 8. Χάρτης με τις επαρχίες του Νομού Χανίων. Επισημαίνεται η σύνδεση της Χώρας Σφακίων με την πόλη των Χανίων.

⁶ Στέργιου Γ. Σπανάκη (1993), *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, Ηράκλειο, σελ 750

• 1.2.1 Γιωργίτσι: Στρατηγική Θέση και Αφανής Ιστορία

Ο οικισμός του Γιωργιτσίου (Giorgici – την λατινική ονομασία του χωριού κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας), βρίσκεται σε μια βουνοπλαγιά, στο βόρειο τμήμα της χώρας Σφακίων, όντας σήμερα εγκαταλελειμμένος με τα περισσότερα κτίσματά του να βρίσκονται σε ερειπώδη κατάσταση. Είναι κτισμένος σε στρατηγική θέση, καθώς αν και βρίσκεται κοντά στον Μπρος Γιαλό, οι οπτικές φυγές του εξασφαλίζουν θέαση προς όλες τις κατευθύνσεις, επιτρέποντας έτσι τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής. Παράλληλα, δεν είναι ορατός από τη θάλασσα, γεγονός που τον καθιστά ασφαλή από τις πειρατικές επιδρομές και διευκολύνει την εμπορική δραστηριότητα.

Το Γιωργίτσι, ή αλλιώς ο «μικρός Γεώργιος», αποτελεί έναν οικισμό που εκτείνεται σε 57 στρέμματα και βρίσκεται σε υψόμετρο 150 μέτρων πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας. Η ονομασία του πιθανώς να έχει προέλθει από τον ομώνυμο ναό που χρονολογείται από την περίοδο της Ενετοκρατίας, ο οποίος είναι τοποθετημένος κεντρικά στον οικισμό. Παράλληλα, την ίδια περίοδο, το όνομα "Giorgici" εμφανίζεται σε φεουδάρχες του νησιού, γεγονός που ενισχύει την υπόθεση ότι το Γιωργίτσι ενδέχεται να έχει πάρει την ονομασία του από κάποιον γαιοκτήμονα της εποχής, ο οποίος κατείχε εκτάσεις γης στην περιοχή⁷. Στο βιβλίο "Επανεξέταση Αμφιλεγόμενου Ελληνο-Σλαβικού Προβλήματος: Η Αρχή των Επιθημάτων -ιτς- και Εθνολογικά Συνέπειαι", αναφέρεται πως το όνομα "Γιωργίτσι" προήλθε από το όνομα μιας οικογένειας, ενισχύοντας την παραπάνω θεωρία σχετικά με την προέλευση της ονομασίας του οικισμού.

Η πρόσβαση στον οικισμό γινόταν από τα δυτικά μέσω του Μπρός Γιαλού, ακολουθώντας ένα ανηφορικό μονοπάτι που σώζεται ακόμα και σήμερα, ξεκινώντας κοντά στο φαράγγι του Ίλιγκα. Σήμερα, η πρόσβαση στο χωριό είναι εφικτή μέχρι ένα σημείο με αυτοκίνητο, διασχίζοντας τον οικισμό του Θόλου, καθώς έχει γίνει διάνοιξη ενός δρόμου για τις ανάγκες των αγροτών. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι ο νέος αγροτικός δρόμος φαίνεται να έχει αλλοιώσει αρκετά σημεία του οικισμού αφού φαίνεται να μην δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στο ανάγλυφο.

Εικόνα 9. Ο οικισμός του Γιωργιτσίου, στο βάθος η εκκλησία της Αγ. Παρασκευής και δίπλα της τα ερείπια του Αγ. Νικολάου.

⁷ Σπανάκης, Στ. Γ. Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611). Στο *Κρητικά Χρονικά*, Τόμος Θ', Εκδόσεις Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός, 1955. σελ 379-478.

• 1.2.2 Μουρί: Καταφύγιο Ανάμεσα σε Φαράγγια

Το Μουρί είναι ένας ορεινός οικισμός που βρίσκεται σε υψόμετρο 1010 μέτρων και αποτελεί έναν ιδιαίτερο τόπο με πολυεπίπεδη σημασία. Χωρίζεται σε έξι μικρές γειτονιές και εκτείνεται σε ένα περιορισμένο οροπέδιο με έκταση 0,8 τετραγωνικών χιλιομέτρων. Η γεωγραφική του θέση έχει θέα προς το Λιβυκό Πέλαγος και τη Γαύδο, ενώ βρίσκεται στρατηγικά ανάμεσα σε δύο δύσβατα φαράγγια, γεγονός που το καθιστά σημαντικό καταφύγιο στις επαναστάσεις. Το χωριό εξυπηρετούσε και ως κτηνοτροφικό μετόχι και μέχρι σήμερα διατηρεί αυτή τη λειτουργία, αναδεικνύοντας τον σημαντικό ρόλο του στην τοπική κοινωνία και οικονομία. Αυτή η διττή λειτουργία του Μουρίου τονίζει την πολυσύνθετη αξία του, καθώς υπηρετούσε τόσο οικονομικές όσο και αμυντικές ανάγκες της περιοχής.

Για την ονομασία του οικισμού εντοπίζονται δυο διαφορετικές ερμηνείες. Ο Pendlebury, ίσως επηρεασμένος από τα γεγονότα της εποχής, στο βιβλίο του *The Archaeology of Crete*, αναφέρει αναφέρει ότι στη κρητική διάλεκτο Μουρί σημαίνει σημείο συνάντησης- καταφύγιο⁸ ωστόσο στις περισσότερες μελέτες επικρατεί η ερμηνεία ως έξαρση εδάφους, δηλαδή ύψωμα, τόπος υψηλός, περίβλεπτος.⁹

Η πρόσβαση στον οικισμό γινόταν είτε από τα νότια από τον οικισμό Γιωργίτσι, είτε από τα ανατολικά από τον οικισμό του Ασκύφου. Η γεωγραφική απομόνωση και η δυσκολία πρόσβασης σε αυτό το χωριό από τα βασικά μονοπάτια έχουν καθορίσει τον ρόλο του Μουρίου ως καταφύγιο κατά τις ενδεχόμενες επαναστάσεις, αποτελώντας ένα στρατηγικό σημείο για την ασφάλεια των κατοίκων της περιοχής. Σήμερα στο χωριό μπορεί κανείς να φτάσει μόνο από ένα δύσβατο χωματόδρομο 25 χιλιομέτρων, ο οποίος ξεκινά από τα Λιμνιά Ανώπολης και προχωρά ανατολικά προς το φαράγγι του Ιλίγκα.

Εικόνα 10. Κομμάτι από την Γειτονιά του Βίλατζη στο Μουρί, κοιτάζοντας προς την Ανώπολη, Φλεβάρης 2023.

8 Pendlebury, John D. (1939),: *The archaeology of Crete: an introduction*, σελ 34.

9 Αντώνης Πλυμάκης (2016), *Κούμοι - Μιτάτα και βοσκοί στα Λευκά Όρη και ψηλορείτη*, σελ 604.

Εικόνα 11. Χάρτης με τα παλιά μονοπάτια των Σφακιών

• 1.2.3 Δίκτυο μονοπατιών και Συνδέσεις των Οικισμών.

Το Μουρί συνδέεται με το Γιωργίτσι μέσω ενός μονοπατιού έξι χιλιομέτρων που ξεκινά από το βορειότερο σημείο του. Αν και το μονοπάτι δεν είναι ιδιαίτερα δύσβατο, εντοπίζεται με δυσκολία αφού σύμφωνα με τις περιγραφές των περιηγητών, φαίνεται ότι το χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά οι ντόπιοι για τη μεταφορά εμπορευμάτων και τις εποχικές τους μετακινήσεις.

Παράλληλα, το Μουρί συνδέεται με τις γύρω περιοχές μέσω διαδρομών που απαιτούν περίπου πέντε ώρες πεζοπορίας, με ελάχιστες πηγές νερού, όπως το μονοπάτι προς το Ασκύφου, το οποίο χαρακτηρίζεται από τους περιηγητές ως ιδιαίτερα δύσβατο¹⁰. Πέρα από αυτή τη σύνδεση είχαν αναπτυχθεί συνδέσεις και με άλλους κοντινούς οικισμούς μέσω περιπατητικών διαδρομών και μονοπατιών, δημιουργώντας ένα δίκτυο εμπορικής, οικονομικής αλλά κυρίως αμυντικής σύνδεσης μεταξύ τους, όπως οι συνδέσεις με τους οικισμούς της Ίμβρου και των Καλών Λάκκων στα ανατολικά και της Ανωπόλεως στα δυτικά του οικισμού¹¹.

Εικόνα 12. Το μονοπάτι που κατεβαίνει από τον Άγ. Πώργη.

Εικόνα 13. Το μονοπάτι καθώς προχωράμε για το Γιωργίτσι.

10 Robert Pashley (1994), *Ταξίδια στην Κρήτη - Τόμος Β*, σελ 137-138.

11 Κρητικά ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της Νήσου Κρήτης (1894) του Νίκου Καλομένου, σελ 280, περιγράφονται αναλυτικά τα σημεία αυτών των διαδρομών. Ειδικότερα, αναφέρεται ότι η οδός από το οροπέδιο της Ανωπόλεως ανερχόμενη στον αυχένα του Ξεροκάμπου, συνεχίζει δια μέσθ των περιοχών Μαζόπρινου, Τρικούκας, Καλού Λάκου και Σκαφιδιών προς Ανώπολην. Από τον Καλό Λάκο, η διαδρομή διακλαδίζεται, περνά από το Μουρί και καταλήγει πάλι στην Ανώπολην.

[2] ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Τα Σφακιά, Το Γεωργίτσι, Το Μουρί
μέσα στο χρόνο.

2.1 Αρχαίες Πόλεις στα Σφακιά

Η περιοχή των Σφακίων, πλούσια σε αρχαιολογικά ευρήματα, κατέχει εξέχουσα θέση στην ιστορία της Κρήτης και στην ανάπτυξη του αρχαίου πολιτισμού της. Η αρχαία πόλη Ποικίλασος, υπαγόμενη στην Έλυρο, αποκαλύπτει μέσα από επιγραφές και λαξευτούς τάφους την ύπαρξη ναού αφιερωμένου στον Σέραπι, χθόνιο ελληνοαιγυπτιακό θεό. Ο Φοίνιξ (σήμερα Λουτρό) λειτουργώντας ως λιμάνι της Ανωπόλεως και της Αραδήνας (σήμερα Αράδαινα), άκμασε κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους, παρουσιάζοντας σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα και λατρείες του Κρηταγενούς Διός και του Απόλλωνα. Η Κάτρη, συνδεδεμένη με μυθολογικές προσωπικότητες, όπως ο Κατρέας και ο Μενέλαος, τοποθετείται στην Κράπη. Η Καινώ, στο φαράγγι της Σαμαριάς, αποκαλύπτει την ύπαρξη ιερού, ενώ η Αραδήν, υπήρξε αυτόνομη πόλη με πολίτευμα παρόμοιο της Σπάρτης. Η Ανώπολη, με δικό της νόμισμα και ισχυρά τείχη, διατήρησε εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με γειτονικές πόλεις και άκμασε ιδιαίτερα κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Τέλος, η Τάρρα (σήμερα Αγία Ρουμέλη) σημαντικό θρησκευτικό κέντρο των Δωριέων, αναπτύχθηκε κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή, φιλοξενώντας τη λατρεία του Ταρραίου Απόλλωνα και διαθέτοντας σημαντικό ναυπηγείο.

SFACHIOTTA DI CANDIA.

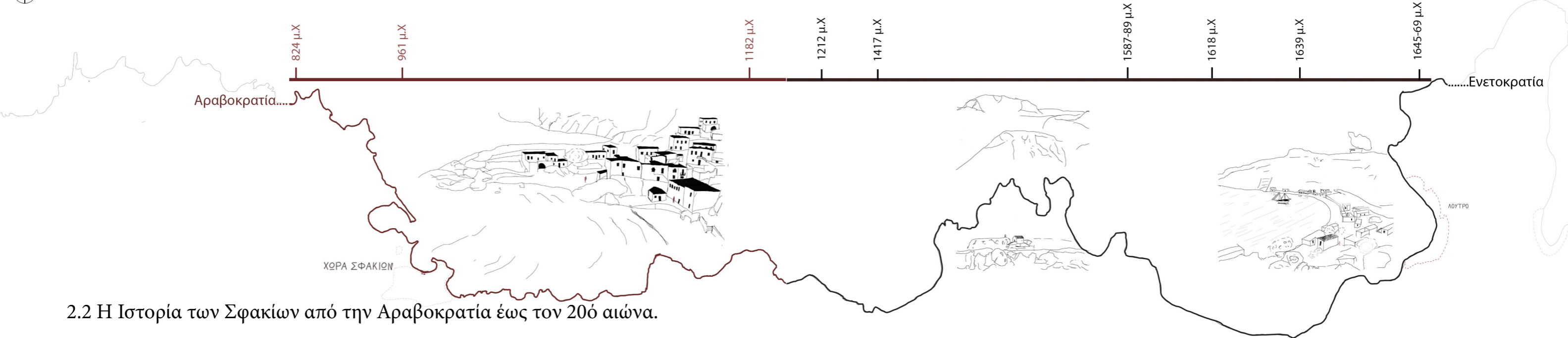

Το 1415 μ.Χ. ο περιήγητης Cristoforo Buondelmonti στο έργο το Descriptio Insule Crete περιγράφει την περιοχή των Σφακίων και σημειώνει μεταξύ άλλων για την Χώρα :

Ἐπειτα ἔφθασα στήν ἄλλη ἄκρη τοῦ κόλπου καί βρήκα ἐκεῖ τήν ἀρχαία πόλη Σφίκιον [Ψύχιον], μία ἀπό τίς πιό παλαιές πού ὑπάρχουν. Μόλις τήν εἶδα, ἔκλαψα πολὺ στό θέαμα αὐτοῦ τοῦ ἐρειπωμένου τόπου. Ἄλιμονο, γιατί οἱ δυστυχισμένοι θνητοὶ νοιάζονται νά χτίζουν τόσους ὄγκους πέτρας; Γιατί μηχανεύονται νά μαζεύουν καί νά ὑψώνουν ὄγκους μαρμάρου, ἀφοῦ ὅλα αὐτὰ ἐξαφανίζονται, ὅπως ἡ δόξα πού πεθαίνει σέ μία ὥρα; Οἱ χωρικοὶ κατέχουν ἕνα μέρος αὐτοῦ τοῦ τόπου χωρίς ὀχυρώσεις. Δέν σπέρνουν ποτέ, ἐξ αἰτίας τῆς ξηρότητας τοῦ ἐδάφους, ἀλλά ζοῦν, ἐπεξεργαζόμενοι κορομοῦς κυπαρισσιῶν καί βόσκοντας πλήθος κατσικιῶν. Ἀπό τή φύση τους, εἶναι πολὺ σκληροὶ στόν πόλεμο καί μετακινοῦνται στά βουνά μὲ ἐξαιρετική ταχύτητα. Ὡς τὰ ἑκατὸν δέκα χρόνια τους δέν παῦνουν ν' ἀπολοῦθουν τίς κασίκες τους στίς κρημνώδεις κορυφές τῶν βουνῶν. Ἄντι κρασιοῦ, πίνουσι ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερο γάλα καί σχεδὸν ὅλοι, ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους, ἀγωνιοῦν νά μὴν πονῶν καί τῆς ἀρρώστιας.

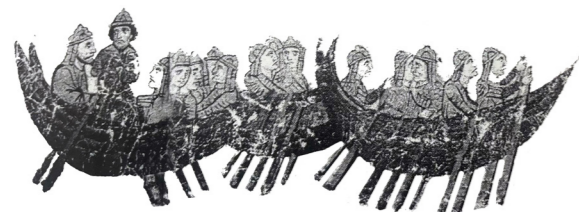
SFACHIOTTO DI CANDIA.

2.2 Η Ιστορία των Σφακίων από την Αραβοκρατία έως τον 20ό αιώνα.

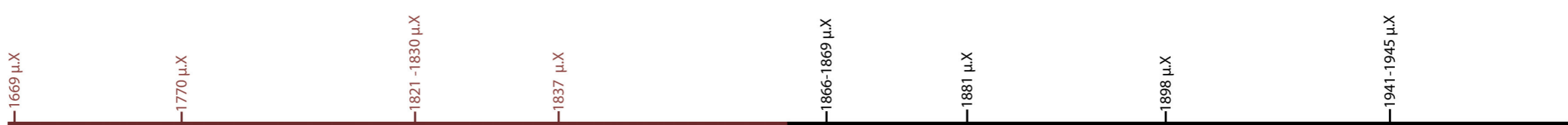
- Η Κρήτη, λόγω της στρατηγικής της θέσης, συνδεόταν και ταυτόχρονα απομονωνόταν μέσω της θάλασσας με τον υπόλοιπο κόσμο. Το νησί γνώρισε μια μακρά περίοδο ειρήνης και ευημερίας από τον πρώτο αιώνα π.Χ. έως τον έβδομο αιώνα μ.Χ., πριν υποστεί τις επιπτώσεις των αραβικών επιθέσεων και την κατάκτηση του νησιού περί το 824 μ.Χ. Τα Σφακιά εκείνη την περίοδο διατήρησαν την ανεξαρτησία τους χάρη στο δύσβατο τοπίο και το ανυποχώρητο πνεύμα των κατοίκων τους. Κατά την διάρκεια της Αραβοκρατίας, η περιοχή έγινε καταφύγιο για εκείνους που επιθυμούσαν να αποφύγουν την υποδούλωση από τους Άραβες, με αποτέλεσμα την αρχή μιας χιλιετούς περιόδου αυτονομίας και αυτοδιοίκησης στα Σφακιά.¹²
- 961 μ.Χ. Κατά την πολύμηνη πολιορκία του Χάνδακα, ο Νικηφόρος Φωκάς ανέθεσε στους Σφακιανούς, οι οποίοι διατηρούσαν την ελευθερία τους, το καθήκον να επιτεθούν στις αραβικές δυνάμεις σε διάφορα μέρη της Κρήτης. Αυτή η στρατηγική απέβη επιτυχής και εμπόδισε τους Σαρακηνούς να ενισχύσουν τις δυνάμεις τους στο Χάνδακα. Ως ανταπόδοση για τη στρατιωτική τους συμβολή, ικανοποιήθηκαν τα αιτήματα των Σφακιανών για φορολογική απαλλαγή και αυτοδιοίκηση, επιτρέποντάς τους να μην υποχρεούνται σε αγγαρείες.¹¹
- Το 1182, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός αποφάσισε να αποστείλει τον Ισαάκιο μαζί με 12 νεαρούς αριστοκράτες για την πνευματική και υλική αναζωογόνηση της νήσου. Η Κρήτη χωρίστηκε σε 12 επαρχίες, με κάθε αρχοντόπουλο να αναλαμβάνει τη διαχείριση μιας από αυτές. Ο Μαρίνος Σκορδύλης ανέλαβε τα Σφακιά, με την ευθύνη για την περιοχή από την Ανώπολη έως το Ασκύφου.
- 1212 μ.Χ. Οι Ενετοί καταλαμβάνουν επίσημα την Κρήτη, και αρχίζει η προσπάθεια επιβολής του φεουδαρχικού συστήματος σε όλο το νησί, περιλαμβανομένων των Σφακίων. Εκεί, οι εντάσεις εντείνονται, καθώς οι κάτοικοι αντιστέκονται αποφασιστικά στις προσπάθειες της Βενετίας για ελεγχόμενη διαχείριση της περιοχής. Τα επόμενα χρόνια χαρακτηρίζονται από αλληπάλληλες εξεγέρσεις και επαναστάσεις και αυτό καθιστά τα Σφακιά την μόνη περιοχή που η Βενετία δεν μπόρεσε να υποτάξει ολοκληρωτικά.
- το 1417 μ.Χ., ο Buondelmonti παρατηρεί ότι οι κάτοικοι των Σφακίων δεν ασχολούνται με τη γεωργία, αλλά αντ' αυτού ζουν από τις αίγες και την ξυλεία. Όπως και σχεδόν όλοι οι περιηγητές της εποχής, τους περιγράφει ως τραχείς και ωκύποδες, επισημαίνοντας ότι είχαν κατακτήσει τα βουνά και ήταν πολύ γρήγοροι στο περπάτημα.
- 1587-1589 μ.Χ. Ο γενικός προβλεπτής Ζουάνε Μοτσενίγκο περιέγραψε τα Σφακιά ως οχυρή περιοχή με περίπου 2.500 κατοίκους. Ανάμεσά τους, δεν υπάρχουν άνδρες που εργάζονται υπό αγγαρεία ή κάτεργα.
- Στα μέσα του 16ου αιώνα οι Ενετοί εκτελούν συστηματικές απογραφές και χαρτογραφήσεις της Κρήτης, με αυτή του Francesco Basilicata, το 1618 μ.Χ., να ξεχωρίζει. Οι χάρτες του αποτελούν πολύτιμο ιστορικό τεκμήριο για την γεωγραφία και το τοπογραφικό τοπίο της περιοχής. Ο Trivan αναφέρει στο χρονικό του (Varie Cose di Candia 1182-1669, 20 οικισμούς των Σφακίων ενώ ο Barozzi μόλις 8 το 1583. Έτσι κατά την περίοδο αυτή έχουμε τα πρώτα αξιόπιστα δεδομένα.
- 1639 μ.Χ., ο Γενικός Προβλεπτής της Κρήτης, Iserpo Civran, αναφέρει την επιδεξιότητα των Σφακιανών στη θαλασσοπορία. Οι Σφακιανοί κατασκεύαζαν μόνοι τους τα πλοία χρησιμοποιώντας ξύλο από τα δάση των βουνών τους. Η ναυπηγική φαίνεται ότι ήταν μία από τις κύριες ασχολίες των Σφακιανών, πέρα από την κτηνοτροφία και τη γεωργία, με πολλά τοπικά επαγγέλματα να συνδέονται άμεσα με αυτήν.
- 1645-1669: Στον Κρητικό Πόλεμο οι Σφακιανοί παρέιχαν σημαντική υποστήριξη στους Ενετούς. Συμμετείχαν σε μάχες, προσέφεραν καταφύγιο και προμήθειες, και συνεισέφεραν στην οργάνωση της αντίστασης.

Εικόνα 15. Αναπαράσταση της εκστρατείας των Σαρακηνών εναντίον της Κρήτης, το 823-24. Μελέτη του καθηγητή Αραβικής ιστορίας Βασίλη Χρηστίδη, με τίτλο <<Βυζαντινοί και Άραβες στην Κρήτη>>

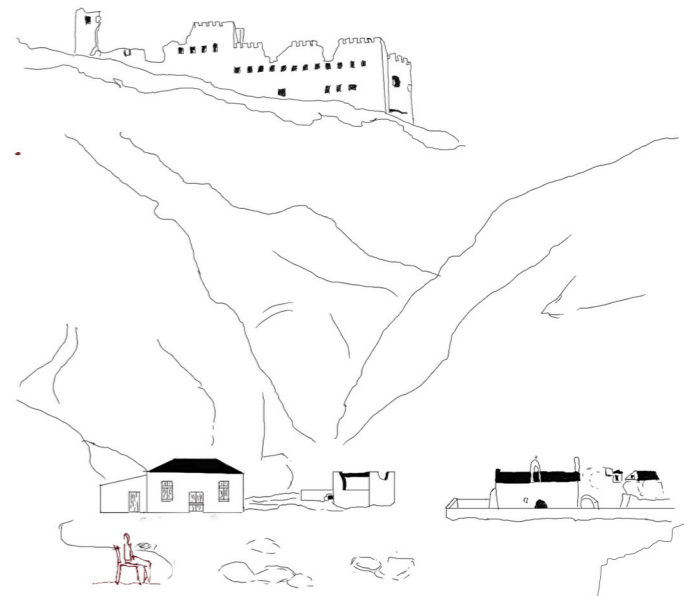
¹¹ Παπαδοπετράκης Γρηγόριος (1971), Ιστορία των Σφακίων, Εκδότης Αδελφοί Βαρδινογιάννη, Αθήνα, σελ 82-85

¹² Παπαδοπετράκης Γρηγόριος (1971), ο.π. σελ 89

Τουρκοκρατία...

ΛΙΒΑΝΙΑΝΑ

ΑΓ. ΡΟΥΜΕΛΗ

.....20ος αιώνας

- 1669 μ.Χ., με την πτώση του Χάνδακα η Κρήτη περνά υπό οθωμανική κυριαρχία. Ωστόσο, λόγω της γεωγραφικής απομόνωσης και της ανθεκτικότητάς τους, οι Σφακιανοί διατηρούν μια σχετική αυτονομία και καταφέρνουν να αυτοδιοικούνται και να αποφύγουν την πληρωμή φόρων. Ετσι συνέχιζαν και την περίοδο της τουρκοκρατίας να κατασκευάζουν πλοία μεγάλου μεγέθους με τα οποία ταξίδευαν και εμπορεύονταν στο εξωτερικό.

- Η επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770 μ.Χ., παρά την καταστολή της, υπογραμμίζει την ανθεκτικότητα και την αποφασιστικότητα των Σφακιανών να διατηρήσουν την ελευθερία τους. Η σκληρή καταστολή που ακολούθησε, με την εκτέλεση του Δασκαλογιάννη και τα αντίποινα στα χωριά, οδήγησε σε σημαντικές απώλειες και καταστροφές. Οι σκληρές συνθήκες και οι εκτεταμένες καταστροφές από τα οθωμανικά αντίποινα προκάλεσαν μαζική φυγή.

- Στις 29 Μαΐου 1821, οι Σφακιανοί, μετά από λαϊκή συνέλευση, αποφάσισαν να ενταχθούν στην Ελληνική Επανάσταση. Δημιούργησαν την επαναστατική κυβέρνηση, γνωστή ως Καγκελαρία των Σφακίων, με έδρα το Λουτρό. Ετσι παρά τις κατηγορίες για απειθαρχία, κατάφεραν να οργανώσουν μια ανώτατη πολιτική αρχή πριν από την έναρξη της επανάστασης. Η πρώτη εισβολή των Οθωμανών στα Σφακιά πραγματοποιήθηκε στις 14 Ιουλίου 1821. Ακολούθησαν άλλες τέσσερις μέχρι το 1828, προκαλώντας σοβαρές καταστροφές στην περιοχή.

- Ο Robert Pashley, στο έργο του "Travels in Crete" (1837), αναφέρει ότι πριν από την επανάσταση του 1821 οι Σφακιανοί αριθμούσαν περίπου 12.000 άτομα. Μετά τις καταστροφές που ακολούθησαν την επανάσταση, ο πληθυσμός διασκορπίστηκε και στην απογραφή του Pashley καταγράφηκαν μόλις 848 οικογένειες. Παρά τις αρχικές απώλειες, πολλοί Σφακιανοί επέστρεψαν και συνέβαλαν στην ανασυγκρότηση των χωριών και της κοινωνίας τους. Ο Pashley σημειώνει επίσης ότι οι Σφακιανοί χωρίζονταν σε τρεις βασικές κατηγορίες: τους κτηνοτρόφους, οι οποίοι ζούσαν με τα κοπάδια τους· τους ναυτικούς, που διέθεται πλοία στα λιμάνια των Σφακίων και του Λουτρού, ικανά να ταξιδέψουν μέχρι τη Σμύρνη και την Αλεξάνδρεια· και τους πραγματευτάδες ή γυροπωλητές, που πωλούσαν τα εμπορεύματά τους σε όλο το νησί.

- 1866-1869 Τα Σφακιά, ως μία από τις πιο ανυπότακτες περιοχές της Κρήτης, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο κατά τη Μεγάλη Κρητική Επανάσταση. Οι Σφακιανοί ναυτικοί χρησιμοποίησαν τα πλοία τους για τη μεταφορά εφοδίων, όπλων, και πυρομαχικών, καθώς και για την εκκένωση τραυματιών και την προστασία των αμάχων. Έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στη διατήρηση της επικοινωνίας και της παροχής υποστήριξης στους επαναστάτες σε όλη την Κρήτη.
- Το 1867, ο Edward Postlethwaite, βρήκε τη Χώρα Σφακίων πλήρως εγκαταλελειμμένη. Περιγράφει το μέρος και αναφέρει ότι υπήρχαν περισσότερα σπίτια παρά άνθρωποι, με πολλές πόρτες είτε κλειδωμένες είτε βγαλμένες. Οι κάτοικοι της περιοχής είχαν βρει καταφύγιο στις πλαγιές των βουνών, αποφεύγοντας τις συνεχιζόμενες επιθέσεις των Οθωμανών.

- Στην απογραφή του 1881, η επαρχία Σφακίων καταγράφηκε με συνολικά 5.183 κατοίκους σε 18 χωριά, κανένα από τα οποία δεν κατοικήθηκε ποτέ από Τούρκους
- Το 1898, με τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων, η Κρήτη απέκτησε καθεστώς αυτονομίας ενώ η ουσιαστική αποχώρηση των Οθωμανών από την Κρήτη ολοκληρώθηκε με την ενσωμάτωση του νησιού στο Ελληνικό κράτος το 1913.
- Κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στην Κρήτη 1941-1945, τα Σφακιά αποτέλεσαν σημαντικό κέντρο αντίστασης. Οι κάτοικοι εκμεταλλεύτηκαν το δυσπρόσιτο έδαφος για να διεξάγουν αντάρτικες επιχειρήσεις και να παρέχουν καταφύγιο στους αντιστασιακούς. Οι Γερμανοί, σε αντίποινα, προκάλεσαν μεγάλες καταστροφές και εκτέλεσαν πολλούς κατοίκους.

Εικόνα 16. Στο σκίτσο, εθελοντές από την άλλη Ελλάδα αποβιβάζονται στα Σφακιά, κατά την επανάσταση του 1866-69. Σκίτσο από το Αγγλικό περιοδικό Illustrated London News.

2.3 Οι μελετούμενοι οικισμοί μέσα από Ιστορικά Τεκμήρια

Οι οικισμοί της Κρήτης έχουν ρίζες που τουλάχιστον εκτείνονται μέχρι τα βυζαντινά χρόνια. Στην υστερορωμαϊκή και βυζαντινή Κρήτη, λειτουργούσαν με βάση διακρίσεις που αντανάκλασαν τόσο την αστική όσο και την αγροτική τους δομή. Οι πόλεις διαθέτοντας διοικητικά και πολιτικά δικαιώματα, αποτελούσαν κέντρα διακυβέρνησης και κοινωνικής ζωής, ενώ τα χωριά είχαν πιο περιορισμένους ρόλους, αποτελώντας κυρίως αγροτικές κοινότητες με λιγότερη αυτονομία¹³. Η αραβική κατάκτηση της Κρήτης στις αρχές του 9ου αιώνα δεν προκάλεσε σημαντικές αλλαγές στις υπάρχουσες δομές, καθώς οι Άραβες εγκαταστάθηκαν κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Ωστόσο, μετά την ανακατάληψη του νησιού από τους Βυζαντινούς στα μέσα του 10ου αιώνα, επακολούθησε μια εντατικοποίηση της γαιοκτησίας, που συνέβαλε σημαντικά τόσο στη διατήρηση όσο και στην ενίσχυση των αγροτικών περιοχών, διασφαλίζοντας την οικονομική και κοινωνική τους ευημερία.

Οι πρώτες συστηματικές και πιο ολοκληρωμένες καταγραφές καταγραφές έγιναν κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας (1204-1669). Οι Ενετοί τους χωρίζουν σε τρεις κατηγορίες: Casale (χωριό), Casale rizo (χωριουδάκι) και Metochi (μετόχι). Κάθε χωριό (Casale) ήταν οικονομικά ανεξάρτητο και αυτόνομο, διαθέτοντας γη, μύλους, πατητήρια, κρήνες, πηγάδια και εκκλησίες¹⁴. Σε αυτή την περίοδο τοποθετείται με βεβαιότητα το Γιωργίτσι. Παρότι δεν το βρίσκουμε στους καταγραφικούς πίνακες με τα ονόματα των οικισμών της εποχής, οι ναοί του και ο Χάρτης του Basilicata είναι τα βασικότερα τεκμήρια για την ύπαρξη του. Κατά την Τουρκοκρατία (1669-1898), τα ορεινά χωριά της Κρήτης, όπως το Μουρί, διατήρησαν την κοινωνική τους σημασία ως κέντρα αντίστασης και καταφύγια, ενώ πολλά από τα πεδινά εγκαταλείφθηκαν. Η ακριβής χρονολόγηση του Μουριού είναι ασαφής, αλλά οι πρώτες καταγραφές του εντοπίζονται στον 18ο αιώνα. Παρά την ιστορική σημασία των οικισμών μελέτης, εμφανίζονται σπάνια στη βιβλιογραφία, γεγονός που καθιστά την έρευνα και την καταγραφή της ιστορίας τους μια ιδιαίτερα απαιτητική διαδικασία.

• 2.3.1 Casal Giorgici - Οικισμός Γιωργίτσι Σφακιών

Ενετοκρατία (1204-1669)

Οι πρώτες αναφορές για το Γιωργίτσι εντοπίζονται κατά την εποχή της Βενετοκρατίας, με το χωριό να μνημονεύεται στο χρονικό του Τριβάν. Ωστόσο, στις μεταγενέστερες απογραφές, το Γιωργίτσι δεν εμφανίζεται. Σημαντικά ευρήματα περιλαμβάνουν οι δύο χάρτες, "Sito del Castel della Sfachia" και "Castel Della Sfachia", εκ των οποίων ο δεύτερος σχεδιάστηκε το 1612 από τον Francesco Basilicata. Στον πρώτο χάρτη, το Γιωργίτσι απεικονίζεται με 60 κατοικίες και τέσσερις ναούς: "Ο xostos", "La madonna", "S. Zorzi" και "S. Spirito". Οι ναοί αυτοί πιθανώς αντιστοιχούν στους σημερινούς ναούς του Χριστού, της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου ενώ εκείνος του Αγίου Πνεύματος δεν εντοπίζεται.

13 Χ. Γάσπαρης (2020) "Μορφή και εξέλιξη των οικισμών της Κρήτης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα", ΚΡΗΤΗ, Οι οικισμοί της

υπαίθρου, Πολυτεχνείο Κρήτης, επιμ. Νίκος Σκουτέλης σελ 20

14 Χ. Γάσπαρης (2020) ό.π. σελ 26

Στην Εκκλησιαστική Απογραφή Χανίων του 1637, το Γιωργίτσι αναφέρεται με τέσσερις εκκλησίες, επιβεβαιώνοντας τα δεδομένα του χάρτη του Basilicata. Ο πρωτόπαπας Μανώλης Δημητρόπουλος αναφέρει τον Άγιο Γεώργιο και την εκκλησία του Τιμίου Σταυρού των Μαυροπάττερων, η οποία βρίσκεται σήμερα εκτός του οικισμού.¹⁵ Πιθανόν, ο οικισμός επεκτεινόταν έως τον ναό αυτό, που απέχει περίπου 350 μέτρα από τα πρώτα σπίτια.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο που προσφέρει ο πρώτος χάρτης είναι η ύπαρξη κεραμοσκεπών στα σπίτια του οικισμού, σε αντίθεση με το Μεσοχώρι, όπου όλα τα σπίτια, εκτός από ένα, ήταν δωματοσκεπάστα. Εκείνη την εποχή, οι κεραμοσκεπές θεωρούνταν πολυτέλεια.

Ο G. Corner, το 1625, αναφέρει το χωριό ως "Casal GIORGICI", επιβεβαιώνοντας την οικονομική του ανεξαρτησία. Οι κάτοικοι του Γιωργιτίσιου ασχολούνταν με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Σύμφωνα με στίχους από το ποίημα του Δασκαλογιάννη, αναφέρονται ως φρόνιμοι και κοσμογυρισμένοι. Την εποχή εκείνη, τα Σφακιά είχαν μεγάλη ακμή στο εμπόριο και στη ναυτιλία, με τον μικρό οικισμό να γνωρίζει εποχές μεγάλης ευημερίας. Τα καράβια τους έφταναν μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα και τα πέρατα της Μεσογείου. Στην περιοχή υπήρχαν υπέροχες κατοικίες και μεγάλος οικονομικός πλούτος.¹⁶

Εικόνα 17. Χάρτης των Σφακιών. Στο βάθος πίσω από το Μεσοχώρι ο οικισμός του Γιωργιτίσιου με 60 κατοικίες ενώ φαίνονται και οι ονομασίες των ναών.

Εικόνα 18. Ο Χάρτης του Francesco Basilicata, στα αριστερά εντοπίζεται ο μικρός οικισμός του Γιωργιτίσιου δίπλα στο Μεσοχώρι.

15 Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΛΣΤ', Αθήνα 1968, σελ 369.

16 Αργίνη Γ. Φραγκούλη, Επαρχία Σφακιών, Αθήνα 1997, σελ 378

Οικογένεια Σκορδύλη

Το Γιωργίτσι διαθέτει εντυπωσιακό αριθμό ναών, γεγονός που αντανακλά την πλούσια ιστορική και κοινωνική του σημασία. Ιστορικές πηγές, όπως το έργο της Helene S. Pandelakis, "A Byzantine Twelfth Century Family in Crete: The Skordyles", υποδεικνύουν ότι οι Σκορδύληδες, μια σημαντική βυζαντινή οικογένεια, πιθανόν ζούσαν εκεί τον 14ο αιώνα, εξηγώντας την ύπαρξη των ναών, καθώς πολλοί κληρικοί προέρχονταν από αυτή την οικογένεια.

Το κείμενο αναφέρει ότι κατά τους καλοκαιρινούς μήνες, οι οικογένειες του Γιωργιτσίου μετακινούνταν στους πρόποδες των Λευκών Ορέων, σε μια περιοχή που ονόμαζαν Μουρί. Επίσης, αναφέρεται ότι η οικογένεια Βουρδουμπά διατηρούσε στενούς δεσμούς με το Γιωργίτσι, επισκεπτόμενη το χωριό κάθε χρόνο για να γιορτάσει το Πάσχα με τους Σκορδύληδες.

Το κείμενο επισημαίνει επίσης τη σύνδεση του Γιωργιτσίου των Σφακιών με το Γιωργίτσι της Σπάρτης. Λέγετε πώς όταν οι Σκορδύληδες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την Κρήτη το 1646 λόγω των τουρκικών καταστροφών, μετέβησαν στον Ταΰγετο και ίδρυσαν ένα νέο χωριό με το ίδιο όνομα, αν και αυτή η πληροφορία δεν επιβεβαιώνεται πλήρως από τις πηγές και ενώ επισκεφτήκαμε το χωριό της Λακωνίας δεν βρηκάμε καποίο στοιχείο που να τα συνδέει πέρα της πανοραμικής του τοποθεσίας. Οι Σκορδύληδες πάντως συνέχισαν να υπάρχουν, εμφανιζόμενοι στις επαναστάσεις του 1821 στο Μουρί, συνεργαζόμενοι με τους Κελαϊδήδες.

Σιωργίτσι, Φαβιαγοράνη πρεφ. Φε. 951-952
(Λεφτιάδ. Φαβ. 287. 1 σ. 958)

Γιωργίτσης, πω
(Κρήτης - Σφακιών) 18 α.

Το Μεσοχώρι (α) Ὀμορφή Γιοργί, τὸ Θόλο, τὸ Γιωργίτση,
ὅσα πρὸς τὴν σφίη καὶ δὴ Γιωργίτση σφίη.
[Μνημὸς ἐπιθὴ τῆς ἐπαναστάσεως τῆς Φαβιαγοράνης ἐν Σφακίῳ].

(β) Γράφη: Μινωτέρ?

Εικόνα 19. Χειρόγραφο από το ποίημα του Δασκαλογιάννη με αναφορά στο Γιωργίτσι. Εικόνα 20. Ο Χάρτης του G. Corner το 1625.

Τουρκοκρατία

Το 1646, οι Τούρκοι προκάλεσαν πολλές καταστροφές στην Κρήτη, συμπεριλαμβανομένων των Σφακιών, γεγονός που οδήγησε στην πρώτη εγκατάλειψη του Γιωργιτσίου. Κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη το 1770, το Γιωργίτσι υπέστη καταστροφές και εγκαταλείφθηκε, ο Β. Ψιλάκης γράφει πώς μέσα σε μια ώρα κατέκαυσαν το Μεσοχώρι, το Θόλο και τον Γεωργίτση. Στην "Ιστορία της Κρήτης" του Βασιλείου Ψιλάκη, αναφέρεται πως η γνωστή οικογένεια των Βερναρδάκη, γνωστή επίσης ως Μπερνήδες ή Μπερναρδιάνοι, ήταν ευεργέτες του έθνους και καταγόταν από το Γιωργίτσι, ένας απ αυτούς ήταν ο Νικολάος Βερναδάκης που μετανάστεψε στην Οδυσσό. Επίσης Ο Γεώργιος Βερναρδάκης (γνωστός και ως Γκεόργκι Μπεναρντάκι) πιθανώς καταγόταν από το Γιωργίτσι και αναγκάστηκε να φύγει από την Κρήτη κατά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη. Αργότερα, υπηρέτησε ως αξιωματικός του Ρωσικού Πολεμικού Ναυτικού και διακρίθηκε στον Ρωσο-Τουρκικό Πόλεμο του 1787-1792.¹⁷

17 Β.Ψιλάκης,(1909) ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ, τόμος Γ.' ,Χανιά,σελ 115

Στο Ποίημα για το Δασκαλογιάννη αναφέρεται: "Το Μεσοχώρι καίγουσι, καίσι και του Γιωργίτση, το Θόλο, τον Ομπρός Γιαλό και δεν αφήνουν σπίτι! Παρόλο που δεν ξανασυναντάμε ιστορικά το χωριό μετά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη, φαίνεται πως κάποιοι από τους κατοίκους επέστρεψαν στην γη τους και ξανα έχτισαν εκεί, τις δύο τελευταίες κατοικίες που στέκουν ακόμα.

Εικόνα 21. Το ένα από τα δύο σπίτια του οικισμού που διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση.

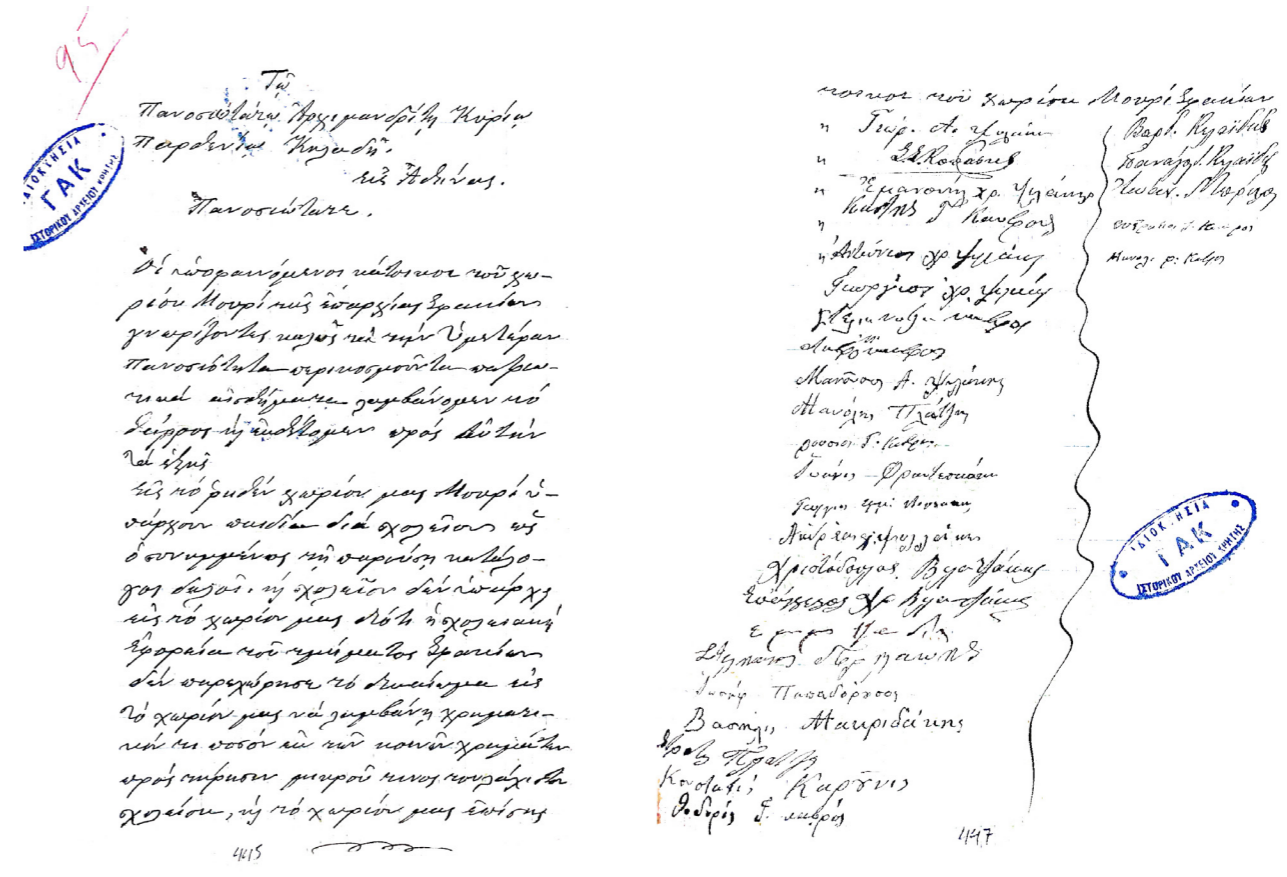
Εικόνα 22. Ανάμεσα στα ερείπια, φωτογραφία το 2022 από το ψηλότερο σημείο του οικισμού, στα αριστερά φαίνεται το Μεσοχώρι. Ο Κ. Παύλος Βοτζάκης στα δεξιά, μας έδειξε όλον τον οικισμό.

2.3.2 Muri- Οικισμός Μουρί Σφακίων

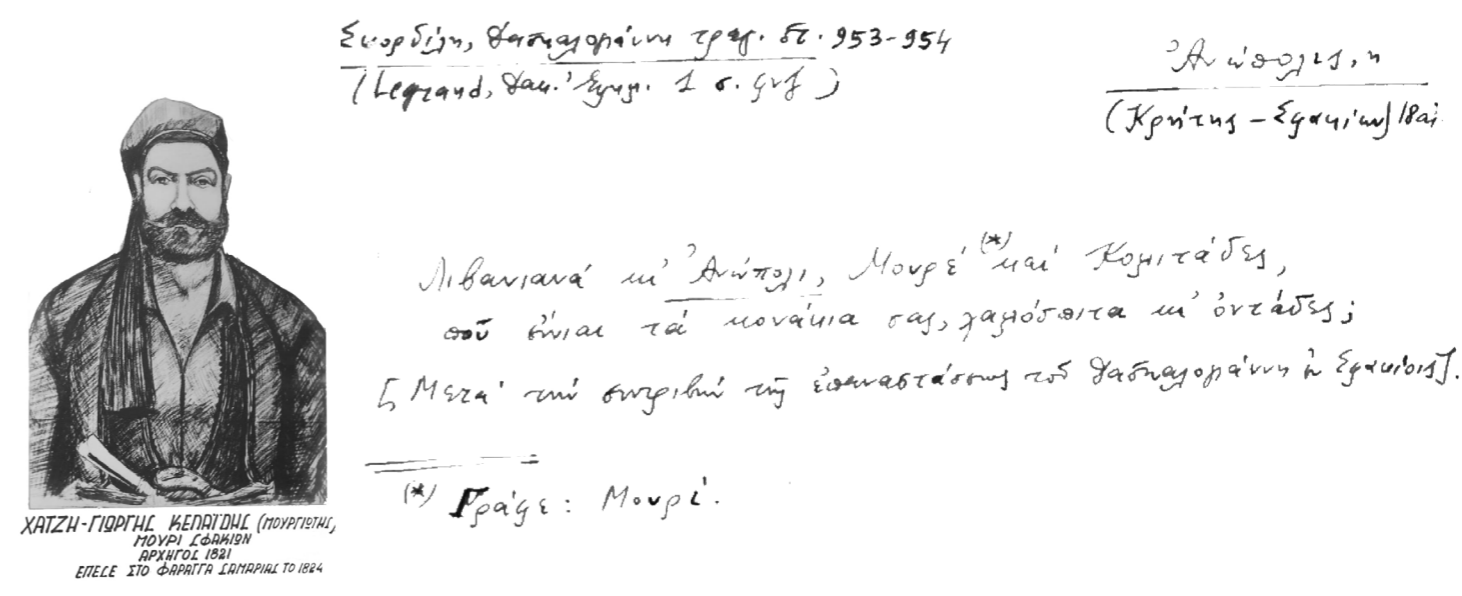
Το χωριό Μουρί, αν και μικρό και απομονωμένο στα βουνά των Σφακίων, διαθέτει μια ενδιαφέρουσα ιστορία που αντικατοπτρίζει την ανθεκτικότητα και το πνεύμα των ανθρώπων που το κατοίκησαν. Παρά την ιστορική του σημασία, το Μουρί εμφανίζεται σπάνια στη βιβλιογραφία, γεγονός που καθιστά την έρευνα και την καταγραφή της ιστορίας του μια ιδιαίτερα απαιτητική διαδικασία. Επιπλέον, είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι το Μουρί των Σφακίων δεν πρέπει να συγχέεται με το Μουρί Κισσάμου ή το Μουρί Αποκορώνου, καθώς πρόκειται για διαφορετικούς οικισμούς με ξεχωριστές ιστορίες.

- Σύμφωνα με την Helene S. Pandelakis στο άρθρο της "A Byzantine Twelfth Century Family in Crete: The Skordyles", η οικογένεια Σκορδύλη, που κατοικούσε στο Γιωργίτσι, άρχισε να περνά τα καλοκαίρια της σε ένα ορεινό μέρος που ονόμασαν Μουρί. Αυτό το γεγονός φαίνεται πιθανό, δεδομένου ότι τα επώνυμα Σκορδύλης και Κελαϊδής εμφανίζονται σε έγγραφα σχετικά με το Μουρί έως το 1865.
- Ο μύθος της ίδρυσης του χωριού μας μεταφέρει στο μακρινό 1330 μ.Χ., όταν ένας πειρατής από το Γιωργίτσι, ονόματι Κελαϊδής, αναζήτησε νερό στο φαράγγι του Ιλίγκα. Σύμφωνα με την παράδοση, βρήκε μια πηγή και έκανε τάμα στον Τίμιο Σταυρό ότι, αν έβρισκε νερό, θα έκτιζε ένα εκκλησάκι. Πράγματι, βρήκε την πηγή και έκτισε τον ναό και ένα σπίτι κοντά σε αυτό, θέτοντας τις βάσεις για την ίδρυση του Μουριού. Το εκκλησάκι του Τίμιου Σταυρού, αποτελεί σημείο συνάντησης για τους Μουριώτες μέχρι σήμερα.
- Εγγραφο από το 1738 που αφορά μια κτηματική αντιδικία μεταξύ του Μουριού και των Καλών Λακών μας βεβαιώνει ότι το χωριό υπήρχε σίγουρα εκείνη την εποχή.
- Στα τέλη του 18ου αιώνα, το 1782, γεννήθηκε στο Μουρί ο Χάτζη Γιωργής Κελαϊδής, ένας σημαντικός φιλέλληνας, ο οποίος ως μέλος της Φιλικής Εταιρείας συμμετείχε στις επαναστατικές δραστηριότητες στη Μολδοβλαχία. Αργότερα, ταξίδεψε στη Σάμο, όπου, μαζί με άλλους Κρητικούς, κατάφερε να απελευθερώσει το νησί από τους Οθωμανούς. Το 1786, ο Τυροκόμος Πατζέλιος, επίσης από το Μουρί, έγραψε ένα ποίημα για τον Δασκαλογιάννη σε συνεργασία με τον Δημήτρη Σκορδύλη, παρέχοντας πολύτιμες ιστορικές πληροφορίες για τη ζωή και τους αγώνες των Σφακιανών.
- Στις 29 Μαΐου 1821, οι Κρητικοί επαναστάτες κήρυξαν την επανάσταση κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην εκκλησία της Παναγίας Θυμανής. Μετά την επανάσταση του Δασκαλογιάννη, το χωριό Μουρί συνοικίστηκε με κατοίκους της Ανώπολης που αναζητούσαν καταφύγιο, φτάνοντας τα 200 σπίτια το 1828, όταν ο πληθυσμός του Μουριού είχε φτάσει τους 505 κατοίκους. Το 1888, ο πληθυσμός του Μουριού μειώθηκε στους 412 κατοίκους.
- Ο γνωστός περιηγητής Robert Pashley αναφέρει το Μουρί στο βιβλίο του "Travels in Crete", το χωριό εμφανίζεται στην αιγυπτιακή απογραφή του 1834 με 50 χριστιανικές οικογένειες. Το 1866, σύμφωνα με τον Stillman στο "The Cretan Insurrection", 800 άνδρες συγκεντρώθηκαν στο Μουρί για να επιτεθούν στους Τούρκους, καταφέροντας να εκκενώσουν το Ασκύφου. Το 1881, το Μουρί είχε 184 κατοίκους, ενώ το 1900 ο πληθυσμός μειώθηκε στους 151.

- Στις 14 Φεβρουαρίου 1895, ο Αρχιμανδρίτης Παρθένιος Κελαϊδής, ένας από τους πρωτεργάτες της επανάστασης 1866-69, έστειλε επιστολή στην Ελληνική κυβέρνηση επισημαίνοντας την ανάγκη ίδρυσης σχολείου στο χωριό. Στην επιστολή του, τόνιζε ότι οι κάτοικοι του χωριού δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν σχολείο μόνοι τους, με αποτέλεσμα τα παιδιά του χωριού να παραμένουν αναλφάβητα. Την επιστολή υπέγραψαν 29 κάτοικοι του χωριού. Παρακάτω παραθέτουμε τα κείμενα που βρέθηκαν στο ιστορικό αρχείο Κρήτης.

Εικόνα 24. Η χειρόγραφη επιστολή του Παρθένιου Κελαϊδή, που βρέθηκε στο ιστορικό αρχείο Κρήτης.

Εικόνα 25. Το χειρόγραφο του Σκορδύλη από το απόσπασμα του ποίματος για το Δασκαλογιάννη.

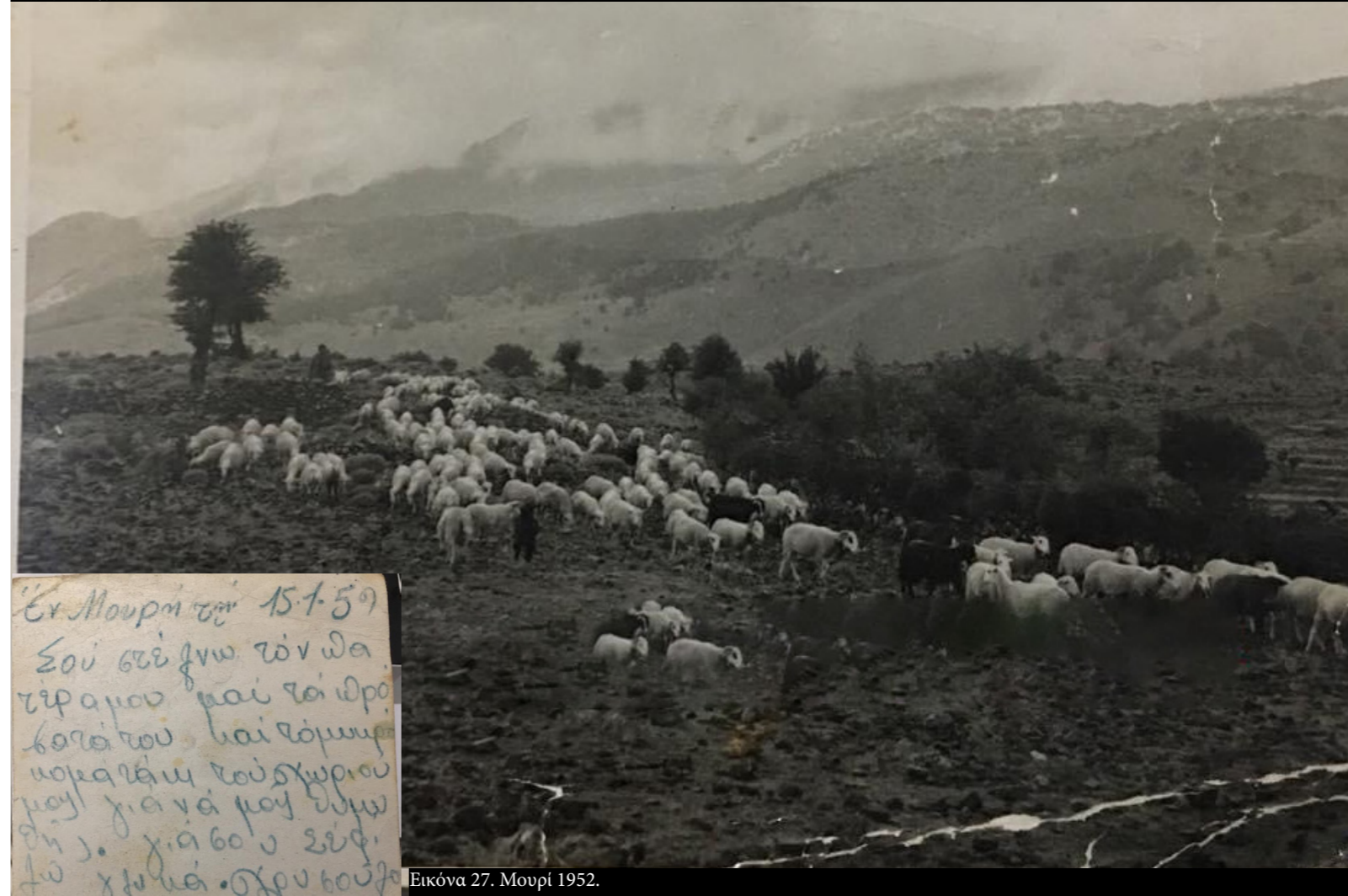
- Στον 20ό αιώνα, το Μουρί συνέχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σε περιόδους κρίσης. Το 1940, το χωριό λειτούργησε ξανά ως καταφύγιο για τους κατοίκους της Σαμαριάς μετά τον βομβαρδισμό του χωριού τους από γερμανικά στρατεύματα. Το 1940, το Μουρί εγκαταλείφθηκε βίαια για ακόμη μια φορά μετά από επιδρομή των Γερμανών. Τον Οκτώβριο του 1941, μια μεγάλη στρατιωτική δύναμη από την Ίμπρο έφθασε στο Μουρί. Οι κάτοικοι αντιλήφθηκαν την επιδρομή και τράπηκαν προς τις γειτονικές βουνοκορφές. Δυστυχώς, μέσα στο χωριό είχαν μείνει και εκτελέστηκαν οι Στυλιανός Μπριλάκης, Στάθης Καβρός, Σπύρος Χρ. Ψιλλάκης, Γιάννης Μαρκ. Τσιριντάνης και Γιώργης Θοδ. Παπαδάκης.
- Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, το χωριό υπέστη ακόμα μεγαλύτερη μείωση του πληθυσμού του. Στις απογραφές του 1951 εμφανίζονται μόνο 6 κάτοικοι, και το 1961 καταγράφηκαν οι τελευταίοι 4 κάτοικοι. Πιθανότατα θα είχε εγκαταλειφθεί ούτως ή άλλως μόλις ξεκίνησε η κατασκευή δρόμων μετά τον πόλεμο. Σήμερα, βοσκοί από άλλες περιοχές (π.χ. Ανώπολη, Χώρα Σφακιών) χρησιμοποιούν την περιοχή για βοσκή.
- Παρά τις δυσκολίες, το Μουρί διατηρεί μια σημαντική θρησκευτική κληρονομιά. Στο χωριό βρίσκονται δύο εκκλησίες: η εκκλησία της Παναγίας, που χρονολογείται γύρω στο 1800, και η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, πιθανώς του 16ου ή 17ου αιώνα. Επιπλέον, η εκκλησία του Τιμίου Σταυρού, που βρίσκεται χαμηλά στο φαράγγι, χρονολογείται πριν από το 1400. Αυτές οι εκκλησίες αποτελούν σημαντικά τεκμήρια θρησκευτικής και πολιτιστικής αξίας.
- Το χωριό Μουρί χωρίζεται σε έξι γειτονιές, κάποιες από τις οποίες έχουν τα ονόματα των οικογενειών που τις κατοικούσαν. Στα Λενταριάνα κατοικούσε η οικογένεια Λεντάρη. Ο Λεντάρης ήταν οπλαρχηγός από το Μουρί που το 1866 πέθανε τραυματισμένος από την επανάσταση. Η γειτονιά του Καβρού σχετίζεται με την οικογένεια του Αναγνώστη Καβρού, καπετάνιου με σημαντική ιστορία. Ο Σταύρος Κελαϊδής αναφέρει στο βιβλίο του το εξής ρητό, "Κελαϊδήδες και Καβροί εγεμίσαν το Μουρί¹⁸".
- Οι Μουριώτες, εκτός από την κτηνοτροφία, ασχολούνταν με τη ναυτιλία, καθώς οι Σφακιανοί είχαν μακρά παράδοση στη θάλασσα. Τα οικονομικά των Μουριωτών ήταν σε πολύ καλή κατάσταση, αφού είχαν καράβια και ασχολούνταν με το εμπόριο¹⁹. Το κρασί ήταν άφθονο στο Μουρί και εμπορεύονταν τα προϊόντα τους, όπως εξιστορείται από ντόπιους όπως ο Γιώργος Κελαϊδής, Μανώλης Καβρός και Κωστή Κελαϊδής. Το Μουρί ήταν γεμάτο αμπέλια που κάλυπταν τις πολλές πεζούλες του χωριού. Σήμερα έχουν απομείνει μόνο δύο παλιά αμπέλια στο χωριό.

18 Σταύρος Κελαϊδής (2003), ΣΤΑ ΣΦΑΚΙΑ ΤΟΥ 1894, Εκδοσεις Μίτος, Ρέθυμνο, σελ 90

19 Σταύρος Κελαϊδής (2003) ο.π., σελ 88

Εικόνα 26. Μουρί, Φωτογραφία γύρω στο 1960, Ο Μανώλης Κελαϊδής μπροστά από το σπίτι του στην γειτονιά της Πατελούρας. Το σπίτι υπάρχει ακόμα και σήμερα, έχει διατηρηθεί από τον Κωστή Κελαϊδή.

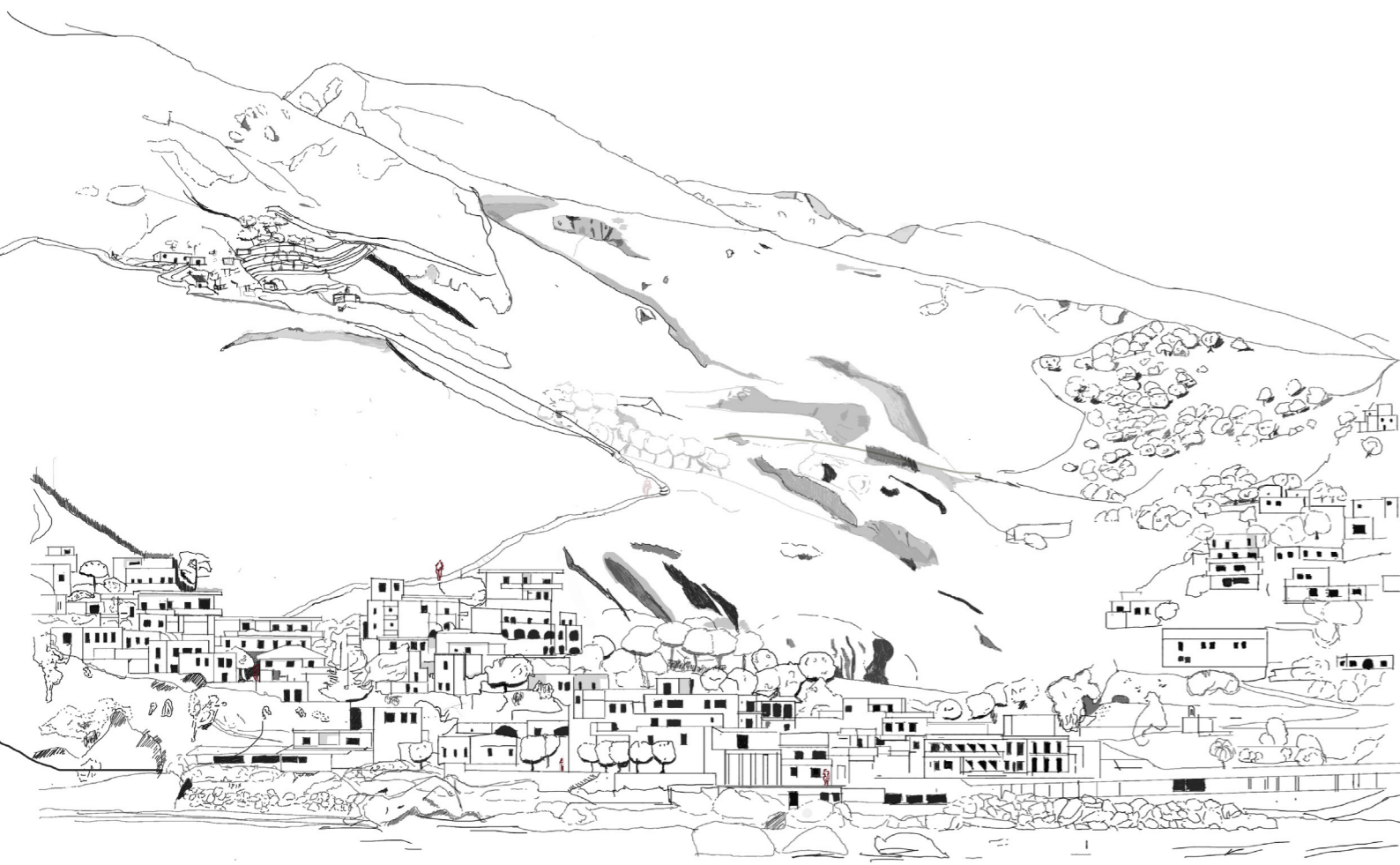

Εικόνα 27. Μουρί 1952.

[3] ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ

Το ανθρώπινο αποτύπωμα

ΣΚΙΤΣΟ ΧΩΡΑΣ ΣΦΑΚΙΩΝ

Τα χωριά Μουρί και Γιωργίτσι Σφακίων παρουσιάζουν χαρακτηριστικά παραδείγματα οικιστικής διαμόρφωσης, με ιδιαίτερη έμφαση στην προσαρμογή στο φυσικό τοπίο και στις πρακτικές ανάγκες της κοινότητας.

Οι δρόμοι και οι στράτες είναι στενοί και λιθόστρωτοι. Σε ορισμένα σημεία, για να διευκολυνθεί η μετακίνηση ανθρώπων και ζώων, το πλάτος τους αυξομειωνόταν ανάλογα με τις ανάγκες. Οι πεζούλες και οι αναβαθμίδες δημιουργούνται σε πλαγιές για την καλλιέργεια και την πρόληψη της διάβρωσης του εδάφους, ενώ οι ξερολιθιές χρησιμοποιούνται για τον διαχωρισμό των χωραφιών και των κήπων.

Σημαντικές υποδομές νερού, όπως οι στέρνες, συλλέγουν και αποθηκεύουν το βρόχινο νερό, καλύπτοντας τις ανάγκες ύδρευσης και άρδευσης. Τα πατητήρια και τα αλώνια αποτελούν κεντρικά σημεία της αγροτικής παραγωγής, ενώ οι χοιρόκουμοι και οι μελισσότοιχοι εξυπηρετούν τη διαβίωση των ζώων και την παραγωγή μελιού.

Οι κοινωνικές και θρησκευτικές υποδομές, όπως οι εκκλησίες και τα πλατώματα, διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στην κοινωνική ζωή των χωριών. Η αρχιτεκτονική και η οικιστική τους δομή αντανακλούν την προσαρμοστικότητα των κατοίκων στις γεωμορφολογικές συνθήκες και την πολιτιστική τους κληρονομιά.

Στις επόμενες ενότητες, θα εξετάσουμε αναλυτικά την οικιστική διαμόρφωση των χωριών Μουρί και Γιωργίτσι Σφακίων, εστιάζοντας στις ιδιαιτερότητες και τα κοινά τους στοιχεία.

3.1 Η Οικιστική Οργάνωση στο Γιωργίτσι.

Το Γιωργίτσι σήμερα αποτελείται από 45 κτίσματα, εκ των οποίων τα 6 είναι ναοί. Η παρουσία έξι ναών σε έναν τόσο μικρό οικισμό μπορεί να ερμηνευτεί ως ένδειξη της οικονομικής ακμής και της κοινωνικής θέσης των κατοίκων. Ο οικισμός χωρίζεται σε τέσσερις γειτονιές, καθεμία από τις οποίες περιλαμβάνει έναν ή δύο ναούς, τους οποίους ενώνει μια κεντρική στράτα. Τα όρια του οικισμού φαίνεται να ορίζονται από τους ελεύθερους χώρους γύρω από αυτό (στράτες, αυλές, πεζούλες), ο Χ.Γάσπαρης γράφει για την αποκαλούμενη «αύλη του χωριού» (curia/cortivo/corte casalis) που ορισμένες φορές ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που αυτή εκτεινόταν περιμετρικά του οικισμού και όχι σε συγκεκριμένο σημείο εκτός δημιουργούσε τα όρια του.²⁰

Η πιο συγκροτημένη οικιστικά πλευρά βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του οικισμού, στο σημείο όπου εισέρχεται το μονοπάτι από τη Χώρα, δίπλα στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Εδώ, τα κτίρια είναι συνήθως οργανωμένα σε μπλοκ δύο ή τριών κατοικιών, με κάθε σύμπλεγμα να διαθέτει τον δικό του οριοθετημένο ιδιωτικό χώρο. Η αυλή μιας μικρής ή μεγάλης κατοικίας ήταν ζωτικός χώρος για διάφορες χρήσεις η ακόμη και για την επέκταση της κατοικίας ενώ η «αυλή» ενός πατητηριού η μιας κρήνης πρόσφερε την απαραίτητη προσβασιμότητα στους χρήστες. Αυτές οι αυλές περιλαμβάνουν στέρνες, μικρούς αναβαθμούς και οριοθετήσεις που διαμορφώνουν κήπους, πιθανώς προοριζόμενους για μικρές καλλιέργειες.

Προχωρώντας στην κεντρική στράτα του οικισμού, συναντάμε την εκκλησία του Ευαγγελισμού της Παναγίας, η οποία λειτουργεί ως σταυροδρόμι και συνδέεται με τη γειτονιά δίπλα της, όπου υπάρχει μεγάλη έκταση αναβαθμών. Ακολουθώντας το μονοπάτι προς τη δυτική πλευρά, φτάνουμε σε ένα από τα δύο εναπομείναντα κτίσματα με δώμα, το οποίο βρίσκεται σε καλή κατάσταση και περιβάλλεται από διαμορφωμένη αγροτική έκταση.

Συνεχίζοντας προς τα ανατολικά, συναντάμε τους ναούς της Παναγίας και του Χριστού. Τα περισσότερα κτίσματα σε αυτό το τμήμα έχουν υποστεί σημαντικές φθορές, με έναν ή δύο τοίχους μόνο να παραμένουν, αλλά είναι τα μόνα που φαίνεται να είναι στενομέτωπα. Προς το τέλος του οικισμού, με κατεύθυνση προς τα ανατολικά, υπάρχει μια μικρή γειτονιά που αποτελείται από τέσσερις κατοικίες, ενώ τα υπόλοιπα κτίσματα είναι σχετικά διασκορπισμένα στον χώρο, περιβαλλόμενα από τους δικούς τους ιδιωτικούς χώρους.

Παρά την ερειπωμένη κατάσταση των περισσότερων κτισμάτων του οικισμού, με μόνο δύο να διατηρούν ακόμα τα δώματά τους και τρεις από τους έξι ναούς να βρίσκονται σε καλή κατάσταση, η ομοιόμορφη ένταξή τους στο φυσικό περιβάλλον παραμένει εντυπωσιακή. Οι δομές ακολουθούν τις υψομετρικές γραμμές του εδάφους και εκμεταλλεύονται το περιβάλλον για τη δημιουργία ορίων και συνδέσεων. Η λιθόκτιστη τοιχοποιία τους τα καθιστά σχεδόν αόρατα στο τοπίο, επιτυγχάνοντας μια αρμονική ενσωμάτωση με το φυσικό περιβάλλον.

²⁰ Χ. Γάσπαρης (2020) "Μορφή και εξέλιξη των οικισμών της Κρήτης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα", ΚΡΗΤΗ, Οι οικισμοί της υπαίθρου, Πολυτεχνείο Κρήτης, επιμ. Νίκος Σκουτέλης σελ 32

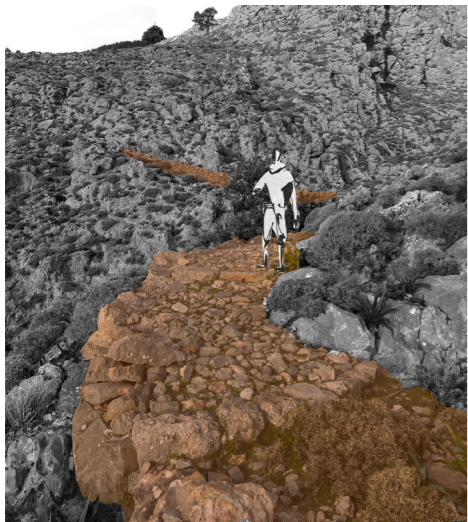
• 3.1.1 Η Κεντρική Στράτα και τα Δίκτυα Καλντεριμιών του Γιωργιτσίου

Από τη μεσαιωνική εποχή έως την εποχή μας, οι στράτες της Κρήτης είναι γνωστές για την ποιότητα και τη δυσκολία τους. Αυτοί οι δρόμοι, όπως αποκαλύπτουν οι πολυάριθμες σωζόμενες περιγραφές, βρίσκονταν συχνά σε κακή κατάσταση, ήταν στενοί, δύσβατοι και μοιάζανε περισσότερο με κακοτράχαλα μονοπάτια παρά με καθορισμένους δρόμους. Σε ορισμένες περιοχές, όπως τα Σφακιά, η κατάσταση των στρατών ήταν τόσο δυσχερής που έκανε την κίνηση των περιηγητών ιδιαίτερα προβληματική.

Ειδικά στο Γιωργίτσι, η πρόσβαση επιτυγχάνεται μέσω μιας λιθόστρωτης στράτας που διακυμαίνεται σε πλάτος, φτάνοντας κατά μέσο όρο περίπου 2,5 μέτρα. Στα σημεία όπου η κλίση είναι απότομη, υπάρχουν εγκαταστημένα σκαλοπάτια και ελικοειδή γυρίσματα, τα οποία διευκολύνουν την πορεία. Καθώς η στράτα εισέρχεται στον οικισμό, καταλήγει στη δυτική πλευρά του, κοντά στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής. Προχωρώντας περαιτέρω μέσα στον οικισμό, η στράτα διαχωρίζεται σε δύο διαφορετικούς τύπους: την Κεντρική και τα μικρότερα καλντερίμια των επιμέρους γειτονιών. Η κεντρική στράτα συνδέει τις έξι εκκλησίες του χωριού, καθώς και τις τότε συνοικίες. Το σύνηθες πλάτος της στράτας είναι περίπου 2 μέτρα, ωστόσο στο μεγαλύτερο μέρος της αυξομειώνεται, δημιουργώντας ελεύθερους χώρους κοντά στις εκκλησίες, ενώ περιορίζεται στα σημεία όπου συναντά τα μικρά καλντερίμια που οδηγούν στις γειτονιές ή όπου τα όρια των χωραφιών δεν επιτρέπουν την επέκτασή της. Η στράτα, όπου δεν υπήρχαν φυσικά εμπόδια, ήταν περικλειστή με ξερολιθιά ύψους από 1 έως 1,5 μέτρο σε κάποια σημεία, ενώ κοντά στις εκκλησίες λειτουργούσε και ως καθιστικό πεζούλι. Όλες οι κατοικίες είχαν τυφλούς τοίχους προς την κεντρική στράτα, δημιουργώντας έτσι τεχνητά όρια στη διαδρομή.

Στις γειτονιές του Γιωργιτσίου, το έντονο υψομετρικό ανάγλυφο αντιμετωπίζεται με τη χρήση μικρών "δημόσιων" σκαλιών, τα οποία καταλήγουν σε μικρές αυλές που μοιράζονται δύο έως τρεις κατοικίες. Στα πιο κεντρικά σημεία του οικισμού, οι μεγάλες κλίσεις διαμορφώνονται με κεκλιμένα σκαλοπάτια, επιτρέποντας τη διευκόλυνση της μετακίνησης των ζώων.

Η στράτα που οδηγούσε προς το Μουρί περνούσε εξωτερικά του οικισμού, λειτουργώντας εν μέρει ως μορφή οχύρωσης. Στο ανατολικό τμήμα του χωριού, φαίνεται ότι υπήρχε μια διακλάδωση που συνδεόταν με την εξωτερική στράτα, ενισχύοντας τόσο την προστασία όσο και τη συνδεσιμότητα του οικισμού.

Εικόνα 29. Το πλακόστρωτο μονοπάτι που οδηγεί προς το Μουρί.

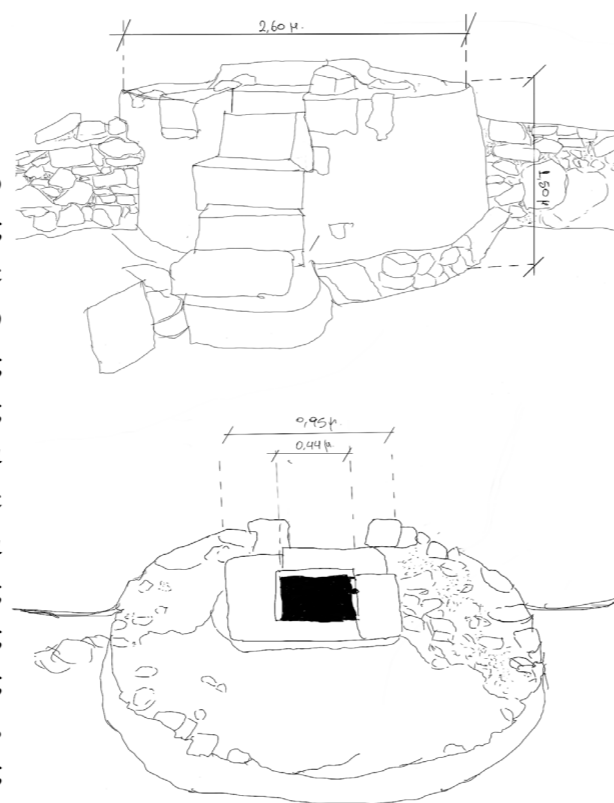

Εικόνα 30. Όρια Κτηρίων, στράτα και πεζούλες δημιουργούν τους ελεύθερους χώρους του Οικισμού.

ΣΚΙΤΣΟ ΑΠΕΙΚΟΝΙΣΗΣ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΙΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ.

3.1.2 Στέρνες και Νερό στο Γιωργίτσι

Οι υποδομές νερού αποτελούν ένα θεμελιώδες στοιχείο της οικιστικής διαμόρφωσης και της καθημερινής ζωής των κατοίκων στα Σφακιανά χωριά, όπου η πρόσβαση σε πηγές δεν ήταν πάντοτε εύκολη. Οι κύριες υποδομές νερού στο Γιωργίτσι περιλαμβάνουν υπόγειες στέρνες, οι οποίες διακρίνονται σε αγροτικές και οικιακές. Οι μεγαλύτερες στέρνες βρίσκονται κοντά στις πεζούλες και είναι αρκετά ευρύτερες, ενώ οι οικιακές στέρνες είναι μικρότερες σε μέγεθος. Αμφότεροι οι τύποι διαθέτουν κεντρικά τετράγωνα ανοίγματα με διαστάσεις από 0,40 έως 0,50 μέτρα. Το βάθος των στερνών κυμαίνεται μεταξύ 3 και 5,5 μέτρων, με τις περισσότερες να προεξέχουν από το έδαφος κατά 0,60 έως 1 μέτρο. Όλες οι στέρνες ήταν κατασκευασμένες από πέτρα, προσφέροντας επιπλέον χωρητικότητα και προστασία της ποιότητας του νερού, με τις εσωτερικές επιφάνειες να είναι επιχρισμένες με κονίαμα για την αποφυγή διαρροών.

Σκίτσο υπόγειας στέρνας στο Γιωργίτσι, σε περιοχή καλλιέργειας, με σκαλοπάτια που διευκολύνουν την πρόσβαση.

Οι περισσότερες στέρνες είναι κυκλικές και είχαν είτε ξύλινο είτε μεταλλικό κάλυμμα. Ακόμα και σήμερα, τα μεταλλικά εξαρτήματα που χρησιμοποιούνταν για το κλείσιμό τους είναι εμφανή. Οι στέρνες συνήθως τοποθετούνται πλησίον των κατοικιών, καθώς η κλίση της στέγης έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη συλλογή του βρόχινου νερού. Υπάρχουν επίσης υπόγειες στέρνες που δεν έχουν προεξοχή πάνω από το έδαφος, γνωστές ως ενταφιασμένες στέρνες.

Είναι αξιοσημείωτο ότι περισσότερες από μία οικίες συχνά μοιράζονταν την ίδια στέρνα, δεδομένου ότι στις μικρές γειτονιές του χωριού πολλές κατοικίες δεν διέθεταν δική τους στέρνα. Δίπλα στις οικιακές στέρνες συναντώνται μικρές σκάφες, οι οποίες χρησίμευαν για το πλύσιμο ρούχων και άλλων οικιακών σκευών. Αυτές οι σκάφες ήταν συνήθως κατασκευασμένες από πέτρα ή, σπανιότερα, από ξύλο, και τοποθετούνταν σε κατάλληλα διαμορφωμένα σημεία για την ευκολία των νοικοκυριών. Η ύπαρξη των σκαφών δίπλα στις στέρνες διευκόλυνε τη χρήση του αποθηκευμένου νερού για το πλύσιμο και άλλες οικιακές εργασίες, καθιστώντας την καθημερινή ζωή πιο πρακτική και αποτελεσματική.

Εικόνα 31. Ένταφιασμένη στέρνα δίπλα σε κατοικία στο Γιωργίτσι

Εικόνα 32. Οικιακή Στέρνα σε συνδιασμό με σκάφη στο Γιωργίτσι.

3.1.3 Πεζούλες, Θύλακες και Αλώνια στο Γιωργίτσι

Οι πεζούλες, γνωστές και ως αναβαθμίδες, αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της αγροτικής παράδοσης της Κρήτης. Η χρήση τους ανάγεται στην αρχαιότητα, όταν οι κάτοικοι των ορεινών περιοχών της Κρήτης υιοθέτησαν αυτή την τεχνική για να διαχειριστούν το δύσβατο έδαφος και να μεγιστοποιήσουν την καλλιεργήσιμη γη. Αυτές οι αναβαθμίδες αποτελούν κλειδί για την κατανόηση της χρονολόγησης του κρητικού τοπίου, αν και ακόμα δεν κατέχουμε πλήρως αυτό το κλειδί.²¹ Τα γραπτά του Spratt παρέχουν ενδείξεις ότι γύρω στο 1850 μ.Χ. η μέγιστη ακμή των πεζουλών είχε παρέλθει, υποδεικνύοντας τον μεγάλο φόρτο εργασίας που απαιτεί η κατασκευή και συντήρησή τους.²² Σήμερα, οι Κρητικοί χρησιμοποιούν τη λέξη "πεζούλα", ενώ παλαιότερα χρησιμοποιούσαν τους όρους "παραβολή" ή "τράφος". Στην αρχαιότητα, οι λέξεις "αίμασιά" (περίβολος) και "όφρως" (φρύδι) επίσης χρησιμοποιούνταν.²³

Στο Γιωργίτσι, οι αγροτικές διαμορφώσεις καταλαμβάνουν περίπου το 75% του συνολικού χώρου, με σχεδόν όλο τον οικισμό να είναι διαμορφωμένος με πεζούλες. Στην πλειονότητά τους, είναι παράλληλες με καμπύλες ή ευθύγραμμες πλευρές, και στα κεντρικά τους σημεία ή στις πλευρές τους συναντάμε μικρά σκαλιά που διευκολύνουν την ανάβαση. Επιπλέον, οι θύλακες που συγκρατούν το χώμα για κάθε δέντρο ξεχωριστά, κυρίως ελαιόδεντρα, βρίσκονται σε όλο το μήκος του χωριού, είναι κατασκευασμένοι από πέτρα και συνήθως έχουν καμπύλες μορφές, κάποιες φορές συνδυάζονται με τις πεζούλες και άλλες δημιουργούν όρια ή χώρους στάσης.

Οι κάτοικοι του Γιωργιτσιού φαίνεται πως καλλιεργούσαν κυρίως σιτηρά, γεγονός που επιβεβαιώνεται αφενός από την παρουσία αλωνιών και αφετέρου από την απουσία πατητηριών, καθώς δεν εντοπίστηκε κανένα κατά την αποτύπωση. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση αφορά τους μικρούς κήπους που βρίσκονται σχεδόν σε όλες τις αυλές των σπιτιών. Μοιάζουν με μικρά αλώνια με τις πέτρες τοποθετημένες κάθετα και κυκλικά, δημιουργώντας μικρούς οριοθετημένους χώρους. Αυτοί οι κήποι χρησιμοποιούνταν για μικρές καλλιέργειες, μερικοί ντόπιοι μας ανέφεραν, ότι λέγεται ότι ο οικισμός κάποτε ήταν γεμάτος λουλούδια, συγκεκριμένα τριαντάφυλλα που φρόντιζαν οι γυναίκες.

Εικόνα 33. Απεικόνιση των αναβαθμών στο Γιωργίτσι, με τα ελαιόδεντρα να κατακλύζουν τον χώρο.

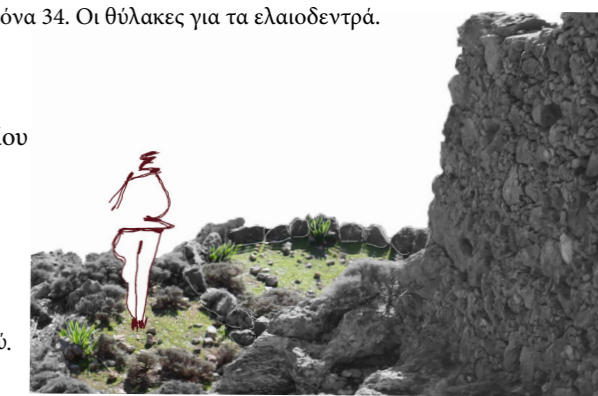
Εικόνα 34. Οι θύλακες για τα ελαιόδεντρα.

21 Oliver Rackham & Jennifer Moody (2004), Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ 208

22 Spratt, T. A. B. (1865), "Travels and Researches in Crete."

23 Oliver Rackham & Jennifer Moody (2004), Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ 206

Εικόνα 35. Οί μικροί κήποι του οικισμού.

• 3.1.4 Οι Ναοί

Οι εκκλησίες του οικισμού Γιωργίτσι είναι κτισμένες στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ή αλλιώς μονοκλιτές θολωτές, διακοσμημένες με βενετσιάνικα πινάκια (σκυφία) ενσωματωμένα σε σχήμα σταυρού στην τοιχοποιία. Αποτελούν τυπικά δείγματα της περιόδου της Βενετοκρατίας, από τον 14ο έως τον 16ο αιώνα.

• Ναός του Χριστού.

Χρονολογείται από τον 15ο αιώνα και αναφέρεται στη βενετική απογραφή του 1637 ως ναός του Σωτήρος. Σύμφωνα με την Εκκλησιαστική Απογραφή Χανίων του 1637, ο Πρωτόπαπας Μανώλης Δημητρόπουλος δήλωσε ότι λειτουργούσε εκεί. Στην είσοδο του ναού έχουν διασωθεί τέσσερις διακοσμητικοί σκύφοι, ενώ υπάρχει και ένας στο πίσω μέρος του. Στα αριστερά της εισόδου, βρίσκεται ένας παλιός, σχεδόν κατεστραμμένος τάφος με μορφή αρκοσολίου στον βόρειο τοίχο.

Ο ναός έχει μήκος 7,90 μέτρα και πλάτος 3,40 μέτρα, με άνοιγμα πόρτας κοντά στο 1 μέτρο. Το ύψος του φτάνει τα 4,90 μέτρα. Ενδιαφέροντα στοιχεία του ναού αποτελούν οι λαξευτές λεπτομέρειες στο εγκάρσιο τόξο στο εσωτερικό του, καθώς και η εμφάνιση κεραμικών στην τοιχοποιία.

Εικόνα 36. Υψαφίδιο στο Ναό του Χριστού.

Εικόνα 37. Διακοσμητικός σκύφος στο πίσω μέρος του ναού.

Εικόνα 38. Η δυτική όψη του Ναού του Χριστού

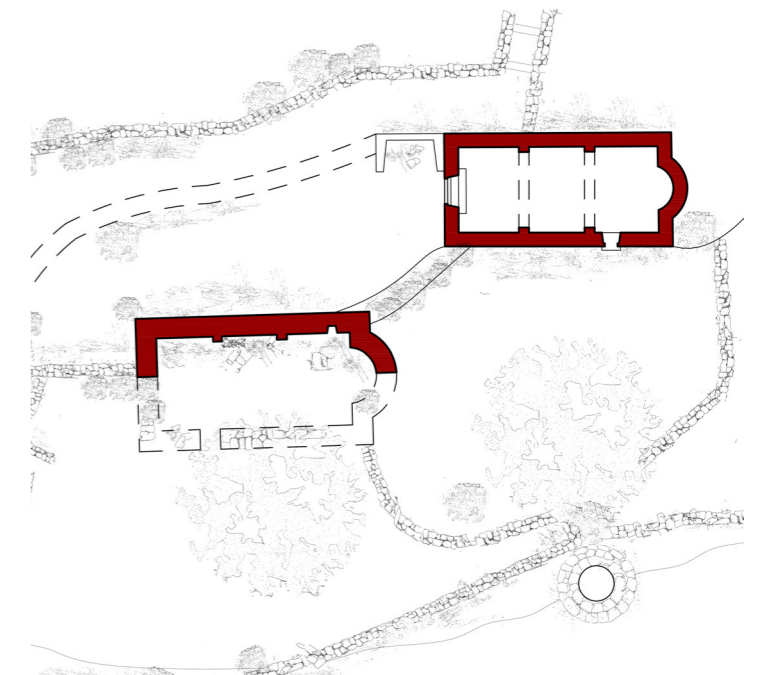
• Ναός της Παναγίας (Κοίμηση)

Ο ναός της Παναγίας (Κοίμηση) στο Γεωργίτσι, ο οποίος χρονολογείται στον 15ο αιώνα, ανήκει και αυτός στο τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω των εναπομεινάντων αρχιτεκτονικών και διακοσμητικών στοιχείων του. Σήμερα, ο βόρειος τοίχος του ναού είναι ο μόνος που παραμένει όρθιος και διατηρεί αξιόλογες τοιχογραφίες. Οι τοιχογραφίες αυτές απεικονίζουν σκηνές από τον ευαγγελικό κύκλο καθώς και άλλες θρησκευτικές παραστάσεις, προσφέροντας πολύτιμες πληροφορίες για την εικονογραφία της περιόδου.²⁴

Ένα αξιοσημείωτο στοιχείο είναι η εμφάνιση του ονόματος του Αγίου Γεωργίου σε μία από τις τοιχογραφίες. Αυτό έχει οδηγήσει ορισμένους μελετητές στην υπόθεση ότι ο ναός μπορεί αρχικά να ήταν αφιερωμένος στον Άγιο Γεώργιο κατά την περίοδο της βενετικής απογραφής και όχι στην Παναγία, όπως θεωρείται σήμερα.

Εικόνα 40. Οι τοιχογραφίες στο ναό της Παναγίας

Εικόνα 39. Κάτοψη τών ναών της Παναγίας και του Χριστού.

Εικόνα 41. Οι δύο εκκλησίες απο πανοραμική λήψη η μία δίπλα στην άλλη.

²⁴ Γιώργος Κ. Δαλιδάκης (2008), Αναζητώντας τις εκατό εκκλησίες της Χώρας Σφακίων, Αυστραλία, σελ 51-53

- Ναός του Αγίου Γεωργίου

Άλλος ένας ναός του 15ού αιώνα είναι αυτός του Αγίου Γεωργίου, τοποθετείτε στο χαμηλότερο υψομετρικά σημείο του οικισμού αναφέρεται επίσης στην απογραφή του 1637, έχει διακοσμητικούς σκύφους πάνω από την είσοδο του ενώ υπάρχουν και ίχνη από σκύφους στην ανατολική πλευρά του πάνω από το αγιοθύριδο.

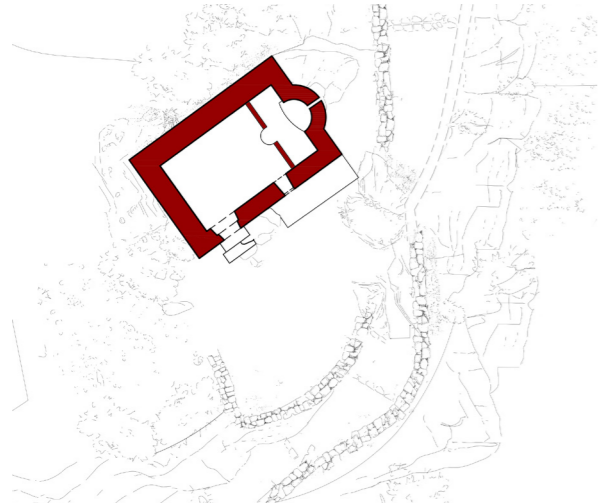

Εικόνα 43. Ο ναός του Αγ. Γεωργίου από το Μεσοχώρι

- Ναός της Αγίας Παρασκευής

Βρίσκεται στο δυτικό μέρος του οικισμού, σε μια πανοραμική τοποθεσία με θέα προς την ανατολή και τη δύση. Από αυτό το σημείο, μπορεί κανείς να θαυμάσει τη Χώρα Σφακίων, τον Θόλο, το Μεσοχώρι και τη Γαύδο. Ο ναός είναι κτισμένος στο σημείο όπου καταλήγει το μονοπάτι από τη Χώρα και εντάσσεται αρμονικά στο βραχώδες φυσικό ανάγλυφο.

Χρονολογείται στον 15ο ή 16ο αιώνα και αναφέρεται στη βενετική απογραφή του 1637 ως ναός της Santa Venaranda. Ο ναός διαθέτει τέσσερις διακοσμητικούς σκύφους στην ανατολική πλευρά του, πάνω από το αγιοθύριδο. Το μήκος του είναι 4,80 μ ενώ το πλάτος του 2,80 με το πάχος τοίχου να διάφέρει στην τοιχοποιία που ενσωματώνεται στο έδαφος και να φτάνει το 1 μ. Το μέγιστο ύψος του ναού είναι 4.80 μ.

Εικόνα 42 .Η Κάτοψη του ναού της Αγ. Παρασκευής.

Εικόνα 44. Η ανατολική όψη του Ναού της Αγ. Παρασκευής

Εικόνα 45. Ο ναός με την στράτα που εισέρχεται στον οικισμό από την Χώρα.

Εικόνα 46. Τα σκύφια (Bacini), με καταγωγή από την Β.Ιταλία αναλύονται με λεπτομέρεια στο βιβλίο *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete.* 67

- Ναος Αγίου Νικολάου

Μερικά μέτρα πιο κάτω από τον ναό της Αγίας Παρασκευής βρίσκονται τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου. Πιθανώς ο ναός αυτός ανεγέρθηκε μετά τον ναό της Αγίας Παρασκευής, στα τέλη του 17ου αιώνα, καθώς δεν αναφέρεται στη βενετική απογραφή των ναών. Από τον ναό έχει διασωθεί μόνο ο βόρειος τοίχος, ο οποίος φέρει σημάδια που υποδεικνύουν ότι και αυτός ο ναός ήταν καμαροσκέπαστος.

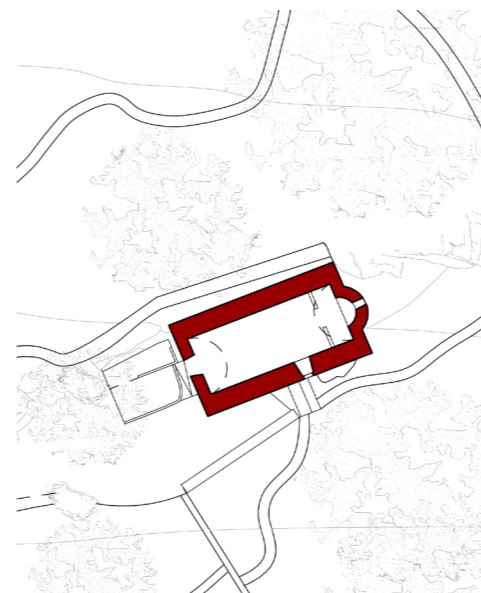
Εικόνα 47. Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο βάθος η Αγ. Παρασκευή.

Εικόνα 50. Το οξυκόρυφο παράθυρο της εκκλησίας του ναού της Παναγίας του Ευαγγελισμού.

- Ναός της Παναγίας (Ευαγγελισμός)

Ακολουθώντας το καλντερίμι προς τα βόρεια από την Αγία Παρασκευή, σε απόσταση περίπου εκατό μέτρων, συναντάμε τον επόμενο ναό της Παναγίας. Πρόκειται για έναν ναό του 16ου ή 17ου αιώνα, ο οποίος έχει ανακαινιστεί. Για τον ναό αυτό δεν υπάρχουν διαθέσιμες πληροφορίες. Δίπλα στον ναό υπάρχει ένας αρκετά παλιός τάφος, ενώ στην αυλή του φαίνεται πως υπήρχε αρκετός ελεύθερος χώρος, ο οποίος τότε χρησιμοποιούνταν για δημόσιους σκοπούς. Ο ναός έχει μήκος 7,50 μέτρα και πλάτος 3 μέτρα με το ύψος του να φτάνει τα 3,50 μέτρα. Το πάχος του τοίχου στην κάθετη διεύθυνση είναι 0,56 μέτρα, ενώ οι δύο πλάγιοι τοίχοι έχουν πάχος 0,96 μέτρα, προφανώς για λόγους στατικής ασφάλειας.

Εικόνα 48 . Η Κάτοψη του ναού της Παναγίας (Ευαγγελισμός)

Εικόνα 49. Η ανατολική όψη του ναού της Παναγίας του Ευαγγελισμού

3.2 Η Οικιστική Οργάνωση στο Μουρί.

Ο συσπειρωμένος οικισμός (χωρίο - πυρήνας), όπου τα σπίτια δομούνται γύρω από την ενορία και την πλατεία του χωριού, είναι σύνηθες φαινόμενο στην Ελλάδα και χαρακτηρίζει κοινωνικούς ανθρώπους που δίνουν μεγάλη αξία στο να είναι κοντά στους συγχωριανούς τους. Ωστόσο, η περίπτωση του Μουρίου είναι αντιπροσωπευτική των ιδιόμορφων οικιστικών πλέγματων της Κρήτης, όπου οι άνθρωποι ζουν σε γειτονιές που αποτελούνται από συστάδες με όχι περισσότερα από δώδεκα σπίτια, τα οποία βρίσκονται σε απόσταση περίπου ενός χιλιομέτρου το ένα από το άλλο. Αυτό το ιδιόμορφο πλέγμα, που αναδεικνύει περισσότερο τη σημασία της ατομικότητας και λιγότερο τη σημασία του καφενείου και της ενοριακής εκκλησίας, είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό στην περιοχή των Σφακιών.²⁵

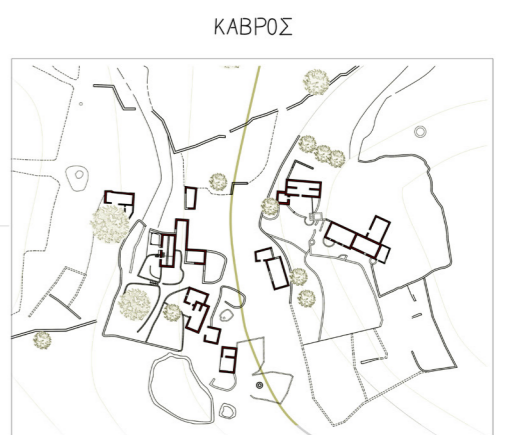
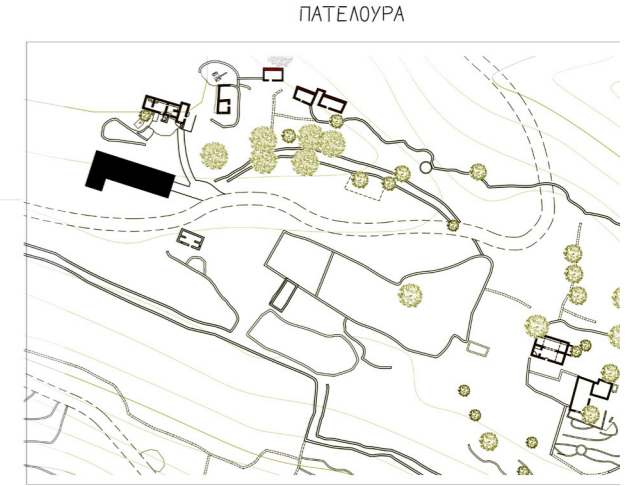
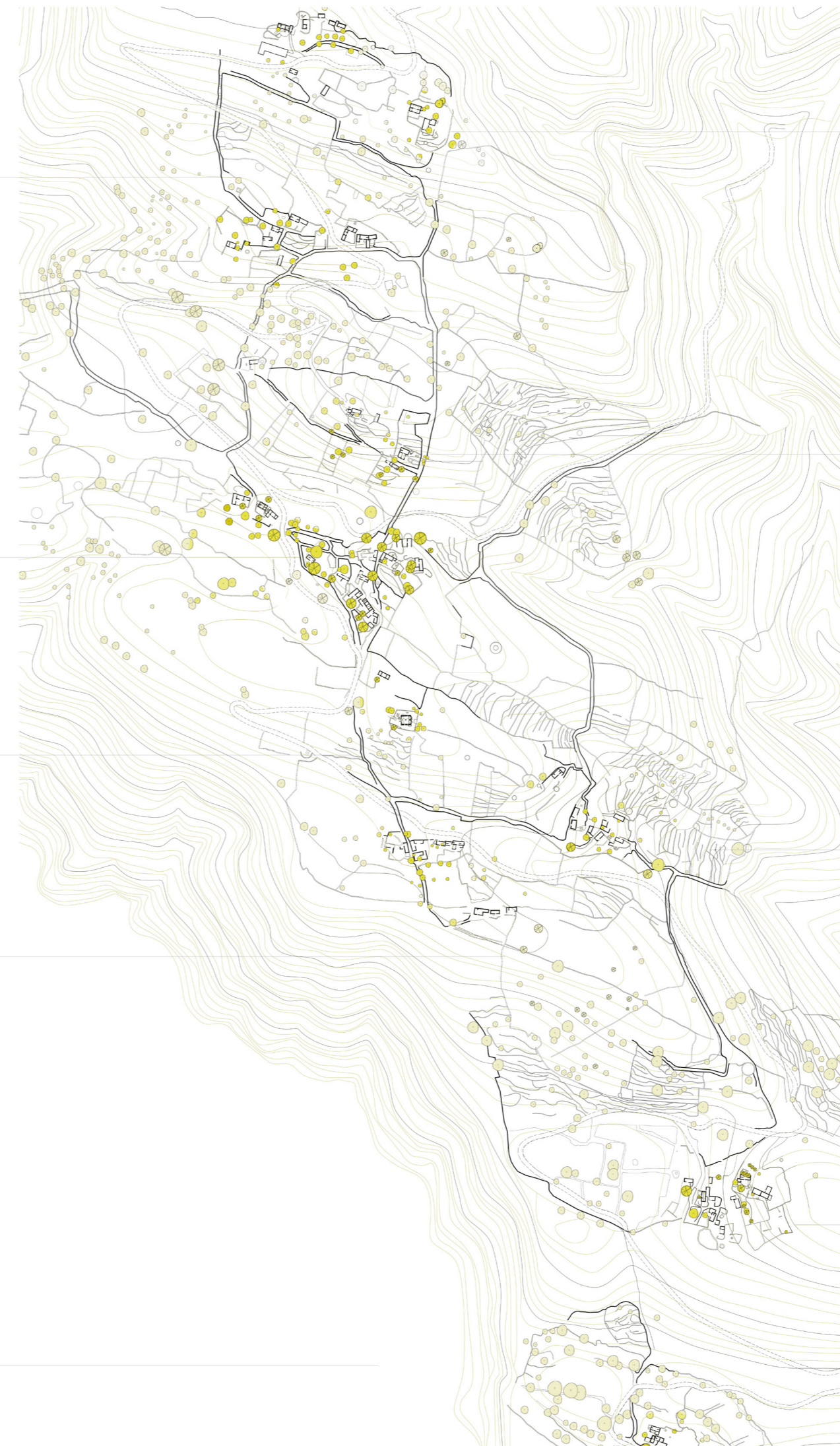
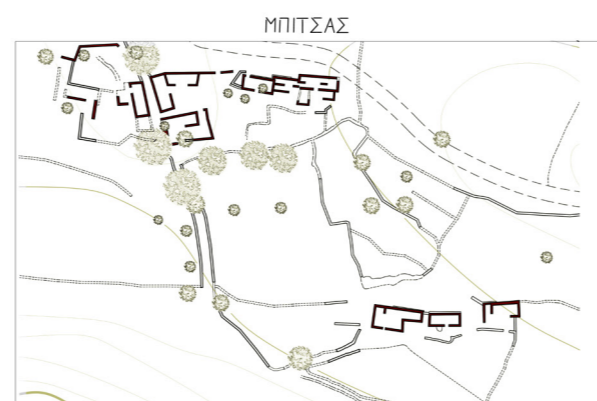
Ο οικισμός του Μουρίου αποτελείται από επτά γειτονιές, εκτεινόμενες από το βορρά έως το νότο, και περιλαμβάνει συνολικά 86 κτίσματα, εκ των οποίων δύο είναι ναοί: της Παναγίας και του Αγίου Γεωργίου. Στον οικισμό έχουν διατηρηθεί μόνο δέκα κτίρια, εκ των οποίων έξι κατοικούνται περιστασιακά. Η κτηνοτροφία συμβάλλει στη διατήρηση αυτών των κτιρίων, καθώς οι ιδιοκτήτες τα χρησιμοποιούν για να φιλοξενούν τα κοπάδια τους και τα επισκέπτονται καθημερινά.

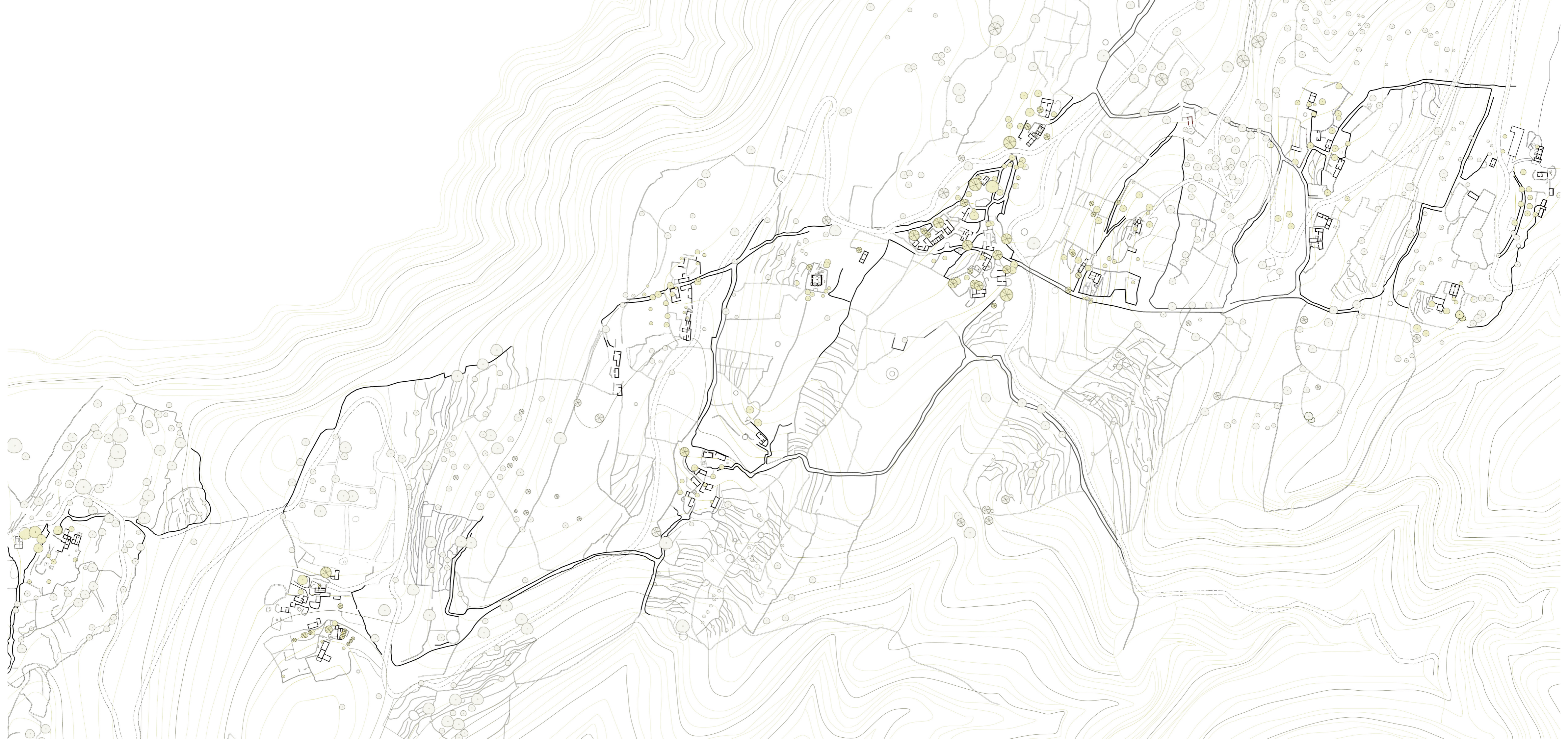
Η χωροθέτηση των οικιστικών μονάδων είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το γεωμορφολογικό ανάγλυφο της περιοχής, με τις γειτονιές να βρίσκονται σε περίοπτες θέσεις και να διασυνδέονται μέσω ενός δικτύου από λιθόστρωτα μονοπάτια. Οι γειτονιές του οικισμού, κάθε μια με το δικό της όνομα · η Πατελούρα, ο Βιλάτζης, η Φούντζα, τα Λενταριάνα, ο Μπιτσάς, ο Καβρός και ο Άγιος Γεώργιος, χωρίζονται από φυσικές υψομετρικές διαφορές, οι οποίες ενισχύουν την αυτονομία τους. Το έντονο ανάγλυφο του εδάφους δημιουργεί διακριτές ζώνες μέσα στον οικισμό, με τις υψομετρικά χαμηλότερες γειτονιές να αποκτούν μεγαλύτερη αυτονομία. Κάθε γειτονιά παρουσιάζει μοναδικά χαρακτηριστικά και τοποθεσίες κτισμάτων, που αντανακλούν τη μορφολογία του εδάφους και τις ανάγκες του οικισμού.

Παρότι το Μουρί αποτελείται από διάσπαρτες γειτονιές, κάθε μία από αυτές έχει μια μορφή οριοθέτησης. Για παράδειγμα, η γειτονιά του Βιλάτζη οριοθετείται από τα όρια των αγροτικών εκτάσεων, με τις κατοικίες να χωρίζονται σε ενότητες και 2-3 σπίτια να μοιράζονται την ίδια αυλή, γεγονός που μπορεί να έχει άμεση σχέση με τον οικογενειακό κύκλο. Άλλες γειτονιές, όπως η γειτονιά του Μπιτσά, παρουσιάζουν μια διαφορετική μορφή οριοθέτησης, όπου τα κτίρια δημιουργούν όρια και μια οχυρωματική πλευρά χωρίς ανοίγματα, συχνά με μικρές πολεμίστρες, αποκαλύπτοντας την ταυτότητα του τόπου, που επλήγη από πολλές επαναστάσεις και αναταραχές. Το σπίτι "οχυρό" ακόμα και μέσα στα ερείπια, αν κανείς κοιτάξει καλά, μπορεί να το κατανοήσει.

Κάθε κατοικία περιβάλλεται από αυλή με πατητήρια και στέρνες για τις καθημερινές ανάγκες. Το έντονο ανάγλυφο του εδάφους δημιουργεί πεζούλες για τις καλλιέργειες, διαχωρίζει τις γειτονιές και διαμορφώνει την οργάνωση των καλλιεργειών και των κοινωνικών δραστηριοτήτων, ενισχύοντας την αυτονομία και προσαρμοστικότητα του οικισμού.

²⁵ Oliver Rackham & Jennifer Moody (2004), Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ 122

3.2.1 Οι Στράτες και τα Μονοπάτια του Μουριού

Προστασία και Στρατηγική Διάταξη

Οι στράτες του Μουριού διατηρούνται σε καλή κατάσταση, επιτρέποντάς μας να τις χαρτογραφήσουμε λεπτομερώς. Ο οικισμός συνδέεται μέσω μιας κεντρικής στράτας που διασχίζει όλες τις γειτονιές. Αυτή η κύρια οδός διέρχεται είτε διαμέσου των γειτονιών, διαχωρίζοντάς τες σε δύο τμήματα, είτε κατά μήκος των περιμέτρων τους. Η κεντρική στράτα έχει πλάτος που κυμαίνεται από 2,70 έως 5 μέτρα, με τα στενότερα τμήματα να εμφανίζονται στις μικρότερες γειτονιές. Λόγω των μεγάλων υψομετρικών διαφορών της περιοχής, συναντώνται συχνά "σκαλιά" από μεγάλες, λαξευτές πέτρες που διευκολύνουν την κατάβαση. Επιπλέον, φαίνεται πως η στράτα, όπου δεν υπήρχε οριοθέτηση από κάποια ιδιοκτησία, είχε χτιστεί με ξερολιθιά ύψους περίπου ενός μέτρου.

Εντός των γειτονιών, υπάρχουν μικρότεροι δρόμοι πλάτους περίπου 1,50 μέτρου, οι οποίοι άλλοτε συνδέονται άμεσα με την κεντρική στράτα και άλλοτε παρεμβάλλονται ανάμεσα στις κατοικίες, με τα όριά τους να καθορίζονται συχνά από τις μικρές αυλές των σπιτιών.

Οι κύριες εξωτερικές συνδέσεις του οικισμού είναι τρεις: το μονοπάτι από την Ανώπολη στα ανατολικά, η σύνδεση του Γιωργιτσίου με το Μουρί από τα δυτικά και η πρόσβαση από την Ίμβρο από τα βόρεια. Η κεντρική γειτονιά, αποτελεί την κύρια είσοδο της στράτας από την Ανώπολη, η οποία φαίνεται πως είναι χτισμένη με ξερολιθιά σχεδόν σε όλο το μήκος της. Καθώς η στράτα εισέρχεται στον οικισμό, μετά από περίπου 350 μέτρα, εμφανίζονται οι πρώτες κατοικίες, κάτι που πιθανόν αντικατοπτρίζει την ανάγκη των κατοίκων για συνεχή επαγρύπνηση και προστασία του χωριού από επιθέσεις.

Σε αυτό το πλαίσιο, εισάγουμε τον όρο "αρχιτεκτονική της φύγης" για να περιγράψουμε τη στρατηγική διάταξη των οικιστικών δομών που επιτρέπει όχι μόνο γρήγορη και ασφαλή διαφυγή σε περίπτωση κινδύνου, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι διαχειρίζονταν κάθε δομή στο χώρο μέσα σε εμπόλεμες συνθήκες. Η "αρχιτεκτονική της φύγης" είναι εμφανής σε πολλά σημεία του οικισμού. Όλες οι γειτονιές σχηματίζουν μια οχύρωση είτε μέσω των ορίων τους είτε από τη διάταξη των κατοικιών τους. Όταν η στράτα εισέρχεται στο εσωτερικό της γειτονιάς, τα κτήρια έχουν πάντα τους τυφλούς τοίχους τους στραμμένους προς αυτήν. Έτσι, τόσο το ύψος των κτηρίων όσο και οι τυφλοί τοίχοι δημιουργούν ένα όριο προστασίας για κάθε μικρή γειτονιά.

Επιπλέον, τα μονοπάτια συνδέουν άμεσα τον οικισμό με τις αγροτικές εκτάσεις, διευκολύνοντας τις καθημερινές δραστηριότητες των κατοίκων και ενισχύοντας την αλληλεπίδραση μεταξύ των γειτονιών και των αγροτικών περιοχών. Για παράδειγμα, η κεντρική στράτα από τη γειτονιά της Φουντζάς, η κεντρική γειτονιά του οικισμού, διακλαδίζεται είτε προς τα δυτικά, όπου συναντά την εκκλησία και τη γειτονιά του Μπιτσά, είτε προς τα ανατολικά, όπου συναντά μία από τις μεγαλύτερες αγροτικές εκτάσεις με πεζούλες. Ομοίως, συνδέει τη γειτονιά των Λενταριανών με μια εκτεταμένη αγροτική περιοχή.

Η προσεκτική διάταξη των δομών και των μονοπατιών στο Μουρί καταδεικνύει την προνοητικότητα και την προσαρμοστικότητα των κατοίκων του οικισμού, οι οποίοι κατάφεραν να δημιουργήσουν έναν χώρο που συνδυάζει την ασφάλεια, την πρακτικότητα και την σωστή ένταξη στο φυσικό τοπίο.

Εικόνα 51. Η κεντρική στράτα του οικισμού.

Εικόνα 52. Η στράτα σε αγροτική περιοχή.

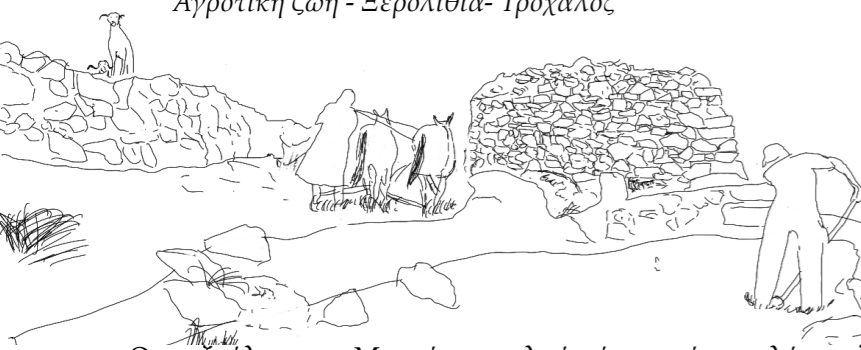
Εικόνα 53. Η στράτα προς Ανάπολη.

Εικόνα 54. Η κεντρική στράτα του οικισμού, στο βάθος φαίνεται η εκκλησία του οικισμού και το σχολείο, στα δεξιά της φωτογραφίας δεξαμενή αποθήκευσης νερού.

3.2.2 Πεζούλες και τρόχαλοι στο Μουρί: Μαρτυρίες της Αγροτικής Ζωής

Αγροτική ζωή - Ξερολιθιά- Τροχαλος

Θα 'θελες νά 'ρθεις, Ξένε,

κι αν είχαν το 'θέλα κι εγώ δουλειά για να σου δώσω
να μου δουλεύεις -και καλά θέλα να σε πληρώσω-
σ' ένα χωράφι μακρινό, τις πέτρες να μαζεύεις,
να φράσσεις και πανύψηλα δεντρά να μου φυτεύεις;

Ομήρου Οδύσσεια, σ 357-359 (μετρ. Γ. Ψυχουματάκης)

Οι πεζούλες στο Μουρί αποτελούν ένα από τα πλέον αξιοσημείωτα και χαρακτηριστικά στοιχεία του οικισμού, αποκαλύπτοντας την ιστορική και οικονομική σημασία των αγροτικών δραστηριοτήτων στην περιοχή. Οι αναβαθμίδες αυτές, γνωστές και ως πεζούλες, είναι τεχνητές διαμορφώσεις του εδάφους που αποσκοπούν στην αύξηση της καλλιεργήσιμης γης σε επικλινή εδάφη, προσφέροντας παράλληλα προστασία από τη διάβρωση και βελτίωση της διαχείρισης των υδάτων. Στο Μουρί, οι πεζούλες κατασκευάζονται συνήθως με την τεχνική της ξερολιθιάς, όπου μεγάλες πέτρες τοποθετούνται στη βάση και τα κενά γεμίζονται με μικρότερες πέτρες, δημιουργώντας ανθεκτικές και σταθερές δομές.

Οι πεζούλες εντοπίζονται σε όλη την έκταση του οικισμού, από τις μικρότερες γειτονιές μέχρι τις αγροτικές περιοχές, με ιδιαίτερη πυκνότητα στο ανατολικό τμήμα, το οποίο προστατεύεται από τους ισχυρούς ανέμους. Αυτή η διάταξη ευνοεί την καλλιέργεια ποικίλων φυτών, όπως αμπέλια και σιτηρά. Στην περίπτωση των επικλινών αμπελώνων, σημαντικό ρόλο παίζει η έκθεση της πλαγιάς (προσανατολισμός κλίσης), καθώς επηρεάζει το ποσό της ηλιακής ακτινοβολίας που δέχεται ο αμπελώνας. Στις συνθήκες του ελληνικού κλίματος, αποφεύγονται συνήθως οι νότιοι προσανατολισμοί, οι οποίοι θερμαίνουν περισσότερο τα σταφύλια.

Στον οικισμό, διακρίνονται δύο κύριοι τύποι πεζούλας: οι βαθμιδωτές και οι πλεκτές. Οι πρώτες είναι παράλληλες με καμπύλες πλευρές, ενώ η πρόσβαση σε αυτές γίνεται μέσω μικρών σκαλοπατιών ή μονοπατιών που τις τέμνουν. Οι δεύτερες αλλάζουν κατεύθυνση καθώς προχωρούν, επιτρέποντας τη διέλευση από τα ενδιάμεσα σημεία και προσαρμόζοντας τη διαμόρφωση του εδάφους στις ανάγκες των καλλιεργειών.

Η κατασκευή των πεζούλων στο Μουρί αποκαλύπτει την επιμέλεια και τη φροντίδα με την οποία οι κάτοικοι προσέγγιζαν τη γεωργική παραγωγή. Οι προσεκτικά χτισμένες αναβαθμίδες χρησιμοποιούνται κυρίως για την καλλιέργεια αμπελώνων, που απαιτούν επίπεδες επιφάνειες για να αναπτυχθούν σωστά. Αντίθετα, οι πλεκτές και άλλες πρόχειρες μορφές πεζούλων, που συχνά γειτνιάζουν ή συνδέονται με αλώνια, υποδηλώνουν την καλλιέργεια σιτηρών²⁶. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των πεζούλων στο Μουρί είναι η φαινομενική ιδιοκτησία τους από κάθε γειτονιά ή οικογένεια, όπως προκύπτει από τις συνδέσεις των στράτων με τους αναβαθμούς, δείχνοντας την αυτονομία των νοικοκυριών του οικισμού.

Σε όλη την αγροτική έκταση του Μουρίου, μπορεί κανείς να παρατηρήσει λιθωσρούς ή "τροχάλους", όπως τους αποκαλούν οι ντόπιοι. Αυτοί οι κυκλικοί σωροί από πέτρες είναι κατάλοιπα από τον καθαρισμό των χωραφιών και μαρτυρούν την εντατική γεωργική δραστηριότητα. Η εκτεταμένη

²⁶ Oliver Rackham & Jennifer Moody (2004), Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ 206

παρουσία πεζούλων υπογραμμίζει τη σημασία της γεωργίας και του εμπορίου για την οικονομία του Μουριού και τη κοινωνική του δομή. Συνολικά, οι πεζούλες στο Μουρί δεν αποτελούν μόνο γεωργικά εργαλεία, αλλά και σημαντικά ιστορικά στοιχεία που αποκαλύπτουν πολλά για τη ζωή και την εργασία των κατοίκων.

Εικόνα 55. Οι πεζούλες στην γειτονιά του Καβρού, στα δεξιά της φωτογραφίας στην ακρή του χωραφιού οι "τρόχαλοι" από πέτρα.

Εικόνα 56. Οι πεζούλες στα ανατολικά του Χωριού, κοντά στην γειτονιά της Φούντζας.

Εικόνα 57. Πανοραμική φωτογραφία από τις Πεζούλες της Φούντζας και τους δύο "τρόχαλους" στις δύο ακρές του Χωραφιού.

3.2.3 Αγροτικές Δομές και Οριοθετήσεις στο Μουρί

Διαχωρισμός - Αυτονομία- Αμπέλια

Σε τουρκικά έγγραφα της κεντρικής Κρήτης από το διάστημα 1659-1671 καταγράφονται 59 χωράφια με τη συνηθέστερη έκταση να είναι περίπου ένα εκτάριο, ενώ τα αμπέλια φαίνεται να ήταν ελαφρώς μικρότερα²⁷. Ένα μεγάλο χωράφι στο Μουρί μπορεί να φτάσει μέχρι και τα 1.84 εκτάρια με τις μεγαλύτερες εκτάσεις χωραφιών να βρίσκονται στα πιο ομαλά υψομετρικά στρώματα του οικισμού. Οι καλλιέργειες στον οικισμό, λόγω του μεγάλου υψομέτρου, απαιτούσαν ιδιαίτερες πρακτικές οριοθέτησης και διαμόρφωσης των αγροτικών εκτάσεων. Τα όρια των χωραφιών καθορίζονταν από φράχτες ξερολιθιάς, τοιχεία στήριξης των πεζούλων ή χαμηλές πέτρες τοποθετημένες σε όρθια θέση, όπως αυτές που χρησιμοποιούνται στα αλώνια για διαχωρισμό των εκτάσεων.

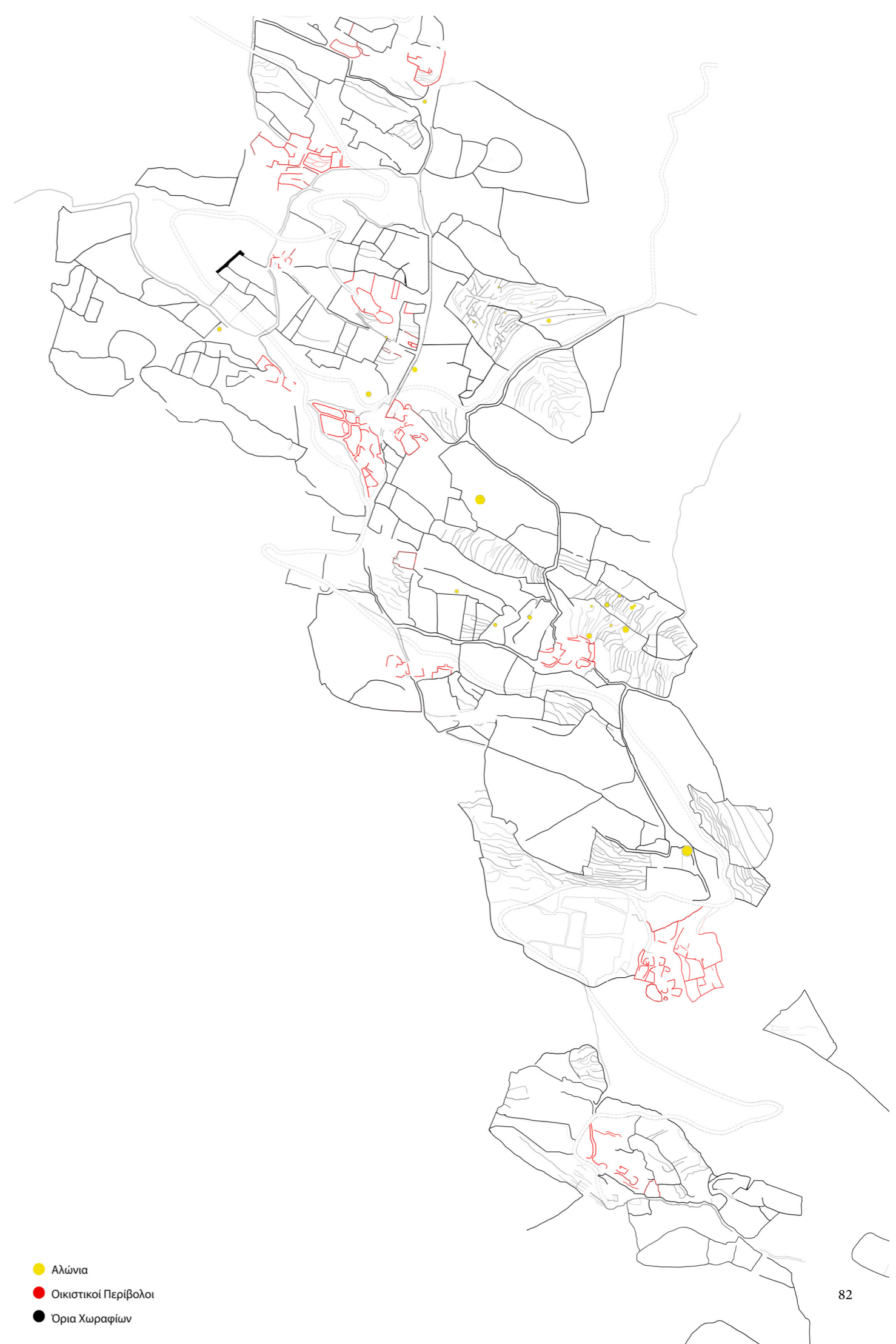
Τα χωράφια στο Μουρί έχουν κυρίως ακανόνιστα σχήματα, με τον πιο συνηθισμένο τύπο να είναι ο χωρισμός σε λωρίδες, ιδιαίτερα κάτω από την εκκλησία της Παναγίας και σε άλλες περιοχές του χωριού. Αυτός ο τύπος διαμερισμού σχετίζεται άμεσα με την καλλιέργεια αμπελιών. Τα περισσότερα χωράφια διαθέτουν πεζούλες λόγω των μεγάλων υψομετρικών διαφορών, ενώ σε εκείνα που δεν έχουν, παρατηρείται συχνά η παρουσία αλωνιού, το οποίο σχετίζεται με καλλιέργειες σιτηρών. Εντυπωσιακή είναι η πρακτική της τοποθέτησης αλωνιών στο τελείωμα των πεζούλων, κάτι που παρατηρείται κυρίως στη γειτονιά των Λενταριάνων.

Κάθε γειτονιά φαίνεται πως σχετίζεται με τη δική της καλλιεργητική έκταση, η οποία διαμορφώνεται ανάλογα με το έδαφος. Για παράδειγμα, στην περιοχή του Άι Γιάννη, οι αγροτικές εκτάσεις εκτείνονται περιμετρικά της γειτονιάς, με τις κατοικίες να βρίσκονται στο κέντρο. Στη γειτονιά του Καβρού, οι καλλιέργειες βρίσκονται μπροστά και πλάι της γειτονιάς. Η γειτονιά με τις περισσότερες εκτάσεις χωραφιών φαίνεται πως είναι η Φουτζά, ακολουθούμενη από τα Λενταριάνα. Και οι δύο αυτές γειτονιές φαίνεται πως είχαν σημαντική παραγωγή σιτηρών, λόγω των αλωνιών, αλλά και κρασιού, εξαιτίας των περίτεχνων πεζούλων που εκτείνονται ακόμα και σε απόκρημνες πλαγιές.

Οι αγροτικές εκτάσεις είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις γειτονιές του οικισμού, ιδιαίτερα στις γειτονιές του Καβρού και του Αγίου Γεωργίου, οι οποίες παρουσιάζουν πιο αυτόνομη δομή και βρίσκονται λίγο πιο μακριά από το κεντρικό σημείο του χωριού σε σχέση με τις υπόλοιπες. Στα περισσότερα χωράφια, η ξερολιθιά είχε ύψος περίπου 1.50 - 2 μέτρα, συχνά με κυματοειδή μορφή για την προστασία των καλλιεργειών από τα ζώα και τις κατολισθήσεις, καθώς και για την αύξηση της ανθεκτικότητας και την προστασία από τη διάβρωση.

Στο εσωτερικό των γειτονιών υπήρχαν μικρότεροι διαχωρισμοί. Οι περίβολοι στο εσωτερικό αποτελούνταν από μικρά τοιχεία περίπου στο 1 μέτρο που ενσωματώνονταν με το έδαφος, διαχωρίζοντας μικρά χωράφια για καλλιέργειες που εξυπηρετούσαν τις άμεσες ανάγκες των κατοικιών. Αυτοί οι περίβολοι παρείχαν προστασία και διαχωρισμό των εκτάσεων, ενισχύοντας την αυτονομία του κάθε νοικοκυρίου.

²⁷ Oliver Rackham & Jennifer Moody (2004), Η Δημιουργία Του Κρητικού Τοπίου, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σελ 208

3.2.4 Πατητήρια στο Μουρί: Η Καρδιά της Αμπελοκαλλιέργειας

Κρασί - Παραγωγή

Στο Μουρί, σχεδόν κάθε γειτονιά διαθέτει από δύο έως τρία πατητήρια, με τη γειτονιά της Φουντζάς να φιλοξενεί τα περισσότερα. Το μεγαλύτερο πατητήρι του οικισμού βρίσκεται στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου, με διαστάσεις 3,80 μ μήκος και 3,60 μ πλάτος. Οι τοίχοι τους έχουν ύψος περίπου ένα μέτρο. Τα πατητήρια παρατηρούνται αποκλειστικά στον οικισμό του Μουριού, όπου υπήρχαν εκτεταμένες αμπελοκαλλιέργειες, κρίσιμες για τη διαδικασία παραγωγής του κρασιού και κατ'επέκταση για την οικονομία του τόπου. Οι σημαντικοί παράγοντες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη των αμπελιών στην περιοχή ήταν το ευνοϊκό κλίμα και το γόνιμο έδαφος του οικισμού, ο οποίος βρίσκεται σε υψόμετρο χιλίων μέτρων.

Τα πατητήρια συνήθως βρίσκονται στις αυλές των κατοικιών και κοντά ή εντός των εκτάσεων των αμπελώνων. Σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, στην περιοχή των Σφακίων γινόταν παραγωγή και εμπόριο κρασιού, το οποίο ακμάζε κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας και διατηρήθηκε και σε μεταγενέστερες εποχές.

Για την κατασκευή των πατητηριών χρησιμοποιούνταν λαξευτοί λίθοι, οι οποίοι επιχρίονταν με σκληρό στεγανό κονίαμα από λεπτή άμμο, τριμμένο κεραμίδι και ασβέστη²⁸. Στον πυθμένα του πατητηριού υπήρχε μια οπή για την εκροή του μούστου, η οποία κατέληγε εξωτερικά σε ένα λαξευτό πέτρινο μουσουλούκι²⁹. Για τη συλλογή του μούστου κατασκεύαζαν κάτω από το στόμιο του πατητηριού ένα λακκοειδές κυκλικό ή ημικυκλικό υπολήνιο με λαξευτές πέτρες, στο οποίο τοποθετούσαν το δοχείο συλλογής.

Η κατασκευή και η χρήση των πατητηριών στο Μουρί αντικατοπτρίζουν την ιστορική σημασία της αμπελοκαλλιέργειας και της παραγωγής κρασιού στην περιοχή, αποδεικνύοντας τη μακρόχρονη παράδοση και την πολιτιστική κληρονομιά του οικισμού.

Εικόνα 58. Το πατητήρι στην γειτονιά του Αη Γιάννη, δίπλα η κάτοψη του.

28 Αγγελική Πανοπούλου, Κατασκευές πατητηριών στην Κρήτη του 16ου αιώνα, ΟΙΝΟΝ ΙΣΤΟΡΩ – IV, Αθήνα 2005 σελ.188

Ι. Παπαρηγοράκης, ΣΥΛΛΟΓΗ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΩΝ ΛΕΞΕΩΝ ΤΗΣ ΟΜΙΛΟΥΜΕΝΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ, εκδ. οίκος: Κανάκη -Φραγκιαδάκη, Χανία 1952, σελ. 99

3.2.5 Στέρνες στα ορεινά

Νερό - Βροχή - Δώμα - Κρασόστερνα

Η λέξη «στέρνα» έλκει την καταγωγή της από τη λατινική λέξη cisterna, που επικράτησε έναντι της ελληνικής λέξης δεξαμενή από την εποχή της Ενετοκρατίας στην Κρήτη.

Στον οικισμό του Μουριού, η ανάγκη για νερό είναι εξαιρετικά επιτακτική, δεδομένου ότι οι πηγές της γύρω περιοχής, όπως το Σκαφιδάκι και η πηγή στο εσωτερικό του φαραγγιού κοντά στην εκκλησία του Τιμίου Σταυρού, απέχουν τουλάχιστον 40 λεπτά περπάτημα από το κέντρο του οικισμού. Οι στέρνες αποτελούν θεμελιώδη στοιχεία της καθημερινής ζωής των κατοίκων, παρέχοντας λύσεις αποθήκευσης νερού και έτσι διαπιστώνεται ότι για κάθε κατοικία ή οικιστική ενότητα, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει έως και τρία σπίτια αντιστοιχεί τουλάχιστον μία στέρνα.

Οι στέρνες στον οικισμό κατατάσσονται σε πέντε βασικούς τύπους: θολιαστές στέρνες, κυκλικές και τετράγωνες στέρνες με καπάκι, ενταφυσμένες κυκλικές στέρνες και κρασόστερνες. Οι κρασόστερνες είναι ιδιαίτερα σημαντικές για τον οικισμό και εντοπίζονται κυρίως εντός των κατοικιών, αν και παρατηρούνται επίσης συχνά σε εξωτερικούς χώρους. Στη γειτονιά της Φουντζάς, εντοπίζεται μια σημαντικά μεγάλη κρασόστερνα που καταλαμβάνει ένα ολόκληρο δωμάτιο του σπιτιού. Οι κρασόστερνες διαθέτουν σχήμα πιθαριού, με μικρό στόμιο στην κορυφή, το οποίο ανοίγει καμπυλόσχημα προς τα κάτω, καθιστώντας τις ιδανικές για την αποθήκευση κρασιού.

Οι θολιαστές στέρνες βρίσκονται κυρίως κοντά σε αγροτικές εκτάσεις, αλλά η παρουσία τους δεν περιορίζεται εκεί. Οι στέρνες διακρίνονται σε αγροτικές και οικιστικές στέρνες, με τις οικιστικές να είναι συνήθως μικρότερες, αν και δεν είναι σπάνιο να συναντούμε μεγάλες στέρνες σε συνδυασμό με πατητήρια οι οποίες βρίσκονται κυρίως στις αυλές των σπιτιών και πολλές φορές λειτουργούν σαν όρια. Οι στέρνες κατασκευάζονται από πελεκημένες στέρνες με τα στόμια τους να έχουν διάμετρο συνήθως από 0,40 έως 0,50 μέτρα, ενώ το βάθος τους κυμαίνεται μεταξύ 3 και 6,5 μέτρων. Το εσωτερικό τους επιχρίζεται με ασβεστοκονίαμα και συχνά χρησιμοποιείται ασβέστης για την καθαριότητα του νερού. Οι περισσότερες στέρνες βρίσκονται σε πολύ κοντινή απόσταση από τα δώματα των κατοικιών, διευκολύνοντας έτσι τη συλλογή του βρόχινου νερού.

Εικόνα 59. Θολιαστή στέρνα στην γειτονιά της Πατελούρας.

Εικόνα 60. Κυκλική στέρνα στην γειτονιά του Καβρού.

3.2.6 Ναοί του Οικισμού Μουρί

Θρησκεία - Συνάθροιση

Ναός της Παναγίας και του Χριστού.

Ο δίκλιτος ναός του Χριστού και της Παναγίας στο Μουρί αποτελεί αξιόλογο θρησκευτικό και ιστορικό μνημείο, τοποθετημένο στο κέντρο του ερειπωμένου χωριού, νοτίως της περιοχής Φούντζα. Η χωροθέτηση του ναού έχει άμεση σχέση με τη χρήση του και το περιβάλλον, καθώς βρίσκεται σε ένα επίπεδο έδαφος με εξαιρετικές θεάσεις προς τη νότια πλευρά των Σφακιών. Η κεντρική του τοποθέτηση τον καθιστά εύκολα προσβάσιμο από όλες τις γειτονίες του χωριού, εκτός της γειτονιάς του Αγίου Ιωάννη που είχε τον δικό της ναό, αποκαλύπτοντας την προσεκτική ενσωμάτωσή του στον χώρο. Ο ναός περιβάλλεται από πέτρινους τοίχους ύψους περίπου ενός μέτρου, προσφέροντας προστασία και οριοθέτηση του χώρου. Λειτουργούσε ως σημείο συνάθροισης των χωριανών και είχε τη λειτουργία δημόσιου χώρου. Αυτό εξηγεί την ύπαρξη του σχολείου του χωριού δίπλα στον ναό.

Εικόνα 61. Η κάτοψη του Ναού της Παναγίας στο Μουρί.

Η αρχιτεκτονική διάταξη του ναού περιλαμβάνει δύο κλίτη, αφιερωμένα αντίστοιχα στον Χριστό και την Παναγία. Η ακριβής χρονολογία ανέγερσης του πρώτου κλίτους, αφιερωμένου στον Χριστό, παραμένει ασαφής, με κάποιους να πιστεύουν ότι χρονολογείται στον 17ο αιώνα, ενώ μια πλάκα πάνω από τη δυτική θύρα φέρει τον αριθμό 18, υποδηλώνοντας πιθανή χρονολογία του 19ου αιώνα. Το δεύτερο κλίτος, αφιερωμένο στην Παναγία (Γέννηση της Θεοτόκου), ανεγέρθηκε το 1859, όπως μαρτυρεί μια πλάκα πάνω από τη νότια πόρτα του ναού.³⁰ Η οξυκόρυφη στέγη του ναού έχει επισκευαστεί με πλάκα σκυροδέματος, γεγονός που έχει αλλοιώσει σημαντικά την αρχική αισθητική του κτιρίου. Αν και η αποκατάσταση αυτή εξυπηρετεί τις πρακτικές ανάγκες συντήρησης, εγείρει ζητήματα σχετικά με τη διατήρηση της αυθεντικότητας του μνημείου.

Στον προαύλιο χώρο του ναού υπάρχουν αρκετοί τάφοι, γεγονός που μαρτυρεί τη μακρόχρονη χρήση του χώρου ως κοιμητηρίου. Επιπλέον, στο προαύλιο βρίσκεται και ένα οστεοφυλάκιο, το οποίο χρησιμεύει για τη φύλαξη των οστών.

Εικόνα 62. Η νότια όψη της εκκλησίας της Παναγίας. Αριστερά στο βάθος το κτίσμα που λειτουργούσε ως σχολείο.

Ναός του Αγίου Γεωργίου

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη βρίσκεται στην νοτιότερη γειτονιά του οικισμού και πιθανολογείται ότι είναι παλαιότερος από τους ναούς του Χριστού και της Παναγίας, πιθανώς χρονολογούμενος από τον 16ο ή 17ο αιώνα. Η υπόθεση αυτή βασίζεται στην παρουσία διακοσμητικών σκύφων που διακρίνονται στο υπέρθυρο του ναού, ένα χαρακτηριστικό που παρατηρείται σε ναούς της βενετικής εποχής. Επιπλέον, η οξυκόρυφη στέγη του ναού έχει επισκευαστεί με την προσθήκη πλάκας σκυροδέματος, γεγονός που έχει επιφέρει σημαντικές αλλοιώσεις στην αρχική του εμφάνιση.

Η κάτοψη του μας δείχνει τη διάταξη του κτιρίου σε σχέση με το περιβάλλον του. Ο ναός είναι χτισμένος σε βραχώδες και ανώμαλο έδαφος, περιβαλλόμενος από φυσικά τοπία που περιλαμβάνουν μεγάλες πέτρες και χαμηλή βλάστηση ενώ περιβάλλεται από πέντε μεγάλα δέντρα και είναι τοποθετημένος σε επικλινή έδαφος, με τον δρόμο να περνά από τη βόρεια πλευρά του.

Η μορφή κάτοψης ομοία με τους ναούς του Γιωργιτισίου, μονόχωρου καμαροσκέπαστου ή αλλιώς μονοκλιτού θολωτού, όπου η κεντρική αίθουσα προσευχής αποτελεί το κύριο στοιχείο της δομής. Υπάρχουν επίσης μεταγενέστερα προσαρτημένα τμήματα που πιθανώς εξυπηρετούν άλλες λειτουργίες, όπως αποθηκευτικούς χώρους

Οι φωτογραφίες της όψης του ναού που αναφέρονται στο κεφαλαίο... της ερευνητικής εργασίας πριν από τις επεμβάσεις δείχνει ένα απλό και λιτό κτίσμα, εναρμονισμένο με το φυσικό περιβάλλον. Η πιο πρόσφατη κατάσταση του ναού δείχνει σημαντικές επεμβάσεις για την προστασία και συντήρησή του. Η προσθήκη μεταλλικού σκεπάστρου και η περιφράξη με σιδερένια κιγκλιδώματα προσδίδουν μια πιο σύγχρονη αίσθηση.

Εικόνα 64. Ο Ναός Αγίου Γεωργίου και το βραχώδες τοπίο που τον περιβάλλει, με τις σύγχρονες προσθήκες να είναι διακριτές στα αριστερά.

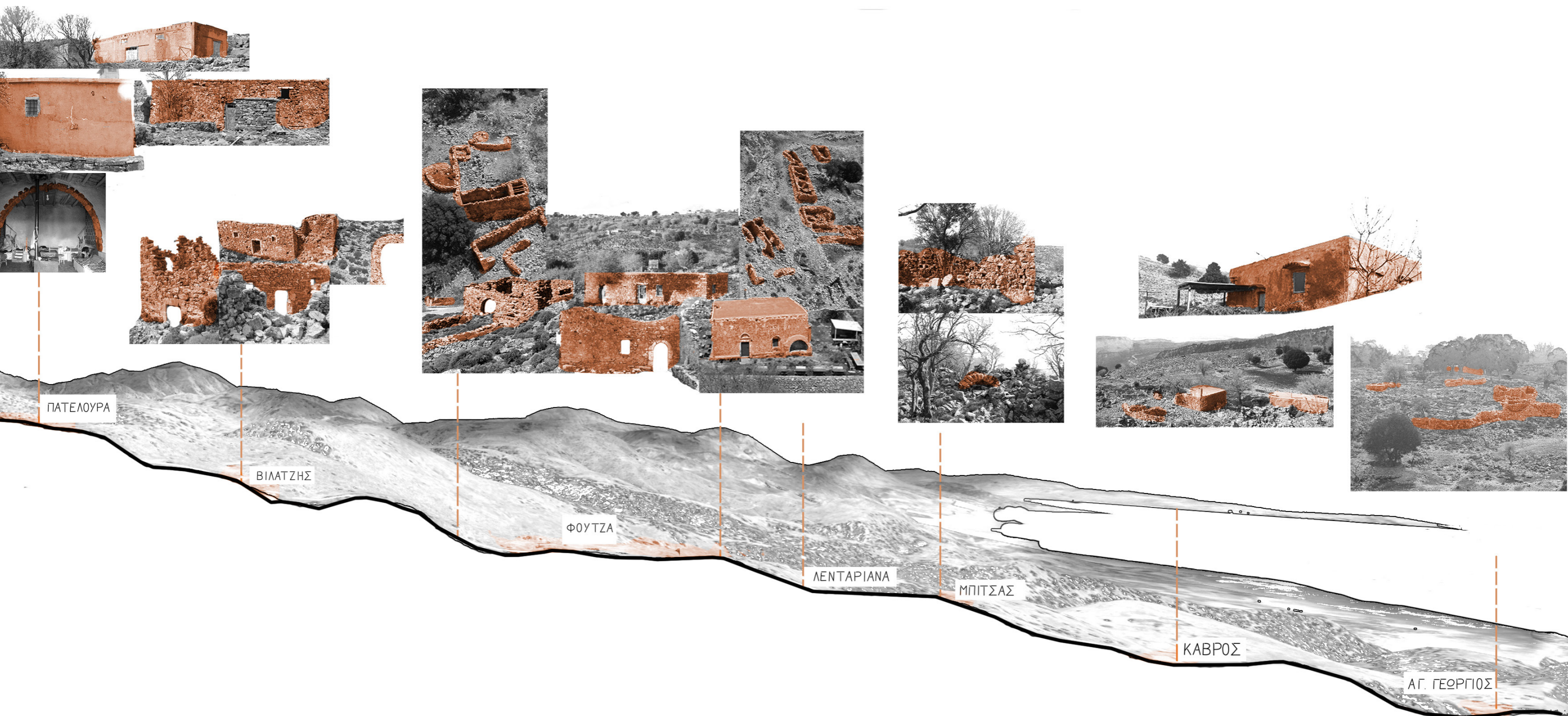

Εικόνα 63. Η κάτοψη του ναού του Αγ. Γεωργίου.

Εικόνα 65. Η είσοδος του ναού του Αγ. Γεωργίου.

3.3 ΟΙ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΣΤΟ ΜΟΥΡΙ

Πατελούρα

Η βορειότερη γειτονιά

Η Πατελούρα αναπτύσσεται στο υψηλότερο και βορειότερο σημείο του Μουριού. Είναι η πρώτη γειτονιά που συναντά κανείς προσεγγίζοντας τον οικισμό οδικώς από τον χωματόδρομο. Εκτείνεται σε μια περίοπτη θέση, με οπτική επαφή προς τις νοτιότερες και χαμηλότερες γειτονιές. Οι ομαλές υψομετρικές γραμμές του σημείου επιτρέπουν την ανάπτυξη της γειτονιάς σε επίπεδα σημεία χωρίς έντονες διαβαθμίσεις στα υψόμετρα μεταξύ των κτισμάτων. Οι κατασκευές ενσωματώνονται στο τραχύ και σκληρό έδαφος με τις ελάχιστες δυνατές παρεμβάσεις, επιτυγχάνοντας άμεση επαφή με το βράχο και το έδαφος.

Στο νότιο τμήμα της γειτονιάς υπάρχει η παλιά λιθόστρωτη στράτα, η οποία συνδέει όλες τις γειτονιές μεταξύ τους και καταλήγει στο βόρειο άκρο του οικισμού. Η πορεία της στράτας σε ορισμένα σημεία θέτει τα όρια μεταξύ των ιδιοκτησιών, καθώς οι ίδιες οι ιδιοκτησίες έχουν άμεση πρόσβαση σε αυτή.

Η γειτονιά αποτελείται από διάσπαρτα κτίρια στα δυτικά, τα οποία στην πλειονότητά τους είναι ερειπωμένα. Συνολικά υπάρχουν εννέα κτίσματα, εκ των οποίων τα δύο είναι κατοικίες που διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ένα κτίριο στα νοτιοδυτικά της γειτονιάς, σε διάταξη γάμμα, είναι νεότερης κατασκευής προκειμένου να εξυπηρετεί την κτηνοτροφία. Το ένα σπίτι [Π9] που βρίσκεται στα ανατολικά αποτελεί παράδειγμα για το σημερινό τρόπο ζωής ενός κτηνοτρόφου, δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες γι' αυτόν και τα ζώα του, ζώντας με τα απολύτως απαραίτητα. Συντηρώντας το καμαρόσπιτο του για να μπορεί να διαμένει αρκετά τακτά χρονικά διαστήματα, ήταν από τους τελευταίους ανθρώπους που διατηρούσαν τον οικισμό ζωντανό με τη παρουσία του προκειμένου να συντηρεί το κοπάδι του.

Τα περισσότερα σπίτια έχουν τον τύπο του πλατυμέτρου μονόχωρου. Οι τοιχοποιίες τους είναι κατασκευασμένες από τυπική αργολιθοδομή με λάσπη, ενώ σε ορισμένα αγροτόσπιτα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων παρατηρούνται ξερολιθιές. Η οργάνωση του χώρου της υπαίθρου και ο διαχωρισμός των ιδιοκτησιών γινόταν με ξερολιθιές, όπου οι λίθοι στοιβάζονταν οργανωμένα περιμετρικά.

Ο κτιριακός όγκος των σπιτιών τοποθετείται ελεύθερα στο εσωτερικό των ιδιοκτησιών, οι οποίες είναι οριοθετημένες με ξερολιθιές. Μπροστά από κάθε σπίτι οργανώνεται ο εξωτερικός χώρος της αυλής με μερικά δέντρα για σκιά, λιθόστρωτο δάπεδο μπροστά στην είσοδο του σπιτιού και πεζούλες για την ανάπαυση και ξεκούραση των κατοίκων. Στον περίβολο των σπιτιών εντάσσονται και οι οικιακές στέρνες. Οι τρεις στέρνες που βρίσκονται σε αυτή τη γειτονιά έχουν τετράγωνη διάταξη στην απόληξή τους πάνω από το έδαφος, δημιουργώντας ένα θολωτό κάλυμμα με λαξευτούς λίθους. Στη βόρεια στέρνα παρατηρείται μια μεταγενέστερη προσθήκη μιας κτιστής ορθογώνιας λεκάνης για τη συλλογή βρόχινου νερού, ώστε να ξεδιψούν τα κοπάδια.

Η κατοικία του Κωστή Κελαϊδή οπου βρίσκεται στο ανατολικό άκρο στην γειτονία της Πατελούρας.

Εικόνα 66. Η κατοικία [Π1], στην περιοχή Πατελούρας, αποτελείται σήμερα από ένα κατοικήσιμο τμήμα, ενώ το υπόλοιπο λειτουργεί ως αποθήκη.

Εικόνα 70. Μέρος της στράτας στο νότιο κομμάτι της γειτονιάς.

Εικόνα 71. Η στέerna της Π2 κατοικίας.

Εικόνα 68. Η κατοικία του Κωστή Κελαϊδή [Π9] βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της γειτονιάς.

Βίλατζη

Η Γειτονιά των Αγροτικών Εκτάσεων

Η γειτονιά του Βίλατζη αποτελεί μια περιοχή όπου τα κτίσματα, οι οριοθετημένες αυλές και ο καλλιεργήσιμες εκτάσεις συνθέτουν ένα οργανωμένο τοπίο. Η απουσία καθορισμένων περιμετρικών ορίων ενισχύει την αίσθηση μιας αρμονικής ενσωμάτωσης με το φυσικό περιβάλλον. Τα όρια των ιδιοκτησιών καθορίζουν την πορεία της εσωτερικής στράτας μέσα στη γειτονιά, η οποία συνδέεται με την κεντρική στα ανατολικά συνεχίζοντας προς τις επόμενες γειτονιές βόρεια και νότια. Η κύρια εσωτερική πορεία της στράτας είναι στον οριζόντιο άξονα, σε αντίθεση με το μεταγενέστερο οδικό δίκτυο που διαπερνά τη γειτονιά κάθετα. Τα κτίσματα είναι τοποθετημένα ελεύθερα στο χώρο κάτω από ιδιοκτησία, οργανώνοντας έτσι και την αυλή. Όλα τα κτίσματα της γειτονιάς είναι ερείπια. Σε ορισμένους έχουν διατηρηθεί οι όψεις τους, με τα ανοίγματα και τους περιμετρικούς τοίχους. Αυτό επιτρέπει την ανάγνωση των δομικών, μορφολογικών χαρακτηριστικών και του τρόπου δόμησης των σπιτιών διευκολύνοντας την αναγνώριση του τύπου τους.

Στη γειτονιά υπάρχουν δέκα πλατυμέτωπα σπίτια με διάφορες παραλλαγές αυτού του τύπου. Τα πέντε από αυτά βρίσκονται στα ανατολικά και διατάσσονται σε τρεις ενότητες. Οι δύο ενότητες αποτελούνται από δύο σπίτια με επιπλέον χώρους αποθήκης ή κελάρι. Η διάταξη των κτισμάτων στις δύο ενότητες βοηθά στην περιμετρική συγκρότηση της αυλής, καθώς τοποθετούνται στα περιμετρικά όρια. Η υπόλοιπη οριοθέτηση της αυλής γίνεται με ξερολιθιά, αφήνοντας ένα κενό διάστημα για την επιμελημένη είσοδο με γωνιόλιθους. Ο εξωτερικός χώρος διατηρούνταν οργανωμένος με πλακόστρωτο και πεζούλια. Η άλλη ενότητα στα ανατολικά βρίσκεται σε μεσοτοιχία με τη διπλανή ενότητα οριοθετώντας την αυλή της. Στην είσοδο της αυλής υπάρχει το μοναδικό πατητήρι στη γειτονιά, με εξωτερικές διαστάσεις 2,46 x 2,47 μ., εξυπηρετώντας τις ανάγκες της οικογένειας για την παραγωγή κρασιού. Η τοποθέτησή του στο συγκεκριμένο σημείο αποτελεί συνέχεια του ορίου της αυλής, ενώ η υπόλοιπη περίφραξη είναι με ξερολιθιά.

Στα δυτικά βρίσκονται τα υπόλοιπα σπίτια, τρία από τα οποία φαίνεται να ήταν καμαρόσπιτα λόγω των πλευρικών τοίχων που έχουν απομείνει μαζί με τη βάση της καμάρας. Κάθε ιδιοκτησία καθορίζεται από τα περιμετρικά όριά της, συγκροτώντας το σπίτι και την αυλή του. Το νοτιότερο κτίριο της γειτονιάς φαίνεται να ήταν μιτάτο μιας οικογένειας, σύμφωνα με τις αναφορές των ντόπιων. Αυτό το κτίσμα διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα καθώς λόγω της διάταξής του στον χώρο σε σχέση με τον ανάγλυφο του εδάφους έχει αυξημένο ύψος στο νότιο τμήμα του. Ίσως να ήταν χωρισμένο και σε δύο επίπεδα και αυτό δικαιολογείται από δυο παρατηρήσεις. Την ύπαρξη σειράς από θύλακες των δοκαριών στους πλευρικούς τοίχους, και η ύπαρξη ενός χαμηλού ανοίγματος, πόρτας, στην ανατολική όψη που ίσως ήταν η είσοδος για το κάτω του μιτάτου. (Στην νότια όψη του βρίσκεται ένα μεγάλο άνοιγμα ίσως για παρατήρηση εξωτερικά.)

Στη γειτονιά υπάρχουν τρία είδη στέρνας, τρεις σκεπαστές με θόλο, δύο κυκλικές σκεπαστές και μία κυκλική ανοικτή ενταφιασμένη στο έδαφος. Όλες βρίσκονται δίπλα στις οικιστικές ενότητες για την εξυπηρέτηση των αναγκών του σπιτιού. Μία εξ αυτών, στο βόρειο τμήμα της γειτονιάς, εντάσσεται σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, εξυπηρετώντας την ύδρευση των καλλιεργειών. Επιπλέον, παρατηρούνται αρκετές καλλιεργήσιμες εκτάσεις εντός της γειτονιάς, δίπλα στα οικιστικά σύνολα, γεγονός που συγκροτεί τη ζωή μιας οικογένειας έχοντας την καλλιεργήσιμη γη μαζί με το σπίτι της στον ίδιο χώρο.

Κλίμακα 1:400

Εικόνα 72. Το κτίσμα [B5], το οποίο λειτουργούσε και ως μιτάτο στην περιοχή, αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά κτίρια που εντάσσονται κάθετα σε σχέση με την κλίση του εδάφους.

Εικόνα 73. Κομμάτι από την στράτα της γειτονιάς του Βίλατζι

Εικόνα 75. Το κτίσμα [B2], το οποίο είναι ένα κλασικό πλατυμέτωπο κτίριο, διατηρεί ακόμα τις σιδερέες στα ανοίγματά του.

Εικόνα 74. Το κτίσμα B3.

Φούντζα

Η καρδιά του οικισμού.

Η περιοχή της Φούντζας αποτελεί πιθανότατα την κεντρικότερη γειτονιά του οικισμού. Ο χώρος και το ομαλό έδαφος της συγκεκριμένης περιοχής έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην οικιστική ανάπτυξη, καθώς φαίνεται να οργανώθηκε ως μια καλά συγκροτημένη γειτονιά. Ένας σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξη του οικισμού, και ιδιαίτερα της γειτονιάς, ήταν η σύνδεσή της με την Ανάπολη στα δυτικά. Αυτή η σύνδεση διευκόλυνε το εμπόριο, αλλά κυρίως ήταν μια διέξοδος προστασία των κατοίκων της περιοχής, καθιστώντας τον οικισμό του Μουριού ως ορμητήριο σε περίπτωση απειλής.

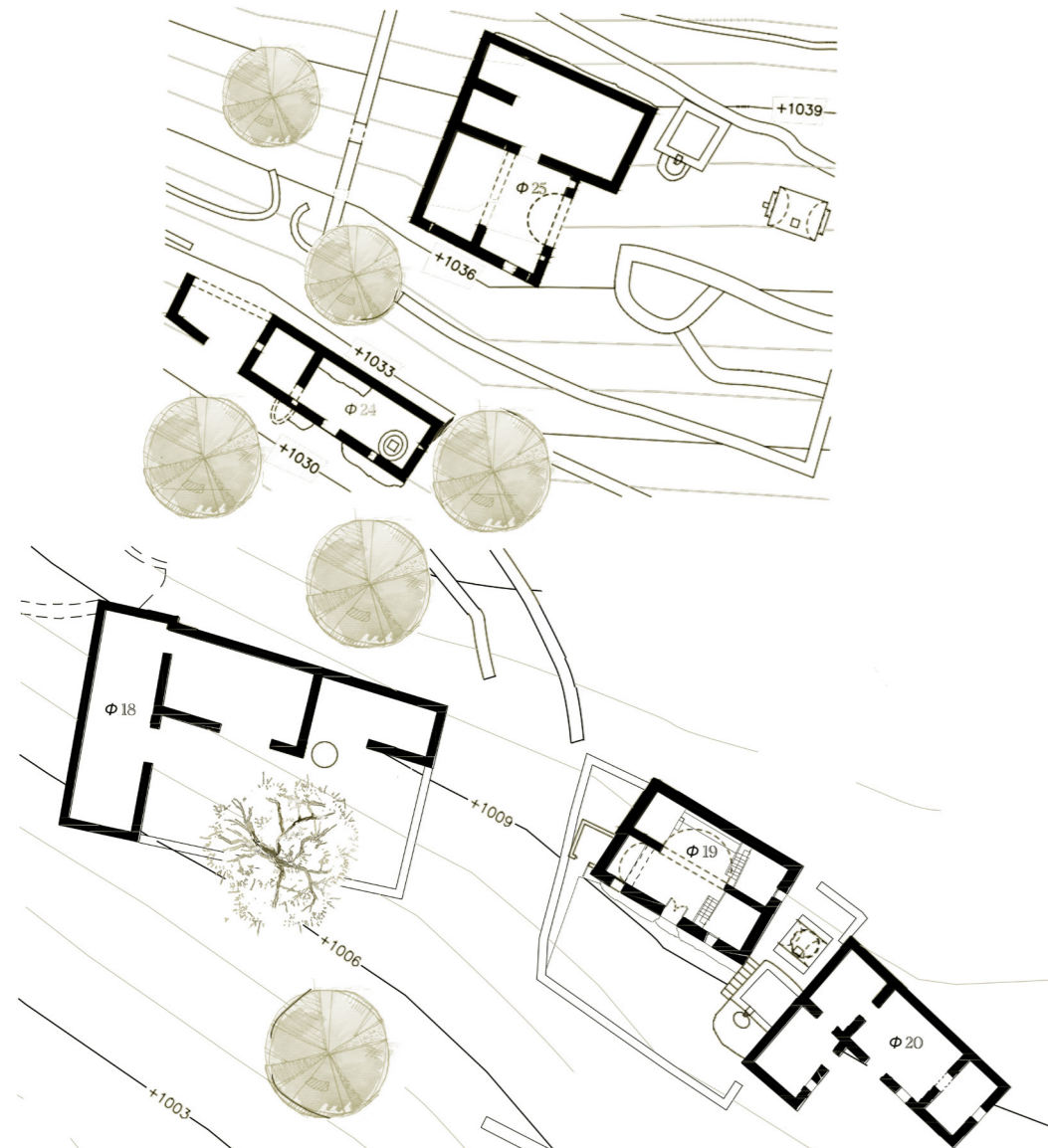
Η διαδρομή προς το Μουρί περνούσε από το φαράγγι του Ίλιγκα και τον ναό του Τιμίου Σταυρού, καταλήγοντας στον οικισμό και τη γειτονιά της Φούντζας. Η Φούντζα συνδέεται κάθετα με τις υπόλοιπες γειτονιές βόρεια και νότια μέσω της στράτας. Το δίκτυο της στράτας περνά περιμετρικά από το κέντρο, έχοντας τρεις διακλαδώσεις προς τα δυτικά, βόρεια και νότια, σχηματίζοντας ένα τρίγωνο που οδηγεί στις διάφορες κατευθύνσεις της περιοχής.

Το κέντρο της γειτονιάς περιβάλλεται από καλλιεργήσιμες εκτάσεις και μερικά κτίσματα, όπως συνηθίζεται. Στις καλλιεργήσιμες εκτάσεις εντοπίζεται και η τεχνική με τις πεζούλες, ανατολικότερα της γειτονιάς όπου οι κλίσεις του εδάφους το επιτρέπουν. Συνολικά υπάρχουν εικοσιπέντε κτίσματα στη γειτονιά. Τα περισσότερα βρίσκονται συγκεντρωμένα στο κέντρο της γειτονιάς, ενώ στο δυτικό και βόρειο τμήμα υπάρχουν από τρία σπίτια και στο νότιο, η εκκλησία της Παναγίας και ένα σπίτι (από μαρτυρίες των ντόπιων, αναφέρετε ότι ανήκε στην οικογένεια των Σκορδήληδων), το οποίο στα τέλη του 19ου αιώνα μετατράπηκε σε σχολείο με τρεις χώρους. Τα περισσότερα κτίσματα είναι ερειπωμένα, με εξαίρεση τεσσάρων κτισμάτων. Είναι ο ναός της Παναγίας (Φ22), το σχολείο (Φ21), ένα σπίτι στο βόρειο τμήμα (Φ23), και ένα καμαρόσπιτο (Φ19, του Γιώργου Κελαϊδή) στα δυτικά, που όλα έχουν διατηρηθεί μέχρι σήμερα. Το καμαρόσπιτο αυτής της γειτονιάς είναι το δεύτερο που διατηρείται στον οικισμό και αποτελεί ένα αξιόλογο κτίσμα, διατηρώντας τα χαρακτηριστικά ενός τυπικού καμαρόσπιτου με σοφάδες, προσαρμοσμένο στις σύγχρονες ανάγκες διαβίωσης. Στο σύνολο του συγκροτείται οργανωμένο με τον εξωτερικό του χώρο, καθώς αφήνει ελεύθερο χώρο μπροστά, για την ανάπτυξη της αυλής η οποία οργανώνεται με την στέρνα και το πατητήρι εξυπηρετώντας τις καθημερινές ανάγκες. Το σπίτι που βρίσκεται βόρεια κατοικείται και αυτό περιστασιακά. Δίπλα στο σπίτι έχουν γίνει δύο μεταγενέστερες προσθήκες, σαν παράσπιτα που λειτουργούν ως βοηθητικοί χώροι. Ο ένας χώρος χρησιμοποιείται για αποθήκευση και ο άλλος ως εξωτερική κουζίνα από το κεντρικό χώρο του σπιτιού. Εξωτερικά η αυλή του σπιτιού είναι πλακοστρωμένη έχοντας μια μεγάλη στέρνα ανατολικά, στην άκρη και οριοθετείται με ξερολιθιές. Ο τύπος του σπιτιού δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί λόγω της περιορισμένης πρόσβασης. Επιπλέον στο σύνθετο τύπο εντάσσεται και το μοναδικό σπίτι στον οικισμό με σκεπαστή αυλή (Φ25). Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της γειτονιάς με αρκετές φθορές, διατηρώντας όρθια τη καμάρα της αυλής περνώντας από κάτω για να εισέλθεις κανείς στους εσωτερικούς χώρους του σπιτιού. Η εξωτερική αυλή με το πατητήρι και τη μεγάλη στέρνα στα ανατολικά συμπληρώνει την εικόνα ενός καλά οργανωμένου συνόλου.

Τα υπόλοιπα κτίσματα έχουν καταρρεύσει, με κάποια να διατηρούν τις όψεις τους μαζί με ορισμένα χαρακτηριστικά ανοίγματα. Στο κέντρο της γειτονιάς διακρίνεται η εικόνα μιας οργανωμένης κοινότητας, με τις οριοθετήσεις να συνθέτουν τις πορείες μεταξύ των ιδιοκτησιών που καταλήγουν πάντα στη κεντρική στράτα. Τα κτίσματα διατάσσονται αρκετά κοντά το ένα στο άλλο, μερικές φορές έχοντας κοινά όρια. Η τοποθέτησή τους συνήθως γινόταν στα όρια της ιδιοκτησίας, αφήνοντας ελεύθερο τον χώρο της αυλής μπροστά. Τα περισσότερα σπίτια ανήκουν στον σύνθετο τύπο, με συνολικά δεκαπέντε κτίσματα. Επιπλέον, υπάρχουν επτά πλατυμέτωπα κτίσματα με διαφοροποιήσεις στους εσωτερικούς χώρους και τρία καμαρόσπιτα. Τα σπίτια του σύνθετου τύπου οργανώνονται με δύο χώρους, το κυρίως σπίτι και το παράσπιτο, τα οποία είναι κάθετα ή παράλληλα μεταξύ τους. Σε κάποια σπίτια παρατηρείται η ύπαρξη δύο επιπέδων λόγω του μεγάλου ύψους και των θυλάκων στους τοίχους.

Επιπλέον, πέρα από τα σπίτια, στη γειτονιά υπήρχαν και κτίσματα που εξυπηρετούσαν αγροτικές εργασίες ή λειτουργούσαν ως αποθήκες. Ένα από αυτά τα κτίσματα βρίσκεται νότια του κέντρου της γειτονιάς και είναι ένα πλατυμέτωπο κτίσμα με τέσσερις μικρούς χώρους, πιθανώς βοηθητικοί χώροι, δεδομένου του μεγέθους και της ύπαρξης μιας ενταφιασμένης κρασόστερνας. Στη γειτονιά υπάρχουν τρεις τύποι στέρνας, τέσσερις σκεπαστές με θόλο και τρεις κυκλικές σκεπαστές και μία κυκλική ανοιχτή, ενταφιασμένη στο έδαφος. Όλες οι στέρνες βρίσκονται στις αυλές των σπιτιών για οικιακή χρήση, με εξαίρεση μία στέρνα που εξυπηρετούσε τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις λόγω της θέσης της.

Εικόνα 76. Οι κάτωψεις των δύο ενοτήτων που βρίσκονται στο βόρειο τμήμα της Φούντζας και αποτελούν αυτόνομα κομμάτια.

Εικόνα 78. Αεροφωτογραφία της κεντρικής γειτονιάς της Φούντζας. Στο βάθος, προς το νότο, διακρίνεται η εκκλησία και το παλιό σχολείο του χωριού.

Εικόνα 80. Το κτίσμα [Φ16] στην γειτονία της Φούντζας μαζί με το μονοπάτι που οδηγούσε σε αυτό.

Εικόνα 83. Τα δύο κτίσματα [Φ13] και [Φ12], τα οποία ήταν διώροφα, λειτουργούσαν ως οχυρά σε σχέση με την κεντρική στράτα.

Εικόνα 81. Το κτίσμα [Φ3] ένα από τα δύο καμαρόσπιτα της γειτονίας.

Εικόνα 82. Το κτίσμα [Φ13]

Εικόνα 84. Το διώροφο κτίσμα [Φ17]

Μπιτζάς

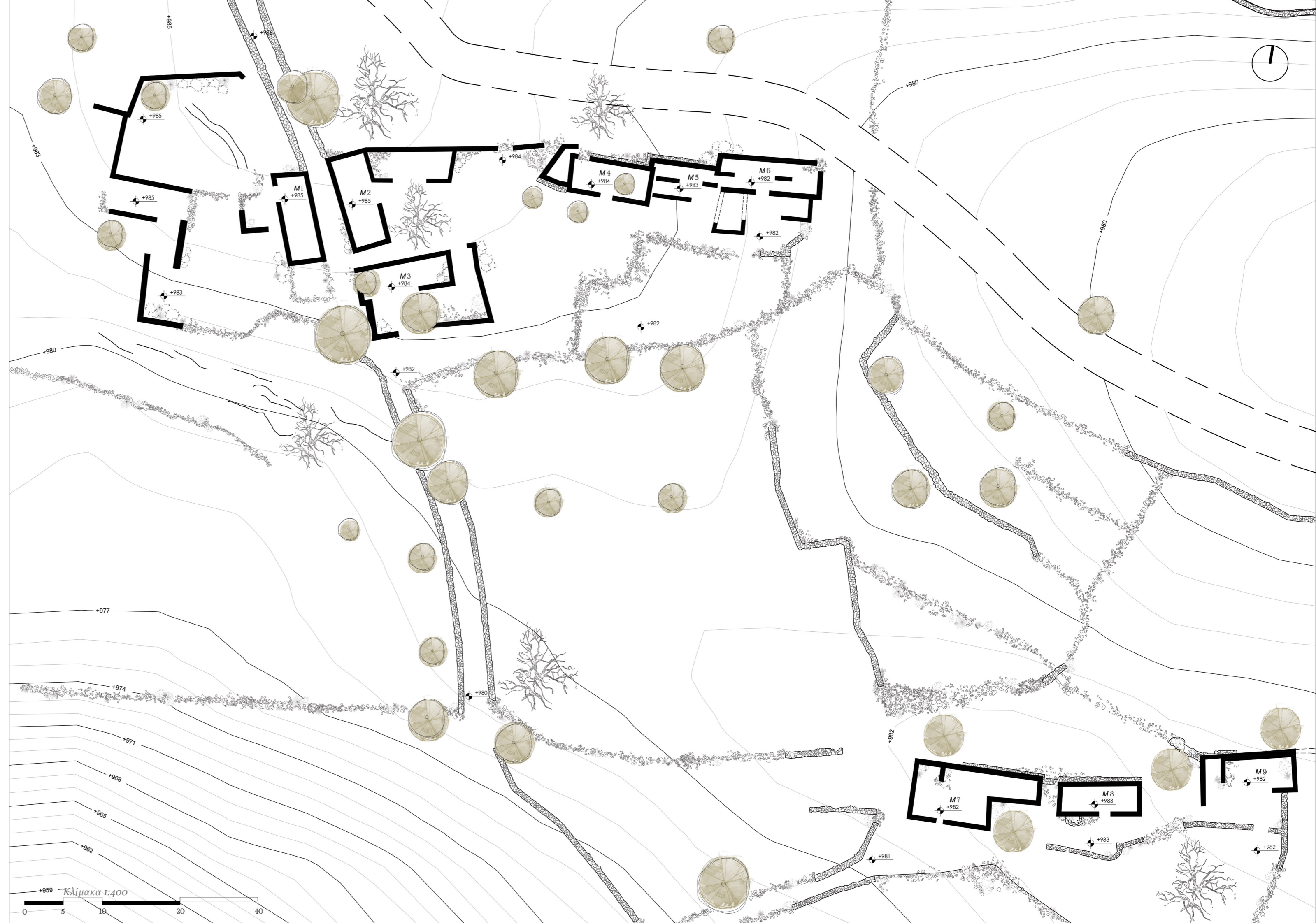
Η Οχυρωματική Γειτονιά

Η γειτονιά του Μπιτσά βρίσκεται νότια του ναού της Παναγίας και χωρίζεται σε δύο συνοικίες, βόρεια και νότια. Η έκταση της γειτονιάς είναι αρκετά μικρή, με μικρό αριθμό κτισμάτων, γεγονός που υποδηλώνει ότι πιθανώς να κατοικείται μόνο από μία οικογένεια. Οι συνοικίες είναι συγκροτημένες με τα κτίσματά τους, τα οποία διαχωρίζονται από τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις που τις περιβάλλουν. Η γειτονιά χαρακτηρίζεται από τη διάταξη των κτισμάτων της, καθώς αυτά οριοθετούν τη έκταση της γειτονιάς. Τα κτίσματα διατάσσονται το ένα δίπλα στο άλλο, έχοντας την πίσω πλευρά τους στα όρια, σχηματίζοντας έτσι μια τυπική οχυρωματική διάταξη, η οποία δεν παρατηρείτε πουθενά αλλού στον οικισμό.

Τα κτίσματα της γειτονιάς βρίσκονται σε προχωρημένη κατάσταση φθοράς, με τα μόνα εναπομείναντα ίχνη να είναι τα περιγράμματα των κτισμάτων και μερικές περιμετρικές τοιχοποιίες σε χαμηλό ύψος. Τα κτίσματα αυτής της γειτονιάς έχουν τα χαρακτηριστικά της παλαιάς τοιχοποιίας με μεγάλους και ογκώδεις λίθους στη βάση, υποδεικνύοντας την παλαιότητα των κτισμάτων σε σχέση με τα υπόλοιπα του οικισμού. Τρανό παράδειγμα αποτελεί το σπίτι M2 το οποίο έχει υποστεί εκτεταμένες φθορές στο πέρασμα του χρόνου, ενώ έχουν απομείνει τα μεγάλα αγκωνάρια και ένα τμήμα της βορειοδυτικής τοιχοποιίας. Στο μέσο της βορινής τοιχοποιίας υπάρχει μια σειρά από τους θύλακες των δοκαριών που φαίνεται να στηρίζονταν οι σοφάδες ή το δεύτερο επίπεδο του σπιτιού. Στη γειτονιά υπάρχουν συνολικά εννέα κτίσματα, στα οποία είναι δύσκολο να διακριθεί ο τύπος τους, πέρα από τα υπάρχοντα ίχνη τους. Κυρίως φαίνεται να υπάρχουν πλατυμέτωπα και προκαμαρόσπιτα με κάποια παράσιπα στο πλάι τους.

Στα ανατολικά παρατηρούνται τρία κτίσματα, τα οποία πιθανότατα ήταν πλατυμέτωπα σπίτια ή προκαμαρόσπιτα (M4,M5,M6). Αυτά τα κτίσματα είναι διατεταγμένα το ένα δίπλα στο άλλο, σχηματίζοντας τα όρια της γειτονιάς και αφήνοντας ελεύθερο χώρο μπροστά τους για την ανάπτυξη αυλών. Με την ίδια λογική είναι τοποθετημένα και τα τρία κτίρια στη νότια συνοικία. Η σύνδεση με τις υπόλοιπες γειτονιές πραγματοποιείται μέσω της κεντρικής στράτας που διαπερνά κάθετα τη γειτονιά. Εσωτερικά, η πορεία της στράτας διακλαδίζεται ανατολικά και δυτικά μέσω μικρών περασμάτων μεταξύ των κτισμάτων, παρέχοντας πρόσβαση σε αυτά.

Η γειτονιά του Μπιτσά είναι η μόνη στην οποία έχει παρατηρηθεί η ύπαρξη μιας μεγάλης στέρνας στο βόρειο τμήμα, κοντά στη στράτα, που πιθανόν εξυπηρετούσε όλη τη γειτονιά. Ωστόσο, δεν έχει παρατηρηθεί η ύπαρξη πατητηριού, γεγονός που θα υποδείκνυε την ενασχόληση των κατοίκων με την αμπελοκαλλιέργεια και την παραγωγή κρασιού.

Εικόνα 85. Μια μικρή κλίμακας καμάρα ανάμεσα στα ερείπια της γειτονιάς.

Εικόνα 88. Η στράτα , όπου και εδώ τα κτίσματα λειτουργούν ως όρια για την κάθε ενότητα της γειτονιάς. Τα δύο από αυτά είναι το [M1] και το [M2].

Εικόνα 89. Το κτίσμα [M2].

Εικόνα 87. Αεροφωτογραφία της γειτονιάς..

Λενταριανά

Η Γειτονιά των υψομετρικών αντιθέσεων.

Ανατολικά της γειτονιάς του Μπιτσά και του ναού της Παναγίας, βρίσκεται η γειτονιά των Λενταριανών. Η περιοχή διαμορφώνεται ανάμεσα σε καλλιεργήσιμες εκτάσεις, όπου στα ανατολικά οι κάτοικοι έχουν εφαρμόσει την τεχνική των πεζούλων για να καλλιεργούν στο επικλινές έδαφος. Στο νοτιοδυτικό τμήμα, όπου το έδαφος είναι πιο ομαλό, ήταν δυνατή η επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων μέχρι τη γειτονιά του Μπιτσά.

Ο διαχωρισμός των καλλιεργήσιμων εκτάσεων στην περιοχή φαίνεται να γινόταν ανάλογα με την κλίση του εδάφους, με τις πεζούλες να διαμορφώνονται παράλληλα με τις υψομετρικές γραμμές. Η σύνδεση της γειτονιάς με τις υπόλοιπες πραγματοποιούνταν μέσω της στράτας, η οποία ακολουθούσε τρεις βασικές διαδρομές: μία προς τα βόρεια, εξυπηρετώντας την πρόσβαση στα χωράφια και τη σύνδεση με τις βόρειες γειτονιές, μία προς τα ανατολικά, οδηγώντας στη γειτονιά του Καβρού, και μία προς τα δυτικά, συνδέοντας τη γειτονιά με τον Μπιτσά.

Τα κτίσματα της γειτονιάς, συνολικά δέκα, εντάσσονται αρμονικά στο επικλινές έδαφος. Παρόλο που είναι διατεταγμένα ελεύθερα στον οικιστικό χώρο, συχνά λειτουργούν σε ομάδες δύο κτισμάτων που μοιράζονται μια κοινή αυλή. Εξαιρεση αποτελεί ένα κτίσμα (Λ1) στα δυτικά, το οποίο είναι απομακρυσμένο από τα υπόλοιπα. Η γειτονιά ακολουθεί την συνηθισμένη πρακτική της διαμόρφωσης ελεύθερου χώρου μπροστά από τα σπίτια για τη δημιουργία αυλών. Έτσι, ο οικιστικός χώρος οργανώνεται από τα κτίσματα και τις περιφραγμένες αυλές, καθορίζοντας και τις πορείες κίνησης μεταξύ τους.

Όλα τα κτίσματα είναι ερείπια, έχοντας υποστεί εκτεταμένες φθορές με την πάροδο του χρόνου, αφήνοντας σωρούς από πέτρες. Δυστυχώς, το μόνο που μπορεί να διακριθεί είναι τα ίχνη των τοιχοποιιών και μερικοί τοίχοι που έχουν παραμείνει. Η τυπολογία που εν μέρει διακρίνεται σε κάποια σπίτια είναι του πλατυμέτωπου σπιτιού, είτε μονόχωρου είτε δίχωρου ενώ εντοπίζεται και ένα προκαμαρόσπιτο (Λ1).

Στις βόρειες πεζούλες της γειτονιάς υπάρχουν επίσης μια σειρά από αλώνια, μικρά και μεγάλα, που φαίνεται να ήταν σημαντικά για την αγροτική δραστηριότητα της περιοχής. Αυτό υποδηλώνει ότι, εκτός από την αμπελοκαλλιέργεια, καλλιεργούνταν και σιτηρά σε μεγάλες εκτάσεις. Επιπλέον, παρατηρείται ότι κάθε σπίτι διέθετε τη δική του οικιακή στέρνα. Στο σύνολο υπάρχουν πέντε οικιακές στέρνες και μία αγροτική. Οι τύποι των στέρνων είναι σκεπαστός με θόλο και κυκλικές σκεπαστές με κυκλικό στόμιο. Οι δύο στέρνες στα νότια της γειτονιάς δεν είναι εξολοκλήρου ενταφιασμένες, καθώς έχουν τη μία τους πλευρά εκτεθειμένη και συγκρατούνται με αναλημματικό τοίχο από ισχυρή αργολιθοδομή.

Εικόνα 90. Θολιαστή στέρνα που βρίσκεται δίπλα στο κτίσμα [Λ6].

Εικόνα 93. Η στέρνα του κτίσματος [Λ6] βρίσκεται δίπλα στη στράτα της γειτονιάς, σε υπερυψωμένο σημείο.

Εικόνα 92. Το εσωτερικό μέρος του κτίσματος [Λ1].

Εικόνα 91. Αεροφωτογραφία της γειτονιάς των Λενταριάνων.

Καβρός

Η Αυτόνομη γειτονιά με τις αμπελοκαλλιέργειες.

Η γειτονιά του Καβρού βρίσκεται νότια της γειτονιάς των Λενταριανών, σε χαμηλότερο υψόμετρο από τις προηγούμενες γειτονίες, γεγονός που την καθιστά πιο αυτόνομη. Διαθέτει καλά οργανωμένα οικιστικά στοιχεία, με όλα τα κτίσματα συγκεντρωμένα στα ανατολικά. Οι καλλιέργειες φαίνεται να έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην ανάπτυξη της γειτονιάς, όπως αποδεικνύεται από την οργάνωση της καλλιεργήσιμης γης και τις μαρτυρίες των ντόπιων για τις εκτεταμένες αμπελοκαλλιέργειες και την παραγωγή κρασιού. Στο δυτικό τμήμα, οι ιδιοκτησίες διαχωρίζονται οργανωμένα, με τις πέτρες που αφαιρούνται από τη γη να συσσωρεύονται περιμετρικά δημιουργώντας τους λεγόμενους τρόχαλους. Στα βόρεια, λόγω του επικλινούς εδάφους, οι κάτοικοι έχουν δημιουργήσει πεζούλες σε μεγάλη έκταση για να αυξήσουν την καλλιεργήσιμη γη.

Η σύνδεση με τις υπόλοιπες γειτονίες πραγματοποιείται μέσω της κεντρικής στράτας. Στη γειτονιά παρατηρείται ότι μια ομάδα τριών κτισμάτων στα ανατολικά διαχωρίζεται από το υπόλοιπο σύνολο στα δυτικά, πιθανόν λόγω του ότι οι ιδιοκτησίες ανήκουν σε μία οικογένεια. Στην συνολική εικόνα οι περιμετρικές περιφράξεις οργανώνουν μια τυπική οριοθέτηση του οικιστικού χώρου.

Οι ιδιοκτησίες οριοθετούνται από ξερολιθιές, καθορίζοντας τις πορείες εντός του οικιστικού χώρου, με τις διαδρομές να περνούν μεταξύ των περιφράξεων. Συνολικά υπάρχουν δώδεκα κτίσματα στη γειτονιά, από τα οποία μόνο τρία είναι σε καλή κατάσταση και κατοικούνται περιστασιακά. Δύο από αυτά βρίσκονται στα δυτικά. Το ένα είναι σύνθετου τύπου (Κ5), έχοντας υποστεί μερικές φθορές στο δώμα. Το άλλο σπίτι είναι το τρίτο καμαρόσπιτο (Κ2) που διατηρείται ζωντανό στον οικισμό με διάφορες επεμβάσεις αποκατάστασης, καθώς ο ιδιοκτήτης το επισκέπτεται συχνά. Εσωτερικά έχουν διατηρηθεί τα χαρακτηριστικά του καμαρόσπιτου, με το μεγαλύτερο άνοιγμα καμάρας περίπου επτά μέτρων. Στα καντούνια διατηρούνται οι σοφάδες, καθώς και ο χώρος της κουζίνας. Το τρίτο κτίσμα (Κ12) βρίσκεται στα ανατολικά και δεν ήταν δυνατό να προσδιοριστεί ο τύπος του λόγω της περιορισμένης πρόσβασης. Διαχρονικά, έγιναν μερικές προσθήκες στο σπίτι δίπλα από το αρχικό κτίσμα για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες διαβίωσης, καθώς ο ιδιοκτήτης διατηρεί ένα κοπάδι κατσίκια στον περίβολο.

Τα υπόλοιπα κτίσματα είναι ερείπια, με μερικές όψεις των κτιρίων να παραμένουν, επιτρέποντας τη διάκριση των ορίων και του τύπου των κτισμάτων. Ο επικρατέστερος τύπος σπιτιού είναι ο πλατυμέτωπος, μονόχωρος, ενώ στα βορειοανατολικά διακρίνεται ένα προκαμαρόσπιτο (Κ11) με το ξύλινο δοκάρι ενδιάμεσα. Επιπλέον, παρατηρώντας το κτίσμα (Κ1) στα βορειοδυτικά διακρίνονται στην τοιχοποιία θύλακες των δοκαριών, υποδηλώνοντας την ύπαρξη δύο επιπέδων. Η οργάνωση του εξωτερικού χώρου των σπιτιών, ακολουθεί την ίδια πρακτική όπως στις υπόλοιπες γειτονίες, με τα σπίτια τοποθετημένα στα όρια των ιδιοκτησιών, αφήνοντας ελεύθερο χώρο μπροστά για την αυλή και ορισμένες καλλιέργειες. Στην αυλή του προαναφερόμενου προκαμαρόσπιτου παρατηρείται η ύπαρξη πατητηριού για την παραγωγή κρασιού της οικογένειας.

Στη γειτονιά υπάρχουν τρεις οικιακές στέρνες και τρεις αγροτικές, οι οποίες είναι κυκλικές σκεπαστές και οι υπόλοιπες ανοιχτές ενταφιασμένες. Εξάριση αποτελεί η μοναδική οικιστική στέρνα, η οποία είναι ορθογώνια θολιαστή και βρίσκεται στο κέντρο της γειτονιάς. Στο βορειοανατολικό τμήμα των καλλιεργήσιμων εκτάσεων υπάρχει μια κρασόστερνα, η οποία είναι η μοναδική που δεν βρίσκεται σε εσωτερικό χώρο.

Εικόνα 95. Μέρος των κτισμάτων [K3] και [K4] στο βάθος το ένα από τα κατοικίσια σπίτια

Εικόνα 97. Μεγάλη οικιστική στέρνα της γειτονιάς

Εικόνα 98. Τα κτίσματα [K5] και [K6] στα αριστερά της φωτογραφίας.

Εικόνα 96. Η γειτονιά του Καβρού από τα αριστερά το κτίσμα [K1] δίπλα του το [K2], όπου αποτελεί κατοικία του Μανώλη Καβρου, στο βάθος φαίνεται το κατοικίσιο κτίσμα K12

Άη Γιώργης

Το νότιο άκρο - Ο αγροτικός χαρακτήρας

Η νοτιότερη γειτονιά στον οικισμό του Μουρίου είναι η γειτονιά του Αγίου Γεωργίου, η οποία ήταν η πιο αυτόνομη απ όλες τις άλλες. Βρίσκεται στο χαμηλότερο υψόμετρο του οικισμού, σε μια περιοχή με εκτεταμένη καλλιεργήσιμη γη. Σύμφωνα με μαρτυρίες των ντόπιων, στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου υπήρχαν μεγάλες εκτάσεις με αμπελώνες. Αυτό είναι εμφανές από τη συνολική εικόνα της γειτονιάς, με τις εκτεταμένες πεζούλες και τους τρόχαλους που περιμετρικά διαχωρίζουν τα χωράφια μεταξύ τους. Η κεντρική στράτα του οικισμού κατέληγε στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου και στον ομώνυμο ναό, ενώ στη συνέχεια η στράτα συνεχίζει προς τα ανατολικά του ναού και κατευθύνεται νότια, καταλήγοντας στο μονοπάτι που οδηγεί στον οικισμό του Γιωργιτίσιου.

Η γειτονιά έχει έντονο τον ορεινό και αγροτικό χαρακτήρα, καθώς τα κτίσματα φαίνονται πρόχειρα, με αμαστόρευτα υλικά δόμησης και λίθους χωρίς συνοχή στις τοιχοποιίες. Παρατηρούνται δύο ενότητες αγροτικών κτισμάτων (Γ1, Γ2) σε κατάσταση ερειπίων με μεγάλες φθορές. Τα αγροτόσπιτα φαίνεται να ανήκουν στον τύπο του προκαμαρόσπιτου, με την ύπαρξη ενδιάμεσων τοίχων και τη γεφύρωση τους από το μεσοδόκι. Στο νότιο τμήμα της γειτονιάς βρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου (Γ3), ο δεύτερος ναός στον οικισμό. Το μέγεθός του είναι ανάλογο με εκείνο των ναών του Γιωργιτίσιου, καθώς χρονολογούνται κατά την ίδια περίοδο. Η κατάστασή του έχει επηρεαστεί από διάφορες επεμβάσεις, οι οποίες έχουν αλλοιώσει τον αρχικό χαρακτήρα του ναού μέσω προσθηκών εξωτερικά και περιμετρικά.

Επιπλέον, στο κέντρο της γειτονιάς παρατηρείται η ύπαρξη ενός πατητηριού διαστάσεων 3,70 επί 3,55 μέτρων, εντός των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, μια πρακτική που συνηθιζόταν κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας λόγω της μεγάλης παραγωγής κρασιού. Αυτό δεν παρατηρείται πουθενά αλλού στον οικισμό, επιβεβαιώνοντας τις πληροφορίες για την εκτεταμένη αμπελοκαλλιέργεια και την παραγωγή κρασιού. Στη γειτονιά υπάρχουν δύο οικιστικές ενταφιασμένες κυκλικές στέρνες και μια μεγάλη αγροτική στέρνα στο κέντρο, με διαστάσεις 3,60 επί 3,85 μέτρα, η οποία προεξέχει ένα μέτρο πάνω από το έδαφος και έχει επίπεδη κάλυψη. Επιπλέον, στην οργάνωση της αυλής ενός σπιτιού παρατηρείται η ύπαρξη πατητηριού, το οποίο εξυπηρετούσε τις ανάγκες της οικογένειας.

Εικόνα 99. Η μεγάλη στέρνα της γειτονιάς σε συνδιασμό με πατητήρι.

Εικόνα 102. Κομμάτι από την στράτα.

Εικόνα 101. Οι τρόχαλοι και οι πεζούλες τις γειτονιάς.

Εικόνα 100. Η γειτονιά του Άη Γιάννη όπως φαίνεται από το δρόμο κατεβαίνοντας νότια από τον Καβρό, στο βάθος ανάμεσα στα δέντρα ο ναός του Αγ. Γεωργίου.

[4] Η ΣΦΑΚΙΑΝΗ ΚΑΤΟΙΚΙΑ

ΤΟ ΚΑΤΑΦΥΓΙΟ - ΤΟ ΟΡΜΗΤΗΡΙΟ - ΤΟ ΟΧΥΡΟ

4.1 Σφακιανές Κατοικίες: Σύμβολα Αντοχής και Προσαρμογής στο Τραχύ Τοπίο

Ο χώρος των Σφακιών, χαρακτηρίζεται από το άγριο τοπίο του. Η ιδιαίτερη σύνθεση του, με τις απόκρημνες, κατακόρυφες πλαγιές και τα βαθιά φαράγγια, δεν συναντάται πουθενά αλλού στον κρητικό χώρο. Μέσα σ' αυτό το τραχύ και σκληρό τοπίο, ο άνθρωπος που το ζει και το κατοικεί αναπτύσσει έναν αντίστοιχο χαρακτήρα, καθώς όπως αναφέρει και ο Λασιθιωτάκης «η καρδιά του ανθρώπου, θέλοντας και μη, δε μπορεί παρά να σκληρύνει σαν την πέτρα που την αντιμάχεται»³¹. Έτσι, ο κοινός παρονομαστής τόπου και ατόμου διαμορφώνει και τον τρόπο διαβίωσης, με τις δυσκολίες της κάθε εποχής να αποτυπώνονται στα κτίσματα όπου ο Σφακιανός οργανώνει τη ζωή του.

Μέσα από τις διάφορες ιστορικές αναταραχές στην Κρήτη, και ειδικότερα στην περιοχή των Σφακιών, τους τελευταίους αιώνες οι κάτοικοι έχτιζαν με απλότητα, γνωρίζοντας πως η μόνιμη κατοίκηση σε ένα σημείο είναι αδύνατη. Για τον Σφακιανό, η ελευθερία είναι το υπέρτατο αγαθό, που του στερήθηκε για αιώνες και δεν μπορεί να κερδηθεί με όνειρα, αλλά μόνο με πόλεμο. Το σπίτι και ο πόλεμος είναι δύο αντίθετες έννοιες που δεν συνυπάρχουν, με το σπίτι να πρέπει να βοηθάει στον αποχωρισμό και να κάνει εύκολη τη φυγή. Με χώμα, πέτρα και ξύλο, και με την ελάχιστη δυνατή επεξεργασία τους, προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν στέγη, με κατασκευές που αποτυπώνουν τη σκληρότητα της ζωής, χτισμένες με έναν τρόπο πρόχειρο και γρήγορο, δηλώνοντας την έννοια του προσωρινού.³²

Κύριο κτίσμα αποτελεί η κατοικία, συχνά δύσκολο να τη διακρίνει κανείς από το βουνό στο οποίο είναι γαντζωμένη. Συγκροτεί και στεγάζει την καθημερινή ζωή μέσα από έναν αυστηρό, ασκητικό χαρακτήρα, ενώ ανήκει στον τύπο του πλατυμέτωπου ή στενομέτωπου μονόσπιτου. Σήμερα στην Κρήτη συναντάμε δύο τύπους σπιτιών: τα καμπυλόμορφα και τα γωνιασμένα. Τα καμπυλόμορφα είναι πιο σπάνια και απαιτούν αναζήτηση, ενώ τα γωνιασμένα βρίσκονται παντού. Τα πρώτα μιλούν για την ιστορία, ενώ τα δεύτερα δεν την ξεχνούν. Τα γωνιασμένα σπίτια είναι αμέτρητα σε αριθμό, αντιπροσωπεύοντας οικονομικές μορφές που δεν έσπασαν, δεν ράγισαν και δεν ξεχάστηκαν, επιβιώνοντας στο χρόνο³³.

Συνήθως, όλα τα κτίσματα στην κρητική ύπαιθρο εντάσσονται παράλληλα με τις υψομετρικές καμπύλες του εδάφους, με την πιο μεγάλη όψη τους να βρίσκεται σε αυτή τη διεύθυνση. Επιπρόσθετα, στον οικισμό Μούρι παρατηρείται η παρουσία κατοικιών που εντάσσονται εγκάρσια ως προς τις υψομετρικές καμπύλες του εδάφους, ένα χαρακτηριστικό σπάνιο για τις περιοχές της κρητικής υπαίθρου, το οποίο συναντάται κυρίως στη νότια Πελοπόννησο. Αυτές οι κατοικίες είναι συχνά διώροφες, με τα παράθυρά τους να τοποθετούνται στον ανώτερο όροφο της κατοικίας, όπου συνήθως βρισκόταν το "καλό δωμάτιο" του σπιτιού.

Ο τύπος κατοικίας με λιθοδομή και επίπεδη στέγη – δώμα είναι ένα αρχέτυπο που προέρχεται από τη νεολιθική εποχή και αποτελεί τον αρχικό πυρήνα του κρητικού – σφακιανού παραδοσιακού σπιτιού³⁴.

31 Λασιθιωτάκης Κ., Κρητικά Χρονικά, ΣΦΑΚΙΑΝΑ ΣΠΙΤΙΑ, 1957, Τόμος ΙΑ', Τεύχος Ι-ΙΙΙ, 171- 199, « Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός», σελ. 172"

32 Μποζινέκη – Διδώνη Π., ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ- ΚΡΗΤΗ, «ΜΕΛΙΣΣΑ», Αθήνα, 1985, σελ. 153. Oliver Rackham-Jennifer Moody, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, «πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 2004, σελ 237

33 Δ. Βασιλειάδης, ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ εκδ. οίκος: Εστίας, Αθήνα 1983, σελ. 253

34 Oliver Rackham-Jennifer Moody, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, «πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 2004, σελ 237

Η απλούστερη και φτωχότερη μορφή κρητικού λαϊκού σπιτιού ανήκει στον τύπο του στενόμακρου ορθογώνιου μονόχωρου σπιτιού, το οποίο αποτελεί μια παραλλαγή που σταδιακά οδηγεί στην ιδέα της διμερούς διαίρεσης. Μέσα στο πέρασμα του χρόνου, παρατηρούμε μια εξέλιξη στη δομή των κτισμάτων, διατηρώντας σταθερό τον αρχικό πυρήνα. Η ανάγκη για διεύρυνση του εσωτερικού χώρου οδήγησε στην ανάπτυξη νέων τεχνικών, οι οποίες επέτρεψαν την αύξηση του χώρου σε πλάτος και μήκος, χρησιμοποιώντας τα ίδια δομικά υλικά. Έτσι, το σπίτι εξελίσσεται σε πλατυμέτωπο μονόχωρο με κεντρικό ξύλινο στύλο και στη συνέχεια διαιρείται σε δύο χώρους με ενδιάμεσο τοίχο ή προστίθεται ο σοφάς.

Το σπίτι με ξύλινο στύλο ενδέχεται να προηγήθηκε εκείνου χωρίς στύλο ή το αντίθετο. Ωστόσο, ο ξύλινος στύλος αποτελεί μια πανάρχαια τεχνική για τη στήριξη της στέγης, με δομικά στοιχεία αυτού του τύπου να συναντώνται στην Κρήτη από την εποχή των Μινωικών σπιτιών και παλατιών. Αρχικά, εισάγεται ένας κεντρικός στύλος, γνωστός ως "λυρατζής" στην Κρήτη, που υποστηρίζει τα μεσοδόκαρα για τη στήριξη της στέγης, αυξάνοντας το πλάτος του κτίσματος. Αργότερα, ο στύλος αντικαθίσταται από μικρούς επιμήκεις τοίχους και μεσοδόκαρα, δημιουργώντας τον τύπο του προ-καμαρόσπιτου, και τελικά εισάγεται η καμάρα, δημιουργώντας τον τύπο του καμαρόσπιτου.

Εκτός από την καλά δομημένη τυπολογική εξέλιξη που έχει μελετηθεί εκτενώς, στην παρούσα μελέτη δεν μπορούμε να παραλείψουμε τον ορεινό χαρακτήρα του κρητικού σπιτιού και το αγροτικό του ύφος. Το ορεινό κρητικό σπίτι είναι απόλυτα εναρμονισμένο με το φυσικό του περιβάλλον, καθώς ο τοίχος και ο βράχος δουλεύουν μαζί και συνυπάρχουν, δημιουργώντας μια ενότητα με το τοπίο. Τα υλικά που χρησιμοποιούνται για την κατασκευή του σπιτιού είναι σχεδόν ακατέργαστα, αποδεικνύοντας την απλότητα και την αυθεντικότητα της κρητικής αρχιτεκτονικής. Η πέτρα, η πλάκα και οι κορμοί δέντρων αποτελούν τα κύρια δομικά στοιχεία, αποδεικνύοντας τη στενή σχέση των Κρητικών με το φυσικό τους περιβάλλον. Συνολικά, το κρητικό σπίτι δεν είναι απλώς ένα οικοδόμημα, αλλά ένα ζωντανό μνημείο της κρητικής κουλτούρας και τρόπου ζωής.

[4.2] ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΚΑΤΟΙΚΙΩΝ

ΣΤΕΝΟΜΕΤΩΠΟ - ΠΛΑΤΥΜΕΤΩΠΟ - ΠΡΟΚΑΜΑΡΟΣΠΙΤΟ -

ΚΑΜΑΡΟΣΠΙΤΟ - ΣΥΝΘΕΤΟΣ ΤΥΠΟΣ

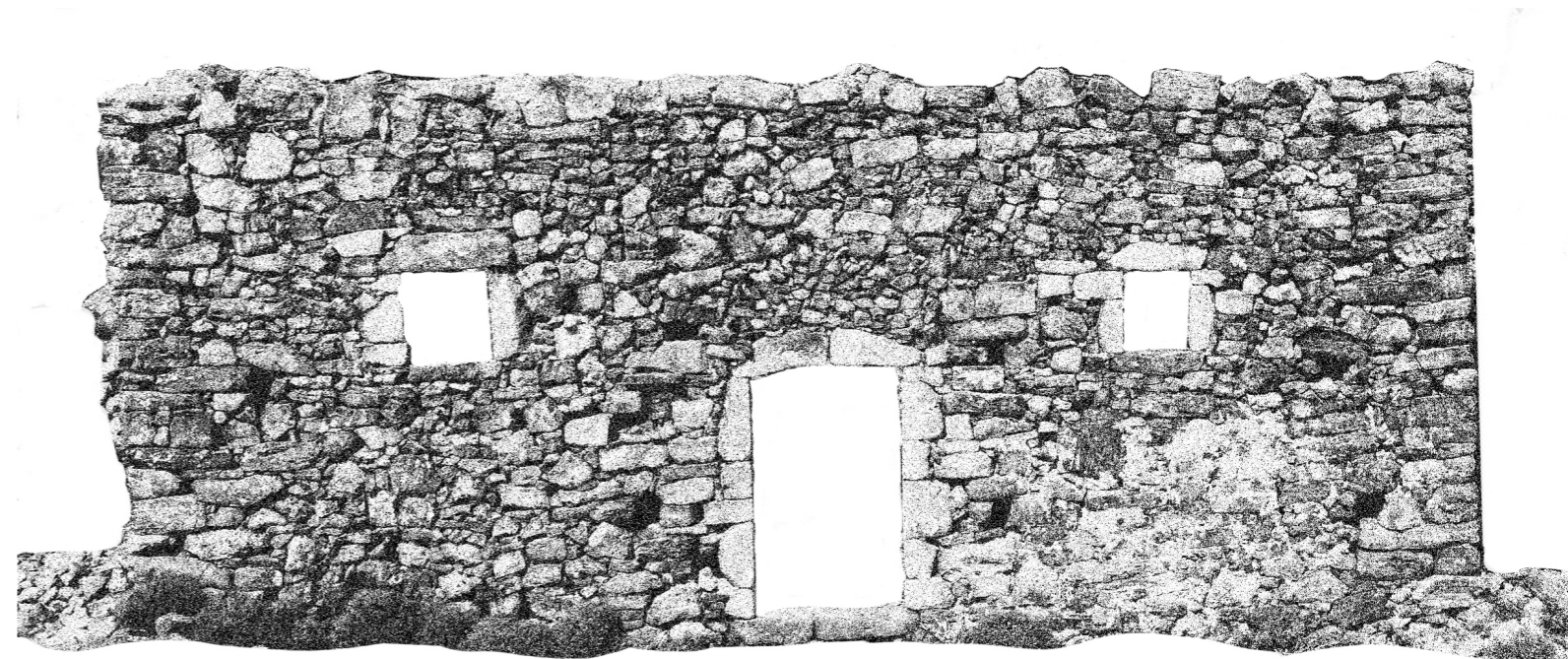
Το Μουρί και το Γεωργίτσι Σφακίων, δύο οικισμοί που φαίνεται να σταμάτησαν στο χρόνο, παρουσιάζουν έναν περιορισμένο αλλά εξαιρετικά σημαντικό αριθμό τύπων κατοικιών, αντανακλώντας τη γεωγραφία, την ιστορία και τον πολιτισμό της περιοχής. Στο πλαίσιο της μελέτης μας, εξετάζουμε τα κυριότερα χαρακτηριστικά των κατοικιών αυτών, οι οποίες έχουν διαμορφωθεί μέσα από αιώνες προσαρμογής στις τοπικές συνθήκες και ανάγκες. Οι κατοικίες στο Μουρί και στο Γεωργίτσι, κατασκευασμένες κυρίως από πέτρα και ξύλο, αποτελούν ζωντανά παραδείγματα της κρητικής αρχιτεκτονικής παράδοσης.

Αν και οι οικισμοί Γεωργίτσι και Μουρί μπορεί να κατοικήθηκαν από τους ίδιους ανθρώπους στο παρελθόν, παρουσιάζουν διακριτές διαφορές λόγω των μοναδικών περιβαλλοντικών και ιστορικών συνθηκών που τους διαμόρφωσαν. Παρά τις ομοιότητες, όπως τα πλατυμέτωπα κτίσματα, τα οποία είναι κυρίως αγροτόσπιτα, λιτά με απλή κυβική μορφή και με ελάχιστα ανοίγματα, που κυριαρχούν και στους δύο οικισμούς, υπάρχουν κάποιες διαφορές στις κατοικίες του Μουρίου και του Γεωργιτσίου.

Στο Μουρί, παρατηρούμε κυρίως διώροφα σπίτια, με τις πιο ορεινές παραλλαγές, όπως το σπίτι με στύλο ή το προκαμαρόσπιτο, να εμφανίζονται στο χώρο. Αντίθετα, στο Γεωργίτσι, οι περισσότερες κατοικίες είναι μονόχωρα ή δίχωρα πλατυμέτωπα κτίσματα με χαμηλό ύψος. Ελάχιστα κτίσματα φαίνεται να ήταν αρχικά στενομέτωπα, αλλά στη συνέχεια απέκτησαν σχήμα Γ. Τα κτήρια στα δύο χωριά δεν είναι σύγχρονα μεταξύ τους και έτσι μπορούμε να ερμηνεύσουμε αυτές τις διαφορές.

Ωστόσο, η ανάλυση των κτισμάτων δεν είναι τόσο ευδιάκριτη και αποτελεί μια πολύ απαιτητική διαδικασία, δεδομένου ότι και οι δύο οικισμοί έχουν υποστεί πολλές καταστροφές. Εκτός από το ότι τα κτίσματα έχουν ξαναχτιστεί πολλές φορές, τα περισσότερα βρίσκονται σε κατάσταση ερειπίου, ενσωματωμένα στο τραχύ έδαφος γεμάτο πέτρα. Αυτή η επαναλαμβανόμενη καταστροφή και ανακατασκευή καθιστά δύσκολο τον προσδιορισμό της αρχικής μορφής και δομής των κτισμάτων. Παρά τις προκλήσεις αυτές, η παρατήρηση των υπάρχουσών κατοικιών προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την αρχιτεκτονική και την οικιστική ανάπτυξη των δύο αυτών περιοχών.

ΣΤΕΝΟΜΕΤΩΠΟ
ΠΛΑΤΥΜΕΤΩΠΟ

- **Στενομέτωπο**

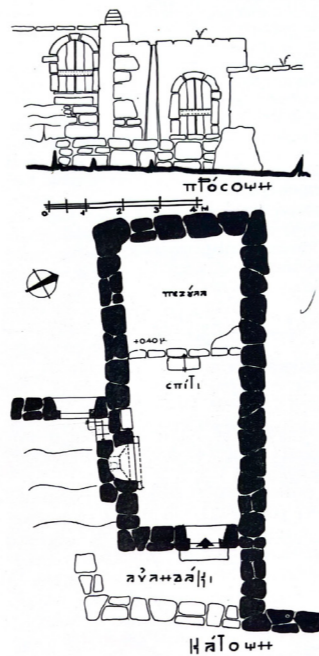
Στους δύο οικισμούς που εξετάστηκαν, δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε στενομέτωπα κτίσματα. Τα στενομέτωπα κτήρια κατασκευάζονται συνήθως σε πυκνοδομημένους οικισμούς λόγω στενότητας του χώρου. Έτσι, σε περιοχές όπως το Γεωργίτσι και το Μουρί, όπου η διάταξη των κτισμάτων είναι ελεύθερη και δεν περιορίζεται από τον διαθέσιμο χώρο, η ανάγκη για κατασκευή στενομέτωπων κτιρίων δεν υφίσταται. Αν και ορισμένα ερείπια στο Γεωργίτσι υποδηλώνουν τέτοιου είδους κατασκευές, η προχωρημένη φθορά τους δεν μας επιτρέπει να προβούμε σε ασφαλή συμπεράσματα. Ωστόσο, θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε τα χαρακτηριστικά του στενομέτωπου κτίσματος, καθώς αποτελεί ουσιώδες μέρος της κρητικής αρχιτεκτονικής παράδοσης.

Ο τύπος του στενομέτωπου, μονόχωρου συγκροτείται από ένα καθαρό μακρόστενο ορθογώνιο που εσωτερικά συγκεντρώνει όλες τις λειτουργίες. Χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, εκείνα με στύλο και εκείνα με δοκάρια και μεσοδόκια. Το στενομέτωπο έχει την είσοδο του στην στενή πλευρά του κτίσματος, συνήθως είναι μετακινημένη από τον κεντρικό άξονα, προς την άκρη αφήνοντας χώρο να τοποθετηθεί στο υπόλοιπο τμήμα η γωνιακή εστία για το μαγείρεμα και τη ζεστασιά. Στον υπόλοιπο χώρο μπροστά από την είσοδο διαμορφώνεται η σάλα του σπιτιού και στο βάθος υπάρχει ο χώρος ύπνου με μια χτιστή πεζούλα ή με σοφά. Στη περίπτωση του σοφά, ο χώρος που μένει από κάτω χρησίμευε για την αποθήκευση της τροφής ενώ στους πλαϊνούς τοίχους εκτός από τα καμπύλομορφα τζακιά διαμορφώνονται εσοχές για το σταμνί και τα εντειχισμένα ερμάρια που εξυπηρετούν στην οργάνωση του χώρου του νοικοκυριού. Στην πρόσοψη του η πόρτα είναι συνήθως εκείνη που φέρνει το φως και ένα μικρό αυλιδάκι μπροστά από το σπίτι το ολοκληρώνει.

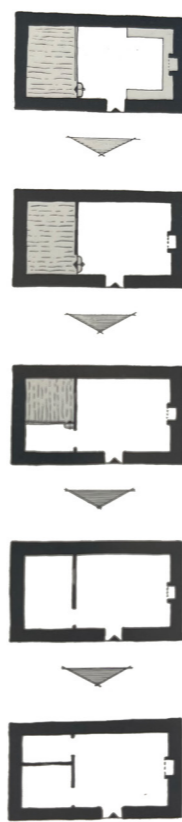
- **Πλατυμέτωπο**

Στους οικισμούς μελέτης, κυρίαρχος τύπος είναι αυτός του πλατυμέτωπου σπιτιού, ο οποίος αποτελεί την πιο διαδεδομένη και ταχεία μέθοδο στέγασης. Το πλατυμέτωπο σπίτι χωρίζεται σε έξι παραλλαγές: μονόχωρο, δίχωρο, με στύλο, προκαμαρόσπιτο, καμαρόσπιτο, ενώ δεν λείπουν και οι πιο σύνθετες διατάξεις όπως εκείνη του καμαρόσπιτου με σκεπαστή αύλη.

Σε όλες τις παραλλαγές, η είσοδος τοποθετείται κεντρικά σε μία από τις δύο μεγάλες πλευρές του κτίσματος. Η κεντρική τοποθέτηση της πόρτας επιτρέπει τον διαχωρισμό των λειτουργιών του χώρου, με τη διήμευση και τον ύπνο να κατανέμονται στα δύο άκρα αντίστοιχα. Την είσοδο συνοδεύουν ένα ή δύο μικρά παράθυρα εκατέρωθεν, εξασφαλίζοντας αερισμό και φωτισμό. Στη μία άκρη του κτίσματος βρίσκεται η εστία, συχνά κοντά σε κάποιο άνοιγμα, ενώ στην άλλη άκρη ή στον τυφλό τοίχο απέναντι από την είσοδο εμφανίζεται μία χτιστή πεζούλα ο λεγόμενος "πέζουλος".³⁵

Εικόνα 105. Κάτοψη στενομέτωπου κτίσματος χωρίς στύλο, από το βιβλίο, Το Κρητικό σπίτι του Δ. Βασιλειάδη.

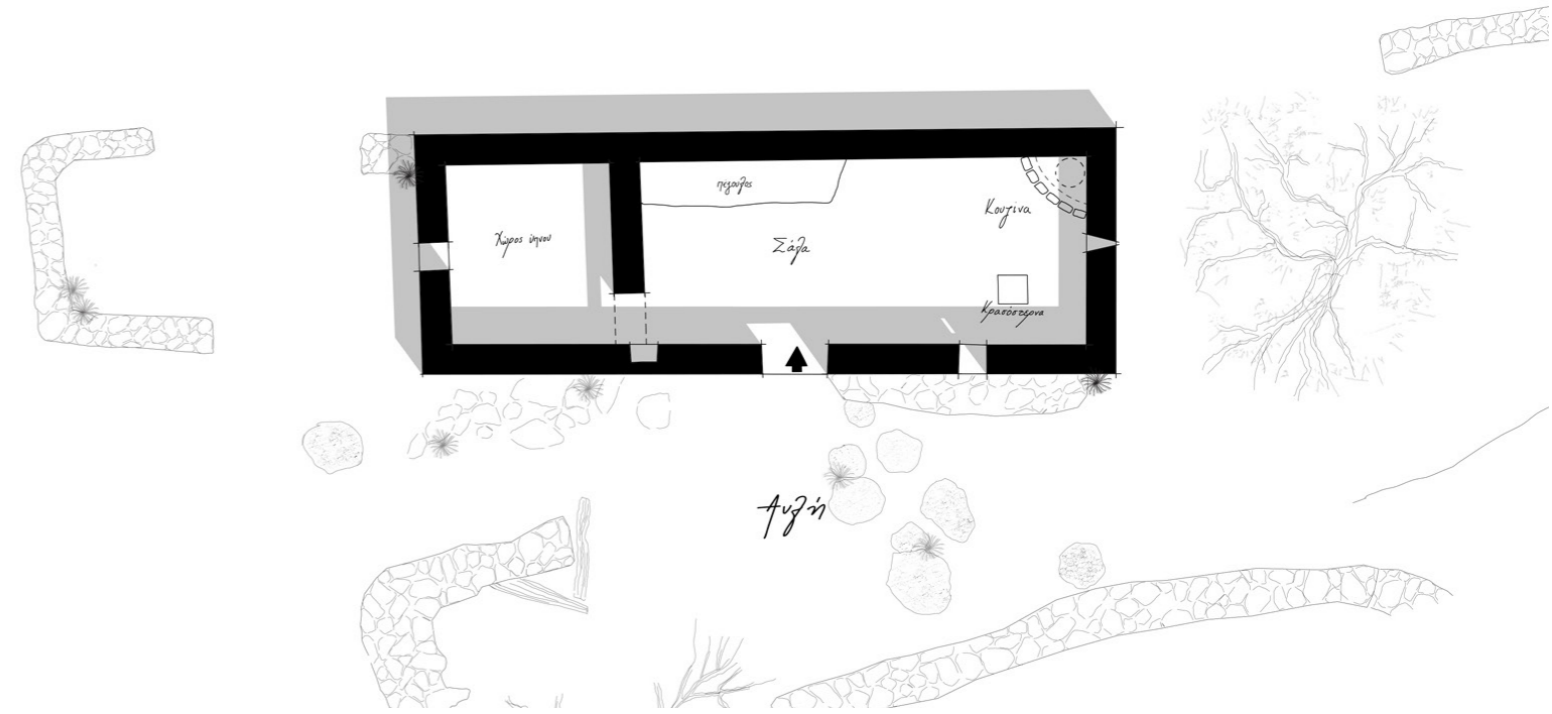

Εικόνα 106. Η εξέλιξη του μονόχωρου κτηρίου.

Η πεζούλα αυτή εξυπηρετεί καθημερινές λειτουργίες, όπως άπλωμα σιτηρών, ανάπαυση και, συχνά, ύπνο. Στο δίχωρο πλατυμέτωπο σπίτι, ο χώρος ύπνου βρίσκεται στη μία άκρη, χωρισμένος από τοίχο, ενώ οι υπόλοιπες λειτουργίες κατανέμονται στον υπόλοιπο χώρο όπως περιγράφηκε παραπάνω.

Ένα βασικό χαρακτηριστικό για τη στήριξη του δώματος είναι τα δοκάρια που γεφυρώνουν το άνοιγμα ανάλογα με το μήκος τους. Όταν αυξάνεται το πλάτος του σπιτιού, εμφανίζεται η παραλλαγή του πλατυμέτωπου με στύλο. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τοποθετείται ένα ξύλινο μεσοδόκι που στηρίζεται από έναν ή δύο στύλους – τον λεγόμενο λυρατζή ή κεντή – εξασφαλίζοντας μεγαλύτερο χώρο.³⁶ Πριν ο στύλος αντικατασταθεί από την καμάρα, συναντάμε τον ενδιάμεσο τύπο του προκαμαρόσπιτου. Σε αυτά τα σπίτια εντοπίζεται η αντικατάσταση του κεντρικού στύλου από έναν μικρό ενδιάμεσο τοίχο. Το ξύλινο μεσοδόκι και ο τοίχος στη συνέχεια αντικαθίστανται από το λιθόκτιστο ημικυκλικό τόξο ή καμάρα, με αποτέλεσμα να εμφανιστεί ο τύπος του καμαροσπιτιού. Με τη χρήση της καμάρας αυξάνεται το ύψος του κτίσματος, επιτρέποντας τη δημιουργία ενός υπερυψωμένου χώρου ύπνου, γνωστού ως σοφάς, ο οποίος τοποθετείται στη μία ή και στις δύο άκρες, ανάλογα με τις ανάγκες και τον αριθμό των μελών της οικογένειας.

Οι διαστάσεις των κτιρίων αυτών των τύπων καθορίζονται από τις δυνατότητες των διαθέσιμων υλικών για την κατασκευή του δώματος. Το πλάτος διαμορφώνεται ανάλογα με το μήκος των ξύλων, που κυμαίνεται μεταξύ 2,50 και 3,50 μέτρων. Το πλάτος δεν ξεπερνά τα 3,50 με 4,50 μέτρα, ενώ το μήκος ακολουθεί αναλογίες 1:2 ή 1:3, ορίζοντας έναν χώρο με επιφάνεια 35 με 45 τ.μ..³⁷

Εικόνα 107. Παράδειγμα δίχωρου πλατυμέτωπου κτίσματος στο Μουρί Σφακιών, το οποίο δεν κατοικείται σήμερα. Στην τυφλή πλευρά του κτίσματος βρίσκεται ο πέζουλος, ενώ στο εσωτερικό του υπάρχει η κρασόστερνα. Ο χώρος ύπνου βρίσκεται σε ένα τμήμα του σπιτιού.

35 Κανάκης Γερωνυμάκης, άρθρο « Η ΤΕΧΝΟΤΡΟΠΙΑ ΣΤΙΣ ΟΙΚΟΔΟΜΕΣ ΤΩΝ ΣΦΑΚΙΩΝ ΠΑΛΙΟΤΕΡΑ» στην εφημερίδα «Αγώνας της Κρήτης» 2004

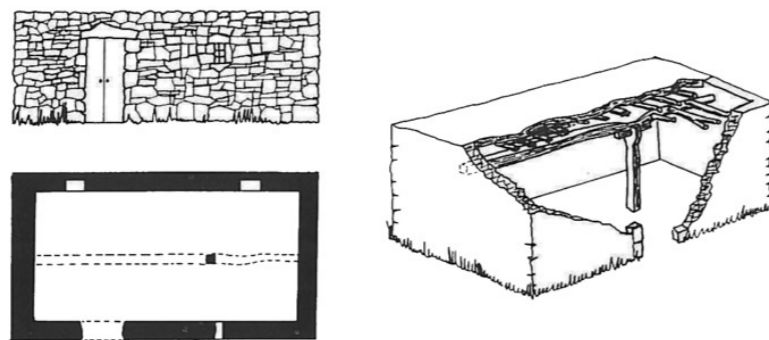
36 Μποζινέκη – Διδώνη Π., ό.π. σελ. 258

37 Μποζινέκη – Διδώνη Π., ό.π. σελ. 262

ΣΠΙΤΙ ΜΕ ΣΤΥΛΟ
ΠΡΟ ΚΑΜΑΡΟΣΠΙΤΟ
ΚΑΜΑΡΟΣΠΙΤΟ

- Πλατυμέτωπο σπίτι με στύλο.

Εικόνα 110. Σχέδια πλατυμέτωπού κτίσματος με στύλο.

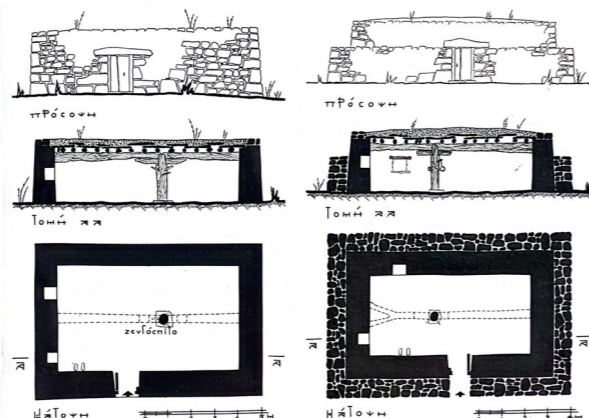
Το σπίτι με κέντη αποτελεί μια παραλλαγή του παραδοσιακού κρητικού σπιτιού, διακρινόμενο για την απλότητα και ταπεινότητά του, καθώς και για το σχετικά χαμηλό του ύψος ενώ συνύθως εντοπίζεται σε ορεινές περιοχές. Η στέγη υποστηρίζεται από ένα μεγάλο κεντρικό δοκάρι, γνωστό ως κέντης ή λύρατζης, αντί για την παραδοσιακή καμάρα. Ο κέντης βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα της στέγης και στηρίζεται από έναν ή δύο στύλους. Αυτή η κατασκευαστική μέθοδος επιτρέπει την κάλυψη μεγαλύτερου χώρου χωρίς την ανάγκη εσωτερικών τοίχων, δημιουργώντας έναν ενιαίο και ευρύχωρο εσωτερικό χώρο. Το κτίσμα θερμαίνεται συνήθως από μια κεντρική εστία, η οποία με την καπνιά της μαυρίζει τα δοκάρια.

Ο Δ. Βασιλιάδης προσφέρει μια ποιητική μεν αλλά λεπτομερή και όμορφα δοσμένη δε περιγραφή του πλατυμέτωπου σπιτιού με στύλο, την οποία παραθέτουμε παρακάτω:

«Ο λύρατζης μου βαστάει το μεσοδόκι, το μεσοδόκι κοιμάται σε προσκεφάλι χοντρό, σε κεφαλοκόλονο στοργικό. Τζάκι δεν έχω, δύο πέτρες φτιάχνουν την παρασιτιά, μερικά κλαριά το κρεβάτι, δύο θυρίδες στον τοίχο. Παράθυρα δεν είδα ποτέ. Από την ίδια πόρτα μπεινοβγαίνουν οι άνθρωποι, το φως και ο καπνός. Μεσοδόκι και λύρατζης μπεινοβγαίνουν στο χτίσμα μου με την πιο τίμια γύμνια, απελέκητα, όπως γεννήθηκαν: με τις διχάλες, με τα κλαριά, με τον αδούλευτο κορμό.»

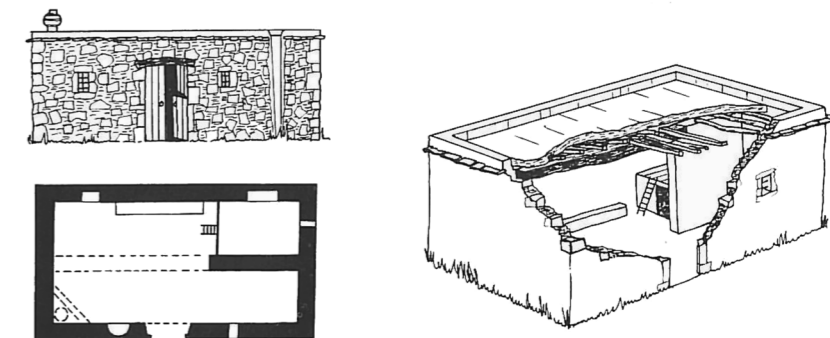
Εικόνα 108. Η φωτογραφία της ομάδας The Sphakia Survey από σπίτι στο Μουρί το 1990, με τον στύλο και τα μεσοδοκάρια να πρωταγωνιστούν.

Εικόνα 109. Σχέδια του πλατυμέτωπου με στύλο που συνοδεύουν, το κείμενο του δ.Βασιλιάδη που προαναφέραμε.

Η Lucia Nixon και η ερευνητική ομάδα της από το The Sphakia Survey, μελέτησαν εκτενώς διάφορα σημεία των Σφακίων, συμπεριλαμβανομένου και του Μουρίου, παρέχοντάς μας πληροφορίες για τη φωτογραφία ενός σπιτιού με κέντη στον οικισμό. Η εν λόγω φωτογραφία, η οποία τραβήχτηκε από την ομάδα το 1990, φέρει την περιγραφή "View inside beamed-roof house ('Dodeka') looking south." Στην εικόνα απεικονίζονται ο κέντης και τα μεσοδοκάρια της στέγης. Παρόλο που δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε την ακριβή ταυτότητα του κτίσματος στο οποίο ανήκει η φωτογραφία, αποτελεί ένα σημαντικό τεκμήριο για την ιστορία του οικισμού.

- Προ-καμαρόσπιτο

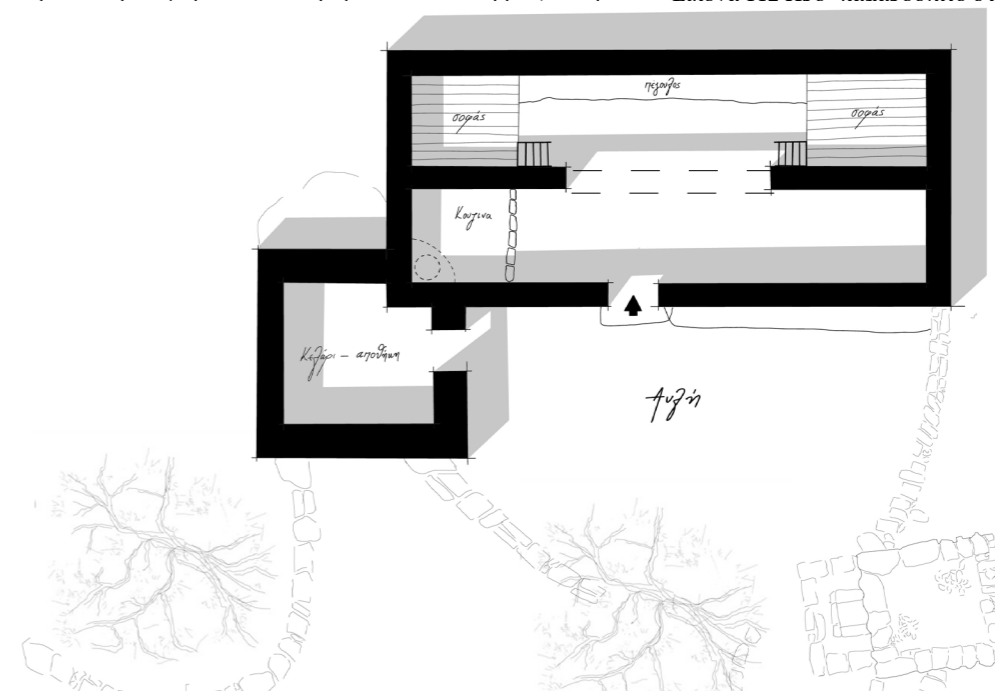
Εικόνα 114. Σχέδια Πρό καμαρόσπιτου.

Το προκαμαρόσπιτο αναφέρεται στο βιβλίο "Η Δημιουργία του Κρητικού Τοπίου"³⁸ ως ένας αξιοσημείωτος τύπος οικίας που βρίσκεται στη μεταβατική φάση από το καμαρόσπιτο προς το σπίτι με κέντη. Σε αυτή τη μορφή κατασκευής, η στέγη υποστηρίζεται από ένα κεντρικό δοκάρι που διατρέχει το μήκος της οροφής, ενώ μικρότεροι τοίχοι εκτείνονται προς το εσωτερικό από τα άκρα του δοκαριού, μειώνοντας έτσι το μήκος του. Αυτή η μορφή κατοικίας θεωρείται παλαιότερη και επικρατεί κυρίως σε απομονωμένες περιοχές όπου η πρόσβαση σε εξειδικευμένους τεχνίτες ήταν περιορισμένη, καθώς και σε ορεινά εξοχικά. Στο Μουρί, εντοπίζονται επτά τέτοια προκαμαρόσπιτα. Ωστόσο, θέλουμε να αμφισβητήσουμε την άποψη αυτή, καθώς δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν το προκαμαρόσπιτο βρίσκεται όντως στη μεταβατική φάση ή αν ήταν μια πιο γρήγορη και απλή κατασκευή.

Εικόνα 111. Ερείπια Προκαμαρόσπιτου στην γειτονιά του Καβρού, Μουρί.

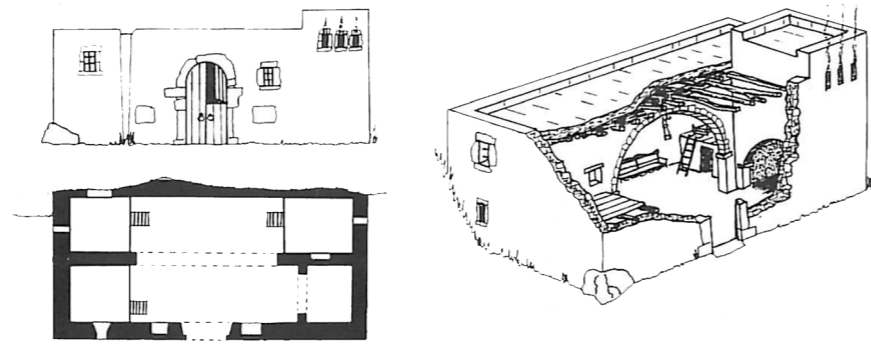
Εικόνα 112 Προ-καμαρόσπιτο στην γειτονιά του Αή Γιώργη.

Εικόνα 113. Κάτοψη Πρό-καμαρόσπιτου στην περιοχή του Κάβρου, στο Μουρί Σφακίων. Το συνοδεύει ένα πατητήρι και λίγο πιο πάνω μια στέρνα, εδώ συναντάμε ένα πολύ συχνό φαινόμενο, το οξωστάρι, που έρχεται να προστεθεί με τον καιρό για την αναγκή αποθήκευσης η και μαγειρέματος.

³⁸ Oliver Rackham-Jennifer Moody, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, «πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 2004, σελ 245

- Καμαρόσπιτο

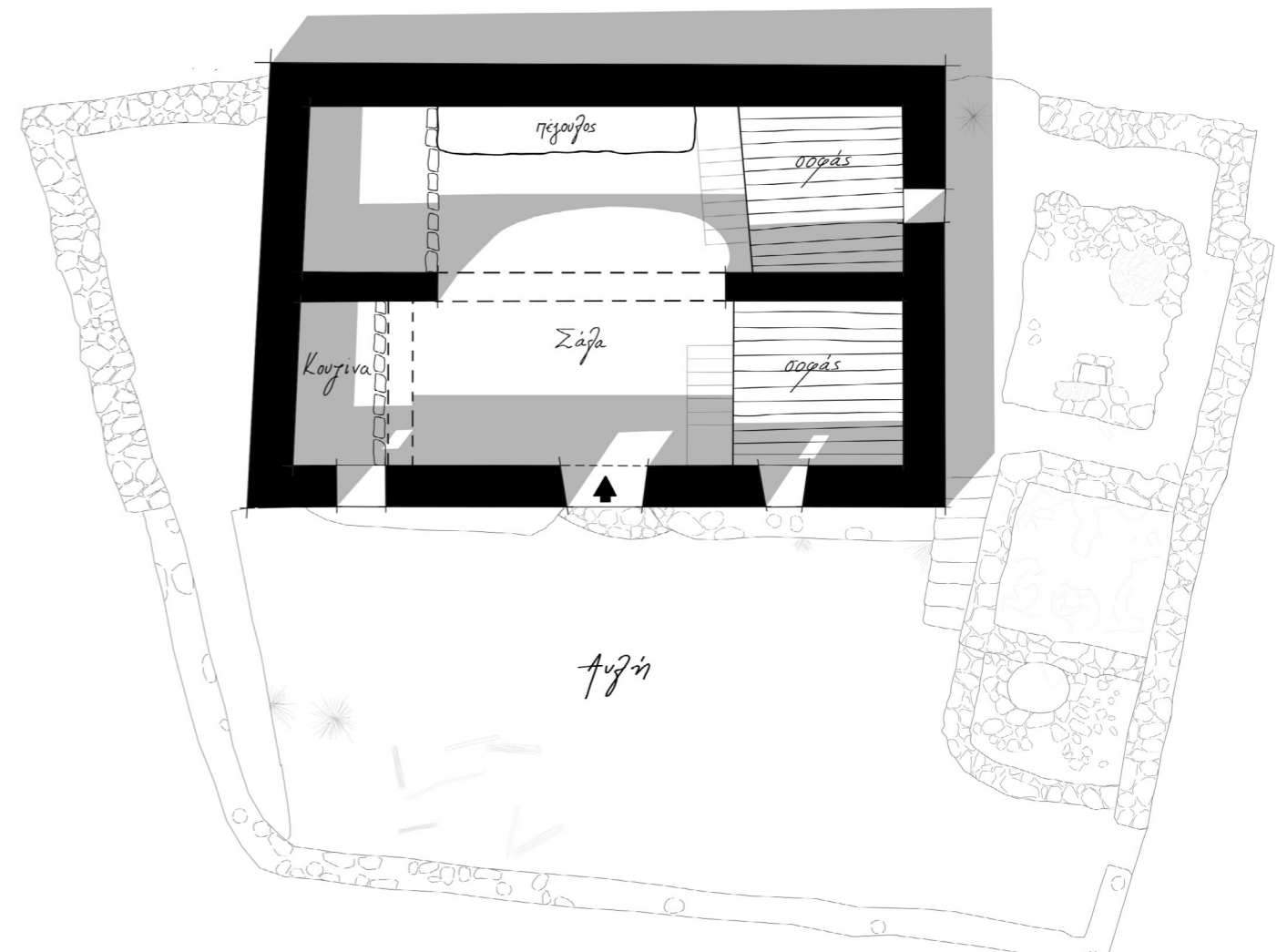
Εικόνα 115. Σχέδια πρότυπου Καμαρόσπιτου.

Το καμαρόσπιτο συναντάται τόσο σε στενομέτωπη όσο και σε πλατυμέτωπη μορφή. Στην περιοχή των Σφακίων υπερισχύουν τα πλατυμέτωπα καμαρόσπιτα. Αυτή η μορφή κατοικίας αποτελεί εξέλιξη του προηγούμενου τύπου με ενδιάμεσο τοίχο και δοκάρι, αντικαθιστώντας τα με το στοιχείο της καμάρας. Η χρήση της καμάρας επιτρέπει τη διαίρεση της απόστασης που πρέπει να γεφυρωθεί για τη στήριξη του δώματος, χρησιμοποιώντας ξυλοδοκούς ανάλογου μήκους, ενώ παράλληλα αυξάνει το ύψος του εσωτερικού χώρου.

Στους δύο οικισμούς που εξετάζονται, λόγω της μεγάλης φθοράς που έχουν υποστεί τα κτίρια, μόνο στο Μουρί έχουν εντοπιστεί 6 πλατυμέτωπα καμαρόσπιτα, εκτός από τα αποκατεστημένα που είναι 3 με αυτό στην περιοχή του Καβρού να είναι αρκετά πιο στενό από τα άλλα δύο. Στην ανάλυση του συνολικού χώρου του οικισμού, διακρίνονται ερείπια σπιτιών με την καμάρα να παραμένει όρθια και άλλοτε να μένουν μόνο οι πλαϊνοί τοίχοι, με μόνη ένδειξη για την ύπαρξή της να είναι η βάση της στο ύψος της γένεσης. Οι διαστάσεις ενός πλατυμέτωπου καμαρόσπιτου κυμαίνονται από 10 έως 12 μέτρα σε μήκος και από 6 έως 8 μέτρα σε πλάτος. Ο εμπρόσθιος και ο οπίσθιος τοίχος ονομάζονται "μάκρωνες", ενώ οι πλαϊνοί τοίχοι ονομάζονται "κούτελα". Στο μέσο της μεγάλης πλευράς βρίσκεται η κύρια είσοδος, συνήθως με τοξωτό ανώφλι. Δύο μικρά παράθυρα, τοποθετημένα εκατέρωθεν της πόρτας, συμπληρώνουν την πρόσοψη του σπιτιού.

Εσωτερικά, από κάθε "κούτελο" εκτείνεται ένας τοίχος περίπου τριών μέτρων προς το κέντρο του χώρου, αφήνοντας άνοιγμα καμάρας 3-4 μέτρων. Σε επίπεδο κάτοψης, το ορθογώνιο σχήμα χωρίζεται στα δύο από την κεντρική καμάρα κατά τον επιμήκη άξονα, δημιουργώντας δύο "σπάλες" εκατέρωθεν. Στα πλάγια της καμάρας σχηματίζονται τέσσερις κόγχες, γνωστοί ως "καντούνια", οι οποίοι φιλοξενούν διαφορετικές λειτουργίες χωρίς να διασπών την ενότητα του χώρου.

Στην μπροστινή σπάλα, όπου βρίσκεται και η είσοδος, το ένα "καντούνι" διαμορφώνεται ο χώρος κουζίνας, ή "καμινάδας". Ο χώρος αυτός διαχωρίζεται από τον υπόλοιπο με ένα χαμηλότερο τόξο για τον περιορισμό του καπνού, αναγκάζοντας όποιον περνάει να σκύψει. Η διαχείριση αυτού του χώρου ήταν αποτελεσματική καθώς ήταν ο χώρος ζεστασιάς και μαγειρέματος, συμπληρωμένος από χτιστές πεζούλες, εσοχές στους τοίχους και ξύλινα ράφια για τα σκεύη. Το τζάκι καταλήγει στην καπνοδόχο, μια μεγάλη τρύπα για την έξοδο του καπνού, η οποία καλυπτόταν από ένα σπασμένο πιθάρι. Στο άλλο "καντούνι" της μπροστινής σπάλας και στα δύο της πίσω σπάλας διαμορφώνονται "σοφάδες" και αποθηκευτικοί χώροι. Οι σοφάδες ήταν ξύλινες υπερυψωμένες κατασκευές με τάβλες, που χρησιμοποιούνταν ως χώροι ύπνου. Η πρόσβαση γινόταν με μια μικρή ξύλινη σκάλα, ενώ κάτω από το σοφά υπήρχε αποθηκευτικός χώρος για τρόφιμα, καρπούς και προϊόντα που παρήγαγαν οι κάτοικοι. Ο κεντρικός χώρος που γεφυρώνεται από την καμάρα, η σάλα, ήταν ο χώρος συγκέντρωσης

Εικόνα 116 Το καμαρόσπιτο του Γιώργου Κελαϊδή, που βρίσκεται στη γειτονιά της Φουντζάς στην Κρήτη, είναι ένα παραδοσιακό κρητικό σπίτι που έχει αποκατασταθεί και χρησιμοποιείται σχεδόν καθημερινά από τον ίδιο, καθώς διατηρεί κοπάδι στην περιοχή.

ΣΥΝΘΕΤΟΙ ΤΥΠΟΙ

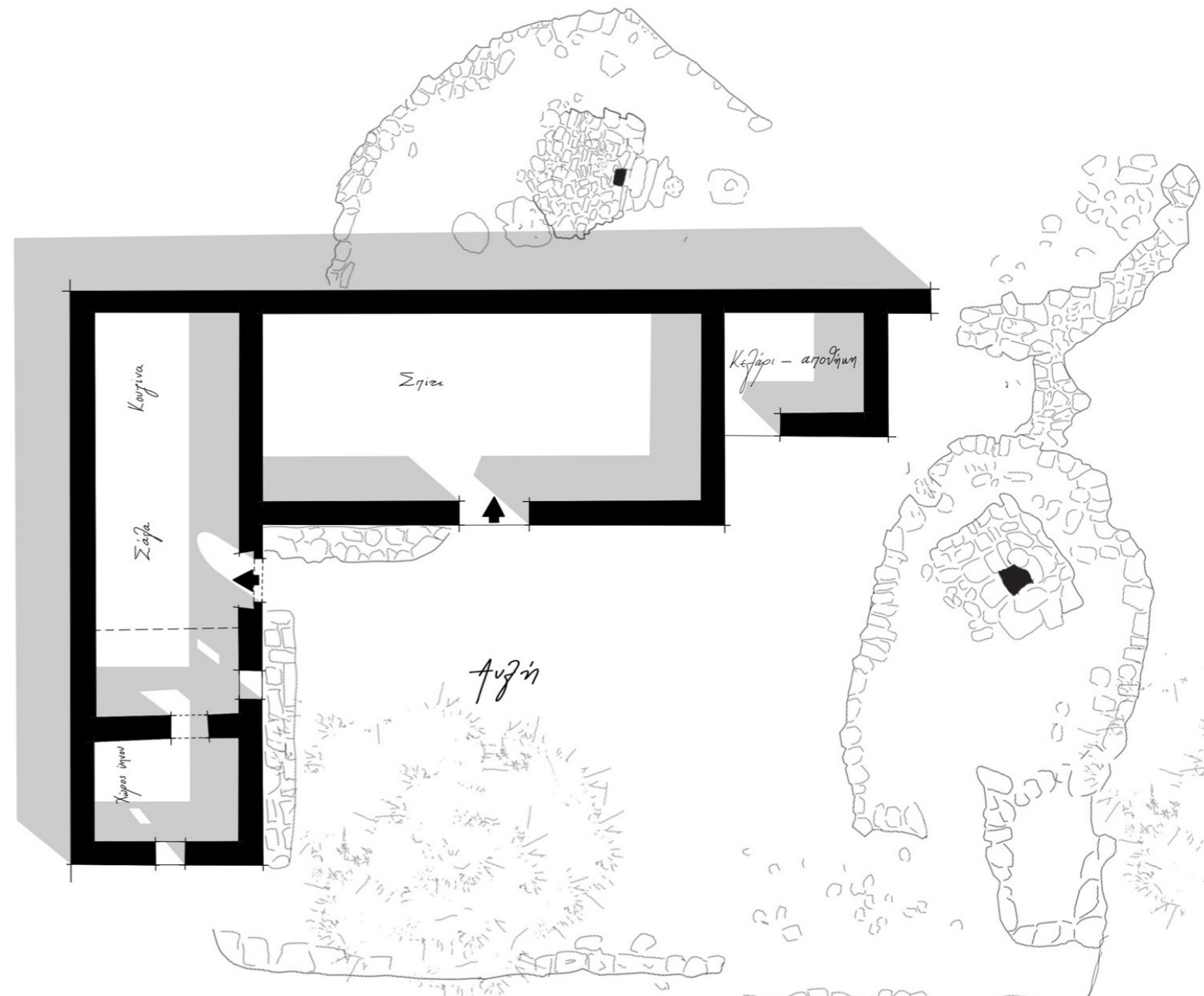

- Πλατυμέτωπο διώροφο με παράσιτο και οξωστάρι.

Τα διώροφα σπίτια πρέπει να ήταν συνήθη στα Σφακιά ήδη πριν από το 1771, όταν οι Σφακιανοί υποσχέθηκαν στους Τούρκους ότι δεν θα κατοικούν σε αυτά. Στο Μουρί τα περισσότερα διώροφα σπίτια εμφανίζονται στην γειτονιά της Φούντζας και κάποια στον Καβρό ενώ στο Γιωργίτσι φαίνεται να υπάρχει μόνο ένα διώροφο. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα αρχιτεκτονικής εξέλιξης αποτελεί το διώροφο σπίτι σε σχήμα Γ, το οποίο συναντάμε κυρίως στη γειτονιά της Φούντζας. Αρχικά, φαίνεται να ήταν ένα μονόχωρο πλατυμέτωπο, το οποίο στη συνέχεια εξελίχθηκε σε διώροφο, κάτι που μπορούμε να κατανοήσουμε από την εσωτερική τοιχοποιία, η οποία φαίνεται να έχει κατασκευαστεί βιαστικά και σε μεταγενέστερο στάδιο. Καθώς η οικογένεια μεγάλωνε, οι χώροι του σπιτιού επεκτείνονταν επίσης. Προστέθηκε ένα παράσιτο, ακολούθησε ένα οξωστάρι -το μικρό αποθηκάκι -και έπειτα το κτίσμα φαίνεται πως θα καταλήξει διώροφο, με τους χώρους ύπνου να βρίσκονται στο λεγόμενο ανώγι και τους κύριους χώρους στο κατώγι. Στον δεύτερο όροφο (ανώγι) συνήθως οδηγούσε μια ξύλινη σκάλα.

Το σκίτσο απεικονίζει την πιθανή διάταξη του διώροφου πλατυμέτωπου κτηρίου στην γειτονιά της Φούντζας. Η ανάλυση των θύλακων των δοκαριών παρέχει κρίσιμα στοιχεία για την αρχική κατασκευή και διαρρύθμιση του κτιρίου ενώ ήταν το κύριο στοιχείο για να καταλήξουμε στο ότι το κτίσμα ήταν διώροφο. Οι θύλακες των δοκαριών, που χρησιμοποιούνταν για την τοποθέτηση των ξύλινων δοκών στήριξης των ορόφων, καθορίζουν τις θέσεις των διαχωριστικών τοίχων και των εσωτερικών δομών του κτιρίου. Όπου οι θύλακες δεν είναι εμφανείς, έγινε η τοποθέτηση της σκάλας.

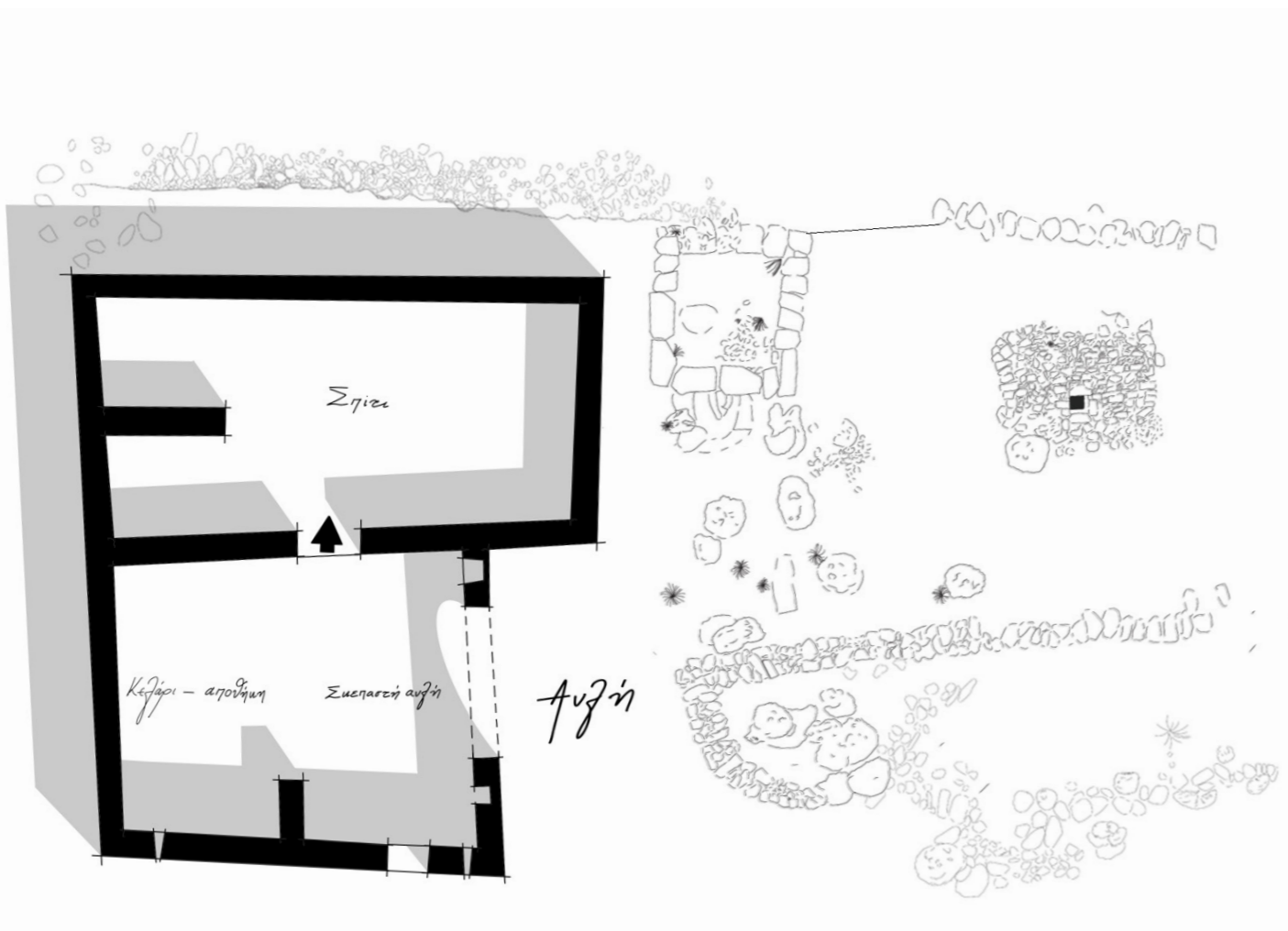

Εικόνα 117. Το διώροφο κτίσμα στη γειτονιά της Φούντζας έχει ύψος περίπου 5 μέτρα, ενώ ένα σημαντικό μέρος του έχει καταρρεύσει. Δίπλα του υπάρχουν ίχνη από ένα παράσιτο χωρίς παράθυρο και μια μικρή αποθήκη. Το σπίτι συνοδεύεται από μεγάλη αυλή, ένα πατητήρι και δύο στέρνες νερού.

- Καμαρόσπιτο με σκεπαστή αυλή.

Μια άλλη ενδιαφέρουσα σύνθετος τυπολογία είναι το σύνθετο σπίτι σε σχήμα Γ με σκεπαστή είσοδο με τόξο. Το σπίτι φαίνεται να άνηκε αρχικά στον τύπο του πλατυμέτωπου προκαμαρόσπιτου και στη συνέχεια προστέθηκαν οι υπόλοιποι χώροι. Ο χώρος δίπλα στην είσοδο φαίνεται να χρησίμευε για αποθήκευση, ενώ η αυλή έχει μετατραπεί σε έναν ημιυπαίθριο χώρο που συχνά χρησιμοποιείται ως σταύλος για τα ζώα. Στο Μουρί, μια τέτοια αυλή φαίνεται ιδιαίτερα χρήσιμη για τη διαβίωση κατά τη διάρκεια όλου του χρόνου, καθώς το χιόνι είναι συχνό φαινόμενο.

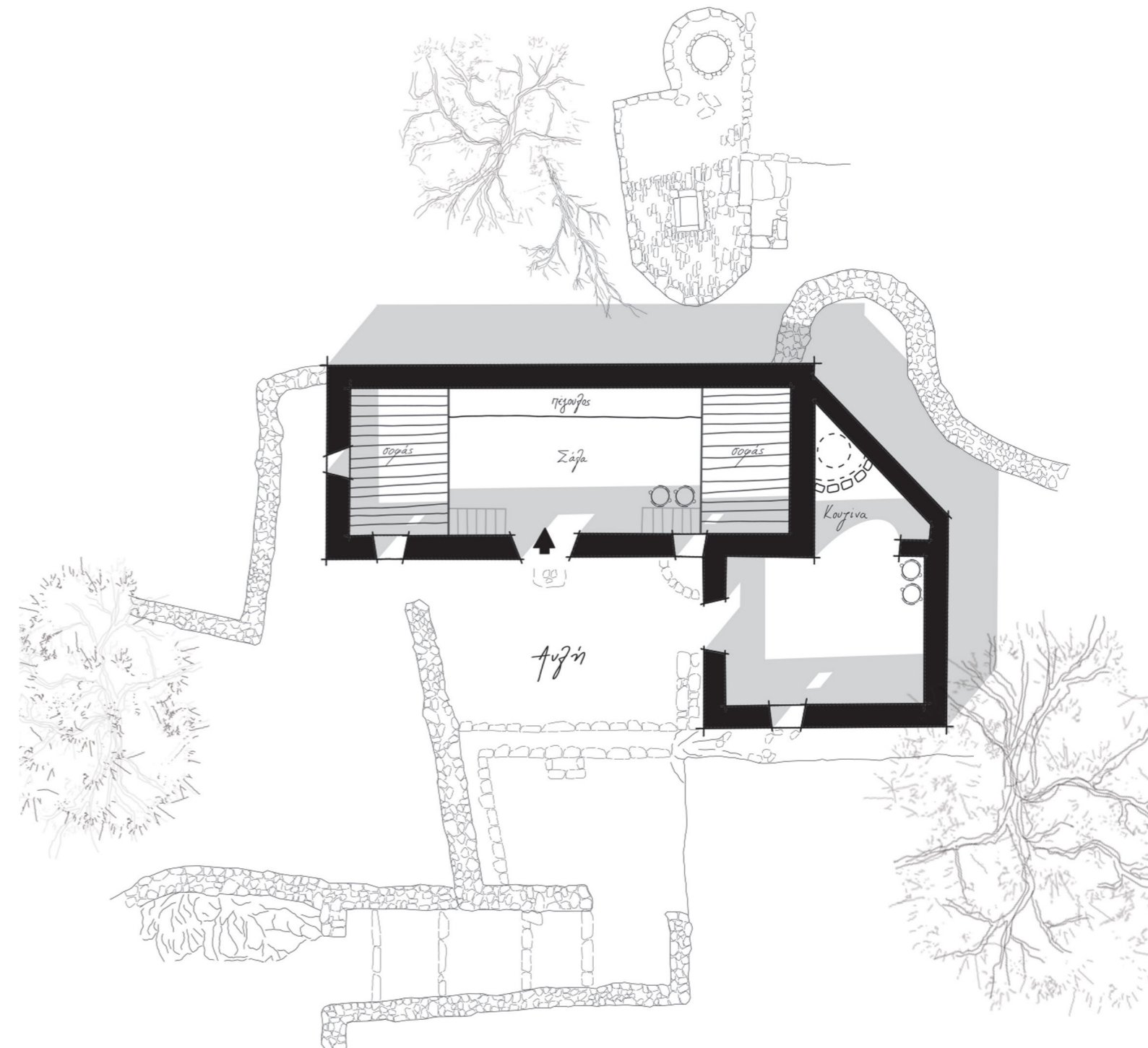
Σε αυτή την κατοικία συναντάμε επίσης τον χοιρόκουμο, ο οποίος βρίσκεται σε χαμηλότερο σημείο της κατοικίας σαν είδος υπογείου, όπου φυλάσσονται τα ζώα και μερικές φορές τα σιτηρά. Το σπίτι φαίνεται να είχε διπλό ύψος και θυμίζει το λεγόμενο μπροσγιαλώτικο σφακιανό καμαρόσπιτο, που συναντάται κυρίως στην Χώρα Σφακίων, η εξέλιξη του σπιτιού αυτού γίνεται για να καλύψει τις ανάγκες της οργανωμένης σχεδόν αστικά ζωής στο 18ο αιώνα, όταν ακμάζει η Χώρα Σφακίων.³⁹

Εικόνα 118. Η κατοικία βρίσκεται δίπλα στην γειτονιά της Φούντζας, και τοποθετείτε ελεύθερα στο χώρο με την κεντρική στράτα να πέρνα από την ανατολική πλευρά του κτίσματος.

- Πλατυμέτωπο χωρίς στύλο με οξωστάρι και κουζίνα με χαμηλή καμάρα.

Το κτίσμα στο Γεωργίτσι εντάσσεται αρμονικά στο έδαφος, στο πιο ψηλό μέρος του οικισμού, και αποτελεί κλασικό παράδειγμα πλατύμετωπου σπιτιού, με τους σοφάδες να τοποθετούνται στις δύο πλευρές του κτηρίου. Με την προσθήκη οξωσταρίου, διευρύνονται οι χώροι για τη διευκόλυνση και την επέκταση του οικιακού χώρου. Η προσθήκη αυτή περιλαμβάνει την κουζίνα του οικήματος, με το τριγωνικό δωμάτιο να φιλοξενεί τον φούρνο, και το οξωστάρι να λειτουργεί ως χώρος μαγειρέματος. Στο εσωτερικό της κατοικίας, βρίσκεται ο πέζουλος, ενώ δεξιά και αριστερά εντάσσονται οι δύο σοφάδες, οι οποίοι προσεγγίζονται μέσω δύο απότομων σκαλών. Κάτω από τους σοφάδες, οι χώροι έχουν κλείσει με ξύλινες κατασκευές, οι οποίες φράσσονται με ξύλινες πόρτες, δημιουργώντας πιο ιδιωτικούς χώρους που πιθανόν να χρησιμεύουν για αποθήκευση. Η κατοικία φαίνεται να είναι η τελευταία από τις κατοικήσιμες στο Γεωργίτσι.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Στον πίνακα σημειώνονται με "δώμα" οι κατοικίες των οικισμών οι οποίες διατηρούν ακόμα το δώμα τους, ενώ οι υπόλοιπες έχουν υποστεί απώλεια αυτού.

	ΠΛΑΤΥΜΕΤΩΠΟ		
μονόχωρο			
δίχωρο			
τροκαφαρόστιχο			
καμαρόστιχο			
σύνθετος τύπος			

δώμα
 προσθήκες

[4.3] ἀπὸ τὰ θεμέλια ἴσαμε τὸ δῶμα

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΛΕΠΤΟΜΕΡΕΙΕΣ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΠΟΙΗΣΕΙΣ - ΤΟ ΑΝΟΙΓΜΑ - ΤΟ ΕΠΙΠΛΟ -

Ο ΣΟΦΑΣ - Η ΚΑΜΑΡΑ - ΤΟ ΔΩΜΑ

ΟΙ ΤΟΙΧΟΠΟΙΗΣ

• 4.3.1 Τοιχοποιίες

Αγκωνάρια - Ακατέργαστη πέτρα - Ξερολιθιές

Στα σπίτια των οικισμών που εξετάζονται, οι τοιχοποιίες αποτελούνται κυρίως από αργολιθοδομές με χωματόλασπη, ένα διαδομένο δομικό σύστημα του παραδοσιακού οικισμού. Οι αργολιθοδομές περιλαμβάνουν ημιεπεξεργασμένα υλικά που τοποθετούνται δημιουργώντας πλεκτή κατασκευή. Αυτή η κατασκευή έχει τρεις στρώσεις: δύο μέτωπα, ένα προς την εξωτερική πλευρά και ένα προς την εσωτερική, τα οποία αποτελούνται από σχιστόπλακες, ενώ ενδιάμεσα υπάρχει μια στρώση από κονίαμα με άμμο και μικρές πέτρες. Αυτή η διαδικασία ονομάζεται λιθοκοτρογιώμοση.

Οι τοιχοποιίες αυτές λειτουργούν ως ο φέρων οργανισμός των κτηρίων. Η χρήση ακατέργαστης πέτρας είναι η συνηθέστερη επιλογή για την κατασκευή των σπιτιών, καθώς η ταχεία ανέγερση απαιτεί ελάχιστη επεξεργασία των υλικών. Επιπλέον, χαρακτηρίζονται από την εναλλαγή μεγάλων, σχεδόν τετραγωνισμένων λίθων με επιφάνειες από μικρούς, επίπεδους, οριζόντια τοποθετημένους λίθους. Αυτό το είδος τοιχοποιίας είναι ιδιαίτερα κατάλληλο για περιοχές φυλλιών-χαλαζιτών, όπως η δυτική Κρήτη, όπου οι χαλαζίτες προσφέρουν τετραγωνισμένους ογκόλιθους και οι φυλλίτες επίπεδες πλάκες. Η θεμελίωση των κτηρίων γίνεται με την εκσκαφή ενός ρηχού χαντακιού στο βραχώδες έδαφος, το οποίο λειτουργεί ως φυσική βάση για την τοιχοποιία. Σε πολλές περιπτώσεις ο βράχος παραμένει εμφανής στο εσωτερικό των κτηρίων με ελάχιστη επεξεργασία.

Κατά την κατασκευή της λιθοδομής των κατοικιών, τοποθετούνται μεγάλοι λίθοι στη βάση ενώ στις γωνίες τοποθετούνται τα αγκωνάρια, μερικώς πελεκημένα. Μόνο στους ναούς του Γεωργίσιου και συγκεκριμένα σε αυτόν του Χριστού συναντάμε πελεκημένα αγκωνάρια. Το πάχος των περιμετρικών τοιχοποιιών και στους δύο οικισμούς κυμαίνεται από 50 έως 70 εκατοστά, ενώ σε περιπτώσεις διπλότοιχων ξεπερνά το ένα μέτρο. Οι εσωτερικές τοιχοποιίες έχουν πάχος 40 έως 60 εκατοστά. Κατά τη διάρκεια της ανέγερσης ενός σπιτιού προνοούσαν να δημιουργήσουν μερικές εσοχές στους τοίχους, κυρίως στο χώρο της κουζίνας, προκειμένου να τοποθετούν χρηστικά αντικείμενα και σκεύη, όπως η εσοχή για τη στάμνα του νερού. Επιπλέον μεταξύ των λίθων γινόταν το αρμολόγημα με μικρότερους λίθους που σφήνωναν ανάμεσα στις μεγαλύτερες, καθώς γινόταν και με χωματόλασπη – πηλό, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό των τοιχοποιιών. Σε μεταγενέστερες προσθήκες εφαρμόζεται ασβέστωμα κυρίως στο εσωτερικό των κατοικιών⁴⁰ και των ναών, με εξαίρεση τις νεότερες επεμβάσεις με διάφορες προσθήκες που αλλοιώνουν τις αρχικές τοιχοποιίες⁴¹.

Εικόνα 120. Θραύσματα κεραμικής στο Ναό της Παναγίας στο Γεωργίσι.

Εικόνα 121. Μερικός Πελεκημένα αγκωνάρια. Μουρί

Εικόνα 122. Τοιχοποιία στην γειτονιά του Αγ. Γεωργίου.

Εικόνα 123. Τοιχοποιία στην γειτονιά της Φούντζας.

Ενδιαφέρουσα διαφορά στην τοιχοποιία μπορούμε να εντοπίσουμε στο Μουρί μεταξύ του Αγ. Γεωργίου και της γειτονιάς της Φούντζας. Στη γειτονιά του Αγίου Γεωργίου που διατηρεί τον πιο αγροτικό χαρακτήρα σε σχέση με τις υπόλοιπες γειτονιές, παρουσιάζει τοιχοποιία πιο αδρή και λιγότερο επεξεργασμένη χρησιμοποιώντας άλλοτε μεγάλες και ακανόνιστες πέτρες και άλλοτε μικρές συσσωρευμένες, που τοποθετούνταν πρόχειρα για να εξυπηρετήσουν βασικές ανάγκες στέγασης. Αντίθετα, στη γειτονιά της Φούντζας παρατηρούμε πιο καλοδουλεμένη τοιχοποιία, με μικρότερες και ομοιόμορφες πέτρες, τοποθετημένες με μεγαλύτερη ακρίβεια και προσοχή. Αυτή η διαφορά στην κατασκευή υπογραμμίζει τις διαφορετικές ιστορικές συνθήκες και την εξέλιξη των δύο γειτονιών.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, η χρονολόγηση των κτισμάτων μπορεί να προσδιοριστεί παρατηρώντας το μέγεθος των λίθων στη βάση των κτηρίων. Η ύπαρξη ογκόλιθων σε δύο ή τρεις δομές πιθανόν να υποδεικνύει προγενέστερες τοιχοποιίες και κτίρια⁴². Επιπλέον, παρατηρώντας τη δομή μιας τοιχοποιίας, μπορούμε να προσδιορίσουμε την περίοδο οικοδόμησής της. Στους ερειπωμένους ναούς του Γεωργίσιου, καθώς και σε ορισμένα κτίσματα του οικισμού, οι τοιχοποιίες αποτελούνται από την τοπική πέτρα και κεραμικά, κάτι που ήταν σύνηθες κατά την όψιμη ενετοκρατία (16ος αιώνας).

Οι ξερολιθιές είναι ευρέως διαδομένες στους δύο οικισμούς και την περιβάλλουσα ύπαιθρο. Αποτελούν μια απλοποιημένη τεχνική τοιχοποιίας, με πέτρα επάνω στην πέτρα χωρίς χρήση λάσπης ή πηλού. Ο μάστορας δημιουργεί χοντρούς τοίχους με μεγάλες και μικρές πέτρες, με τις μικρότερες να σφηνώνονται στους αρμούς των μεγαλύτερων για ενίσχυση της δομής. Χρησιμοποιούνται για αυλότοιχους, τοίχους αντιστήριξης, πεζούλια και οριοθέτηση ιδιοκτησιών. Σε προγενέστερες ξερολιθιές παρατηρείται η χρήση πέτρας και κεραμικών, ιδιαίτερα κατά την ενετοκρατία, όπως στον οικισμό του Γεωργίσιου. Αυτές οι κατασκευές εναρμονίζονται με τα κτίσματα και το τραχύ έδαφος, αποτελώντας φυσική προέκταση του περιβάλλοντος. Μια ιδιαίτερη περίπτωση είναι ο μελισσότοιχος στον οικισμό του Γεωργίσιου, ένας πολύ ψηλός τοίχος από ακανόνιστες πέτρες διαφόρων μεγεθών, για την προστασία των μελισσών.

Εικόνα 124. Ο μελισσότοιχος στο Γεωργίσι. Οι μελισσότοιχοι ήταν ψηλοί τοίχοι περίπου 2-2,5 μέτρων που προστάτευαν τα μελίσσια από τον αέρα ή τα ζώα.

42 Oliver Rackham-Jennifer Moody, ο.π. σελ 239

40 Μποζινέκη – Διδώνη Π., ο.π. σελ. 268

41 Λασιθιωτάκης Κ., ο.π. σελ. 172

Εικόνα 126. Ο χοιρόκουμος, που συνήθως βρισκόταν στα υπόγεια των σπιτιών. Εκεί στεγάζονταν οι χοίροι της οικογένειας, προσφέροντας ένα πρακτικό χώρο για την εκτροφή και διατήρηση των ζώων.

Εικόνα 125. Παλιό επίχρισμα στο εσωτερικό κτίσματος στο Γεωργίτσι, πιθανώς στενομέτωπο με διπλό ύψος, αφού έχουν μείνει ίχνη από τους θύλακες των δοκαριών.

Εικόνα 127. Διπλός τοίχος αντιστηριζής σε κατοικία στο Μουρί.

Εικόνα 128. Χώρος τοποθέτησης στάμνας σε τοιχοποιία στο Γεωργίτσι.

ΤΑ ΑΝΟΙΓΜΑΤΑ

• 4.3.2 Ανοίγματα

Πόρτες - Παράθυρα- Πολεμίστρες

Στο Μουρί τα ανοίγματα στα κτίσματα και στους ναούς είναι περιορισμένα και μικρά σε μέγεθος. Αυτό οφείλεται κυρίως στους κλιματολογικούς παράγοντες, αλλά και στην ανάγκη για ασφάλεια. Οι κάτοικοι επιδίωκαν να διατηρούν τα σπίτια τους κλειστά και προστατευμένα, σαν οχυρά. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής στο Μουρί είναι οι στενές φωτιστικές θυρίδες και σχισμές, οι οποίες τοποθετούνταν με προσοχή, ώστε να προσφέρουν συγκεκριμένες οπτικές γωνίες για την παρατήρηση του εξωτερικού χώρου. Αυτές οι σχισμές θυμίζουν έντονα πολεμίστρες, καθώς σε δύσκολες περιόδους χρησιμοποιούνταν ακριβώς για αυτόν τον σκοπό και μέχρι σήμερα είναι γνωστές ως "σμαγδάλια"⁴³. Επιπλέον, σε ορισμένα σπίτια του Μουριού παρατηρούνται μεταλλικές σιδεριές έξω από τα παράθυρα για μεγαλύτερη ασφάλεια.

Εικόνα 129. Παράθυρο σε κατοικία στο Μουρί, τα πελέκια και οι μεταλλικές σιδεριές αποτελούν κύριο χαρακτηριστικό του οικισμού.

Εικόνα 130. Πολεμίστρα στον οικισμό του Μουριού.

Τα ανοίγματα των θυρών εισόδου πλαισιώνονται με λαξευμένα πέτρινα πλαίσια, γνωστά και ως πελέκια. Το υπέρθυρο είναι ευθύγραμμο με χοντρά ξύλινα δοκάρια, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις φέρει κυκλικό ή χαμηλωμένο τόξο από λαξευμένους λίθους. Η διαμόρφωση του υπέρθυρου και γενικότερα των παραστάδων της πόρτας σχηματίζεται από τα πελέκια της τοιχοποιίας ή αποτελείται από 2-3 επιμήκη λαξευμένα τμήματα, τα οποία μαζί με το κατώφλι και το υπέρθυρο σχηματίζουν λίθινο πλαίσιο. Το κατώφλι της πόρτας είναι λίθινο μονοκόμματο ή αποτελείται από δύο μικρότερες συναρμολογημένες πέτρες. Το πλαίσιο της πόρτας έχει μικρότερη περίμετρο προς τα έξω, εξασφαλίζοντας την επικάλυψη του ανοίγματος⁴⁴ με το συνήθως ορθογώνιο θυρόφυλλο που βρίσκεται από πίσω. Οι παραστάδες της πόρτας διευρύνονται λοξά προς το εσωτερικό του σπιτιού, πίσω από το λίθινο εξωτερικό πλαίσιο, ώστε να μπορούν να ανοίγουν με άνεση τα φύλλα, διευκολύνοντας τον φωτισμό και τον αερισμό.

Οι πόρτες όπως και τα παράθυρα κατασκευάζονταν από ξύλινα κουφώματα, αποτελούμενα από 4-5 φαρδιές σανίδες ενωμένες στην εσωτερική τους όψη από 2-3 καρφωμένες τραβέρσες. Τα κουφώματα στηρίζονται απευθείας στον τοίχο με δύο ή τρία βαριά σιδερένια μάσκουλα που εισέρχονται και στρέφονται σε κατάλληλους κρίκους από το ίδιο υλικό, πακτωμένους στη λιθοδομή.

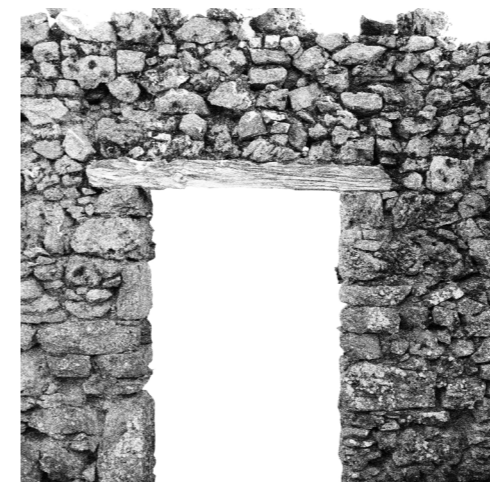
Σε άλλη υποδοχή στη μεσαία τραβέρσα ασφαρίζεται από μέσα το σιδερένιο κόντε μηρί, σιδερένια

⁴³ Μασγάλι ή σμαγδάλι: άνοιγμα στενό απέξω και φαρδύ προς τα μέσα για να μπαίνει φως.

Μασγάλια (από το τουρ. masgal): η πολεμίστρα = πολεμίστρες

⁴⁴ Μαρία Αρακαδάκη «Νοφαλίας Μεραμπέλου συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης» εκδ. οίκος: Κέντρο περιβαλλοντικής εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης, Νεάπολη 2006, σελ.59

αμπάρα της οποίας το ελεύθερο άκρο στηρίζεται επίσης απευθείας στον τοίχο⁴⁵. Οι πόρτες συνήθως είναι δίφυλλες με χαμηλωμένο ύψος στα 1,80 μ. Οι εσωτερικές πόρτες είναι πιο απλές, συνήθως δεν έχουν κούφωμα και συχνά είναι πλαισιωμένες με ημιλαξευτές ή και μη επεξεργασμένες πέτρες.

Εικόνα 131. Ξυλινό πρέκι λιθοκτιστής εσωτερικής πόρτας.

Εικόνα 133. Τοξοτή πόρτα στο Μουρί με λαξευτούς λίθους (πελέκια).

Εικόνα 132. Πόρτα και παράθυρο σε κατοικία στο Μουρί με λαξευτούς λίθους (πελέκια).

Τα παράθυρα στους οικισμούς είναι μικρά και συχνά βρίσκονται στον χώρο της κούρνας ή ψηλά στους σοφάδες, επιτρέποντας τον φωτισμό και τον αερισμό του εσωτερικού χώρου. Οι παραστάδες των παραθύρων πλαισιώνονται με λαξευμένα πέτρινα πλαίσια (πελέκια), τα οποία προσφέρουν δομική σταθερότητα και αισθητική αξία.

Στην εξωτερική άποψη των παραθύρων συχνά συναντάμε το χαρακτηριστικό χαμηλό πέτρινο τοξωτό υπέρθυρο το οποίο ενισχύει τη δομική σταθερότητα του παραθύρου, διανέμοντας τα φορτία στον τοίχο και αποτρέποντας ρωγμές και φθορές. Τα παραθυρόφυλλα κατασκευάζονταν από ξύλινα κουφώματα, αποτελούμενα από 2-4 φαρδιές σανίδες, ανάλογα με το αν είναι δίφυλλο ή μονόφυλλο, ενωμένες με τραβέρσες. Τα κουφώματα στις περισσότερες περιπτώσεις στηρίζονται στον τοίχο με σιδερένια μάσκουλα⁴⁶ και κρίκους, πακτωμένους στη λιθοδομή, προσφέροντας ασφάλεια και ανθεκτικότητα. Ωστόσο, παρατηρείται επίσης ένας τύπος παραθύρου στο Γιωργίτσι, όπου αντί για σιδερένια μάσκουλα, χρησιμοποιείται εγκάρσιο ξύλο για τη στήριξη της κάσας του παραθύρου (εικόνα 102). Αυτό το εγκάρσιο ξύλο τοποθετείται στον λαμπά του ανοίγματος, περίπου στη μέση του ύψους του, προσφέροντας μια παραδοσιακή και ταυτόχρονα ανθεκτική λύση για τη στήριξη και τη σταθερότητα του παραθύρου.

Στα κτίσματα που έχουν αποκατασταθεί συχνά χρησιμοποιούνται μεταλλικά σκούρα για επιπλέον ασφάλεια και αντοχή. Είναι χαρακτηριστική η απουσία υαλοπίνακα, ακόμα και στα αποκατεστημένα σπίτια του οικισμού Μουρί και σε εκείνα που είναι μεταγενέστερα στο Γιωργίτσι. Το άνοιγμα κλείνει μόνο με εσωτερικό μονόφυλλο σκούρο και εσωτερική σιδεριά ασφαλείας. Προφανώς, για λόγους μόνωσης, ιδιαίτερα τον χειμώνα, το παράθυρο θα καλυπτόταν με κάποιο επιπλέον ύφασμα ή δέρμα ζώου όπως γίνεται ακόμα και σήμερα. Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί το σπίτι του Μανώλη Καβρού στη γειτονιά του Καβρού στο Μουρί, όπου φαίνεται πως η μνήμη δεν θέλει να ξεχαστεί. Πάνω από τα παράθυρα χρησιμοποιούνται τοξωτά μικρά στέγαστρα σε σημεία που πιθανώς υπήρχαν τα ανακουφιστικά τόξα των ανοιγμάτων.

⁴⁵ Μαρία Αρακαδάκη ο.π. σελ.60

⁴⁶ Στρόφιγγα θυροφύλλου, μεντεσές.

Εικόνα 134. Σιδερένια μάσκουλα σε κατοικία στο Μουρί.

Εικόνα 135. Σιδεριές που έχουν απομείνει σε παράθυρο στο Μουρί.

Εικόνα 138. Σκούρο στο Πωργίτσι, με κόντε μηρί και σύρτη.

Εικόνα 139. Παράθυρο με εγκάρσιο ξύλο για την στήριξη της κάσας. Πωργίτσι.

Εικόνα 136. Χρηστικές θυρίδες στον τοίχο και απο πάνω το παράθυρο, ισώς κάπου εκεί να ήταν και η κουζίνα του σπιτιού.

Εικόνα 140. Το σιδερένιο κόντε μηρί που καπότε αποτελούσε την κλειδαριά της πόρτας.

Εικόνα 137. Τοξοτά παράθυρα σε κτίσμα στο Μουρί

Εικόνα 141. Το σπίτι του Μανώλη Καβρουδάκη στο Μουρί

ΕΠΙΠΛΑ, ΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΣΟΦΑΣ

• 4.3.3 Έπιπλα και σκευή

Τον εσωτερικό χώρο του σπιτιού συμπληρώνουν τα έπιπλα που βρίσκονται στο χώρο της σάλας και της κουζίνας. Λόγω της αφθονίας τοπικής ξυλείας στους οικισμούς μελέτης, οι κάτοικοι δημιουργούσαν τα έπιπλα και τα καθημερινά χρηστικά τους αντικείμενα κυρίως από το ξύλο. Το σημαντικότερο έπιπλο του κρητικού καμαρόσπιτου που συγκροτεί την εννοιάς τους συνάθροιση είναι ο πέζουλος ένα χτιστό πεζούλι στο τοίχο απέναντι από την είσοδο. Μεταγενέστερα σε ορισμένες περιπτώσεις ο πέζουλος αντικαταστάθηκε από ένα μακρύ ξύλινο καναπέ.

Για το φαγητό χρησιμοποιούσαν ένα χαμηλό ξύλινο τραπέζι και χαμηλά σκαμνιά, κούτσουρα πελεκημένα και καρέκλες ή καθέγλες στα κρητικά⁴⁷, από χοντροπελεκημένα ξύλα. Με ράχες και πλεκτή ψάθα. Για την αποθήκευση, τη μεταφορά και την επεξεργασία της τροφής χρησιμοποιούσαν μεταλλικά σκευή και άλλοτε έφτιαχναν πήλινα δοχεία, σκευή, στάμνες και πιθάρια. Σκευή που χρησιμοποιούσαν στη καθημερινή τους ζωή στο σπίτι, στο χωράφι στην ύπαιθρο. Μέσα στα πιθάρια αποθήκευαν κάθε λογής καρπό για την διατήρηση του σιταριού, του κρασιού, του λαδιού και του ψωμιού.

Λόγω της εγκατάλειψης των δύο οικισμών, δεν υπάρχουν πολλά ευρήματα σχετικά με τα έπιπλα, καθώς τα περισσότερα είναι μεταγενέστερα. Στο Γεωργίτσι, μπορούμε να συναντήσουμε μια σκάλα με αποθηκευτικό ντουλάπι από σφακιανή ξυλεία, ένα αποθηκευτικό μπαούλο και ένα μεγάλο πιθάρι αποθήκευσης, καθώς και έναν ξύλινο καναπέ. Ο πέζουλος, ωστόσο, είναι παρών σε όλα τα κατοικήσιμα σπίτια του οικισμού στο Μουρί. Συχνά επενδύεται με ξύλο και συνδυάζεται με νεότερα έπιπλα, δημιουργώντας ένα σχήμα Π γύρω από το τραπέζι. Αυτός ο συνδυασμός του παραδοσιακού πέζουλου με τα σύγχρονα έπιπλα ενισχύει τη λειτουργικότητα και την άνεση του χώρου, προσφέροντας έναν ενιαίο και αρμονικό χώρο συνάθροισης για τους κατοίκους.

Εικόνα 142. Πιθάρι με μπαούλο σε σπίτι στον οικισμό Γεωργίτσι.

Εικόνα 143. Το καμαρόσπιτο του Γιώργου Κελαϊδή. Ο πέζουλος έχει καλυφθεί από ξύλινη κατασκευή, ακόμα χρησιμοποιείτε ως χώρος ύπνου.

Εικόνα 144. Ξύλινη σκάλα με αποθηκευτικό ντουλάπι.

Εικόνα 145. Στο καμαρόσπιτο του Κωστή Κελαϊδή, νέα έπιπλα έχουν προστεθεί για να ανταποκριθούν στις σύγχρονες ανάγκες.

• 4.3.4 Σοφάς

Στα περισσότερα σπίτια των οικισμών που εξετάζονται, ο χώρος του ύπνου αποτελείται από ένα πρωτόγονο κρεβάτι με τάβλες και σκληρό αχυρόστρωμα, καλυμμένο με βαριά υφάσματα⁴⁸. Ο σοφάς εντοπίζεται σε τύπους κατοικιών όπως τα πλατυμέτωπα μονόχωρα και τα καμαρόσπιτα στους δύο οικισμούς. Η κατασκευή του σοφά τοποθετείται στις δύο άκρες ενός πλατυμέτωπου μονόχωρου σπιτιού, ενώ σε ένα καμαρόσπιτο τοποθετείται συνήθως στα δύο έως τρία καντούνια εκατέρωθεν της καμάρας.

Ο σοφάς είναι ένα ξύλινο πατάρι με οριζόντια επιφάνεια από σανίδες πλάτους 10-15 εκατοστών, σε ύψος περίπου ενός μέτρου από το δάπεδο. Οι σανίδες στηρίζονται πάνω σε οριζόντια δοκάρια, τα οποία στηρίζονται με τη σειρά τους συνήθως πάνω σε δύο ξύλινους στύλους, ενώ μερικές φορές ενσωματώνονται στην τοιχοποιία. Για την πρόσβαση στον σοφά, δημιουργείται μια ξύλινη κλίμακα με απότομες βαθμίδες. Για να εξασφαλιστεί ασφαλής πρόσβαση, τοποθετείται ένα ξύλινο κιγκλίδωμα κατά μήκος της κλίμακας και του σοφά, για την προστασία των παιδιών.

Ο χώρος κάτω από τον σοφά και την κλίμακα χρησιμοποιείται για την αποθήκευση αντικειμένων και τροφίμων. Στον αποθηκευτικό χώρο της κλίμακας τοποθετούνται ξύλινα ράφια για την αποθήκευση των καθημερινών αντικειμένων. Οι χώροι απομονώνονται με τη χρήση υφαντών, στερεωμένων κατά μήκος του μπροστινού οριζόντιου ξύλου, ενώ σε άλλες περιπτώσεις κλείνουν τον χώρο με ξύλινες σανίδες, αφήνοντας ένα χαμηλό πέρασμα με μια δίφυλλη πόρτα.

Εικόνα 146. Ο σοφάς στο σπίτι Γιώργου Κελαϊδή, πάνω ο ύπνος και κάτω ο χώρος αποθήκευσης όπως παλιά.

Εικόνα 147. Ένας από τους τρεις σοφάδες του Κωστή Κελαϊδή. Από κάτω ο πέζουλος και ένα μεταλλικό κρεβάτι.

H KAMAPA

• 4.3.5 Καμάρα

Η καμάρα αποτελεί το πιο επιμελημένο στοιχείο στο κρητικό καμαρόσπιτο. Το λίθινο τόξο, γνωστό ως καμάρα, είναι κατασκευασμένο από τοπικά πετρώματα, με εξαίρεση τις καμάρες ορισμένων ναών στο Γιωργίτσι, που είναι κατασκευασμένες από ημίξεστους θολίτες. Η κύρια λειτουργία της καμάρας είναι να διευκολύνει τη γεφύρωση του μεγάλου πλάτους του σπιτιού, διατηρώντας ενιαίο τον εσωτερικό χώρο. Η κατασκευή της καμάρας είναι ιδιαίτερα επιμελημένη, καθώς υποστηρίζει το μισό βάρος του επίπεδου δώματος.

Επιπλέον, η καμάρα διαχωρίζει τις δύο σπάλες στο εσωτερικό του σπιτιού, διατηρώντας την ενότητα του χώρου της σάλας. Το πάχος μιας καμάρας συνήθως κυμαίνεται από 45 έως 50 εκ., ενώ το άνοιγμά της κυμαίνεται από 3 έως 4 μ. Το ύψος ενός καμαρόσπιτου κυμαίνεται από 3 έως 3,5 μ., με τις καμάρες να είναι ψηλές και να έχουν ημικύκλια καμπύλη. Επιπρόσθετα, οι καμάρες στους δύο οικισμούς έχουν ημικυκλική μορφή στα σπίτια, ενώ στους ναούς επικρατούν οι οξυκόρυφες καμάρες. Στις περισσότερες καμάρες, οι παραστάδες δεν διακρίνονται εύκολα, καθώς η γένεση του τόξου βρίσκεται χαμηλά, συνήθως στα 0,5 έως 1 μ., και δεν συνοδεύεται από διακοσμητικά στοιχεία.

Για την κατασκευή της καμάρας, ο μάστορας αρχικά σχεδιάζει το ίχνος, δηλαδή την καμπύλη της καμάρας, πάνω στην οποία σημαδεύει και αριθμεί τα πελέκια. Αυτά τα πελέκια αριθμούνται από τη μία άκρη προς την άλλη, μέχρι να φτάσουν στη μέση, όπου τοποθετείται η πέτρα που λειτουργεί ως κλειδί.

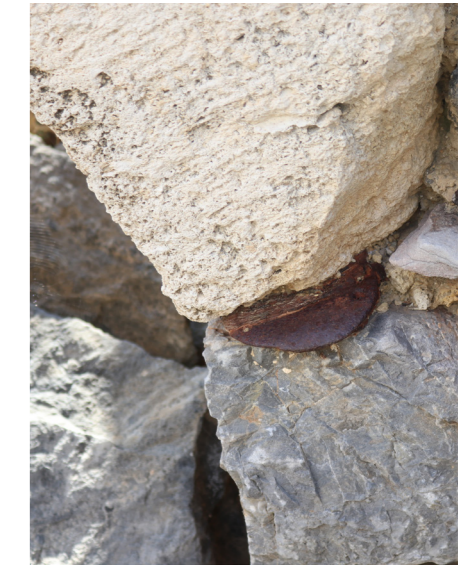
Η κατασκευή της καμάρας πραγματοποιείται προσεκτικά, με λεπτούς αρμούς, ταυτόχρονα με τους τοίχους του σπιτιού. Όταν φτάνουν στη γένεση της καμπύλης, κατασκευάζουν έναν ξυλότυπο για να στηρίξουν τους λίθους της καμάρας μέχρι να τοποθετηθεί ο κεντρικός και τελευταίος λίθος, ώστε να δέσει με τους υπόλοιπους. Κατά την τοποθέτηση του κλειδιού, συνηθίζεται να σφηνώνεται ένα σιδερένιο κερκέλι, το οποίο χρησιμοποιείται για την ανάρτηση αντικειμένων.

Η καμάρα είναι από τις πιο ανθεκτικές κατασκευές στη φθορά του χρόνου και την εγκατάλειψη. Παραμένει όρθια ακόμα κι αν το υπόλοιπο σπίτι καταρρεύσει, όπως παρατηρείται σε αρκετά καμαρόσπιτα του Μουριού που είναι ερειπωμένα και εγκαταλελειμμένα.

Στο Γιωργίτσι, η αρχιτεκτονική δομή δεν περιλαμβάνει ίχνη από καμαρόσπιτα, με μοναδικές εξαιρέσεις δύο κατοικίες στη μεταγενέστερη φάση της οικιστικής ανάπτυξης της περιοχής. Σε αυτές τις κατοικίες, οι καμάρες χρησιμοποιούνται για τον διαχωρισμό της κουζίνας. Επιπλέον, υπάρχει και μια μικρή καμάρα σε ένα ερείπιο, η οποία φαίνεται να εξυπηρετεί παρόμοια λειτουργία. Αντίθετα, στο Μουρί καταγράφονται οκτώ καμαρόσπιτα, από τα οποία τρία διατηρούνται σε καλή κατάσταση και είναι κατοικήσιμα. Αυτή η διαφορά μπορεί να σχετίζεται με τη χρονική περίοδο κατά την οποία κτίστηκαν οι κατοικίες στις δύο περιοχές.

Εικόνα 148. Καμάρα στο Γιωργίτσι. Στη δεξιά πλευρά της καμάρας, διακρίνεται ένας σταυρός χαραγμένος σε έναν από τους πέτρινους λίθους.

Εικόνα 149. Η καμάρα της εικόνας 113 διακρίνεται ένα μεταλλικό πέταλο που στηρίζει τις πέτρες.

Εικόνα 150. Καμάρα στο Μουρί στην περιοχή της Φούντας

Εικόνα 151. Καμάρα που έχει καταπέσει, Μουρί.

Εικόνα 152. Ημίξεστοι θολίτες στην εκκλησία του Χριστού στο Γιωργίτσι. Οι λίθοι της καμάρας φαίνεται ότι δεν προέρχονται από τοπικά πετρώματα, αλλά πιθανώς από άλλο μέρος, υποδηλώνοντας διαφορετική προέλευση και πιθανές μεταφορές υλικών.

Εικόνα 154. Λαξευμένα πελέκια καμάρας.

ΤΟ ΔΩΜΑ

• 4.3.6 Δώμα και Δάπεδα

Στα περισσότερα κτίσματα των οικισμών που εξετάζονται, η κάλυψη των δωμαίων γινόταν με χωμάτινο δώμα, τοποθετημένο πάνω σε πλέγμα από ξύλινα δοκάρια, σύμφωνα με την παραδοσιακή τεχνική που επικρατεί στην Κρήτη και τα νησιά του Αιγαίου. Τις μόνες εξαιρέσεις αποτελούν οι ναοί, οι οποίοι καλύπτονται με θόλους και κεραμίδια.

Όλα τα υλικά για την οικοδόμηση ενός κτίσματος συλλέγονταν από την γύρω περιοχή, συμπεριλαμβανομένου και του ξύλινου σκελετού του δώματος, που προέρχεται από τη ξυλεία των κοντινών βουνών. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνται κυπαρίσσια και πρίνοι, δέντρα που ευδοκούν στην περιοχή και παρέχουν ανθεκτική και σκληρή ξυλεία, ικανή να αντέξει το βάρος ενός δώματος. Η μορφή του ξύλινου σκελετού είναι άμεσα συνυφασμένη με το σχήμα και τα μεγέθη των ξύλινων δοκαριών. Τα δοκάρια στηρίζονται στους μακρείς τοίχους, έχοντας μήκος ανάλογο με τους πλευρικούς τοίχους και άνοιγμα έδρασης 2,50 – 3,00 μέτρα. Σε περιπτώσεις όπου ο χώρος ξεπερνά τα τρία μέτρα, παρεμβάλλεται ενδιάμεσα ένα μεγάλο ξύλινο δοκάρη ή καμάρα, δημιουργώντας διπλό πλέγμα ξύλινου σκελετού.

Η διαδικασία κατασκευής του δώματος είναι πολύ συγκεκριμένη. Αρχικά, τοποθετούνται τα μεσοδόκια, δηλαδή χοντροί κορμοί, σε ειδικές εσοχές στην εσωτερική πλευρά του τοίχου, με απόσταση μεταξύ τους 0,60 – 1,00 μέτρα. Πάνω από τα μεσοδόκια τοποθετούνται τα δοκάρια στην άλλη διεύθυνση, αποτελούμενα από χοντρά κλαδιά και κομούς διαμέτρου 10 – 20 εκατοστών, με απόσταση μεταξύ τους 20 – 40 εκατοστά. Μια σημαντική επεξεργασία που γινόταν στα δοκάρια ήταν η καύση στις άκρες τους μέχρι να καρβουνιάσουν, προκειμένου να μην σαπίζουν. Τον σκελετό συμπληρώνουν τα φιαλώματα, λεπτά κλαδιά που καλύπτουν τα κενά μεταξύ των δοκαριών και των μεσοδοκίων. Σε μεταγενέστερες κατασκευές, τα φιαλώματα αντικαθίστανται από πλατιές σανίδες πλάτους 15 – 20 εκατοστών ή σχιστόπλακες. Πάνω από τα φιαλώματα στρώνονται τα φουντώματα, δηλαδή ξεροί θάμνοι, κλαδιά πικροδάφνης ή βρύα, για να συγκρατούν το χώμα που θα τοποθετηθεί από πάνω.

Η πρώτη στρώση χώματος, γνωστή ως πληροδόωμα, έχει πάχος 5-10 εκατοστά και διαβρέχεται με λίγο νερό ώστε να συμπιεστεί και να αποκτήσει την απαραίτητη κλίση για την απορροή των υδάτων. Η εργασία αυτή ονομάζεται ρόδωμα. Στη συνέχεια, προστίθεται μια τελική στρώση, η λεγόμενη λεπίδα, από ειδικό χώμα αργιλικής σύστασης με θερμομονωτικές και στεγανές ιδιότητες, γνωστό ως δωματοχώμα. Αυτή η στρώση έχει πάχος 10-15 εκατοστά και κυλινδρίζεται με τον κύλινδρο, έναν πέτρινο κύλινδρο βάρους περίπου 100 κιλών, τον οποίο κυλούσαν μπρος-πίσω εκατοντάδες φορές για να μαρμαρώσει το χώμα. Στην περίπτωση που δεν υπήρχε ο κύλινδρος, χρησιμοποιούσαν ένα ξύλο, το δωματοκόπανο, το οποίο σχημάτιζε αμβλεία γωνία στο ένα σκέλος του και ζύγιζε περίπου 10 κιλά. Έτσι, κοπανούσαν το χώμα για ώρες ώστε να μαρμαρώσει, μια διαδικασία γνωστή ως κοπάνια. Στις περιπτώσεις όπου το χώμα δεν ήταν καλής ποιότητας και διαπερνούσε το νερό, εμφανίζονταν σταλακτίτες. Σε αυτές τις περιπτώσεις, όταν το νερό περνούσε στο εσωτερικό του σπιτιού, έβαζαν τσικάλια και λεκάνες για να το μαζεύουν⁴⁹.

Η κατασκευή του δώματος πλαισιώνεται από μια σειρά αργών λίθων, το μασιπέτι, για τη συγκράτηση των όμβριων υδάτων, τα οποία διοχετεύονται στην κουτσουνάρα, την υδρορροή στην μια πλευρά του

σπιτιού. Συχνά συλλεγόταν σε μια στέρνα από κάτω, δίπλα στο σπίτι. Κάθε χρόνο, το δώμα απαιτεί συντήρηση για να παραμένει στεγανό. Συνήθως στο τέλος του καλοκαιριού προστίθεται μια νέα στρώση χώματος. Με την πάροδο του χρόνου, το πάχος και το βάρος του δώματος αυξάνονται, προκαλώντας μικρή καμπυλότητα στα ξύλα⁵⁰. Ενώ κάθε 3 – 4 χρόνια οι στρώσεις χώματος ξαναγίνονται από την αρχή.

Σήμερα, τα σπίτια που έχουν υποστεί μερική αποκατάσταση στα δώματα τους, κράτησαν τον ξύλινο σκελετό και οι στρώσεις από χώμα αντικαταστάθηκαν από τη νεωτερική τεχνική του σκυροδέματος. Είναι ένας εύκολος και οικονομικός τρόπος για τη στέγαση των δωμαίων που δυστυχώς αλλοιώνει την αρχική δομή του δώματος και κατ' επέκταση του σπιτιού καθώς και τη συνολική εικόνα του οικισμού.

Τα δάπεδα των παραδοσιακών οικιών στους ορεινούς οικισμούς της Κρήτης αποτελούνταν συνήθως από καλά πατημένο χώμα, το οποίο προσέφερε μια πρακτική και οικονομική λύση. Αυτά τα δάπεδα ήταν ανθεκτικά και προσέφεραν ικανοποιητική θερμομόνωση. Σε πολλές περιπτώσεις, το χώμα αναμιγνυόταν με άχυρο ή άλλες φυσικές ίνες για να αυξηθεί η ανθεκτικότητα και η σταθερότητα του δαπέδου. Σήμερα, πολλά από αυτά έχουν αντικατασταθεί με πέτρινες επιφάνειες, ιδιαίτερα σε κτίρια που έχουν αποκατασταθεί.⁵¹

Εικόνα 155. Κύλινδρος που βρέθηκε στο Μουρί.

Εικόνα 156. Παραδοσιακή ξύλινη οροφή σε κατοικία στο Μουρί, κατασκευασμένη από χοντρά δοκάρια και σανίδες.

Εικόνα 157. Δώμα από μεπτόν και προσθήκη νέας υδρορροής

Εικόνα 158. Η Παλιά υδρορροή του κτίσματος.

50 Λασσιθιωτάκης Κ., ο.π. σελ. 177

51 Αρακαδάκη, Μ. (2006). Νοφαλιάς Μεραμπέλου: Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης. Νεάπολη Κρήτης. σελ 50.

49 Κανάκης Γερωνυμάκης, άρθρο ο.π.

[5] ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΕΜΒΑΘΥΝΣΗ

Μια Εσωτερική Ματιά στις Κατοικίες και τους Ναούς των Οικισμών

- 5.1 Πρότυπο Πλατυμέτωπο Σπίτι με Κρασόστερνα. [Φ24]

Το οίκημα στην περιοχή της Φούντζα στο Μουρί αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παραδοσιακής κρητικής αρχιτεκτονικής, ανήκοντας στον τύπο του πλατυμέτωπου μονόσπιτου. Με διαστάσεις 3,20 μέτρα πλάτος και 10,80 μέτρα μήκος, το σπίτι είναι τοποθετημένο ελεύθερα στον χώρο, σε μια υπερυψωμένη θέση σε σχέση με την υπόλοιπη γειτονιά. Στην ανατολική όψη του κτιρίου υπάρχει μια πολεμίστρα, που μαρτυρά την αμυντική λειτουργία του κτίσματος και την ανάγκη για προστασία, υποδεικνύοντας την «αρχιτεκτονικής της φυγής». Οι πολεμίστρες του χωριού παρέχουν στοχευμένες θεάσεις και επιτηρήσεις του οικισμού, καθώς το Μουρί αποτέλεσε καταφύγιο για τους κυνηγημένους Κρητικούς κατά τους πολέμους.

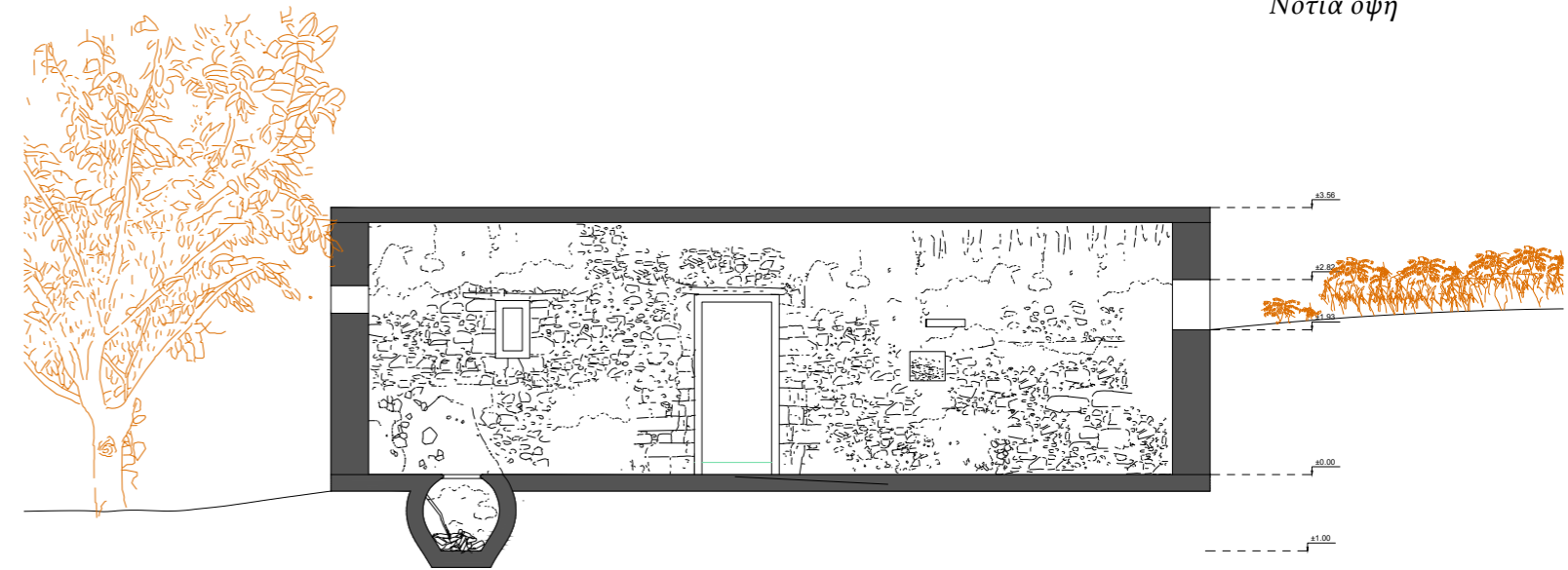
Το συνολικό ύψος του κτίσματος δεν ξεπερνά τα 4 μέτρα. Στη δυτική όψη, συναντάται ένα παράθυρο στο επίπεδο του εδάφους, ενώ το δώμα έχει ανακατασκευαστεί με οπλισμένο σκυρόδεμα, προσδίδοντας ανθεκτικότητα στην κατασκευή. Στην κύρια όψη του κτιρίου διακρίνεται ο χαρακτηριστικός πέζουλος, που χρησιμεύει τόσο για στάση και ξεκούραση όσο και για περιστασιακό ύπνο.

Η εσωτερική διαρρύθμιση περιλαμβάνει έναν διαχωριστικό τοίχο, που δημιουργεί ξεχωριστό χώρο ύπνου. Ένα από τα πλέον αξιοσημείωτα χαρακτηριστικά του σπιτιού είναι η ύπαρξη κρασόστερνas στο εσωτερικό του. Αυτές οι υπόγειες κατασκευές, συνήθως φτιαγμένες από πέτρα και στεγανοποιημένες με ειδικά υλικά, εξασφαλίζουν τις ιδανικές συνθήκες για την αποθήκευση και ωρίμανση του κρασιού, διατηρώντας τη θερμοκρασία και την υγρασία του σε σταθερά επίπεδα και προστατεύοντας το κρασί από εξωτερικούς παράγοντες.

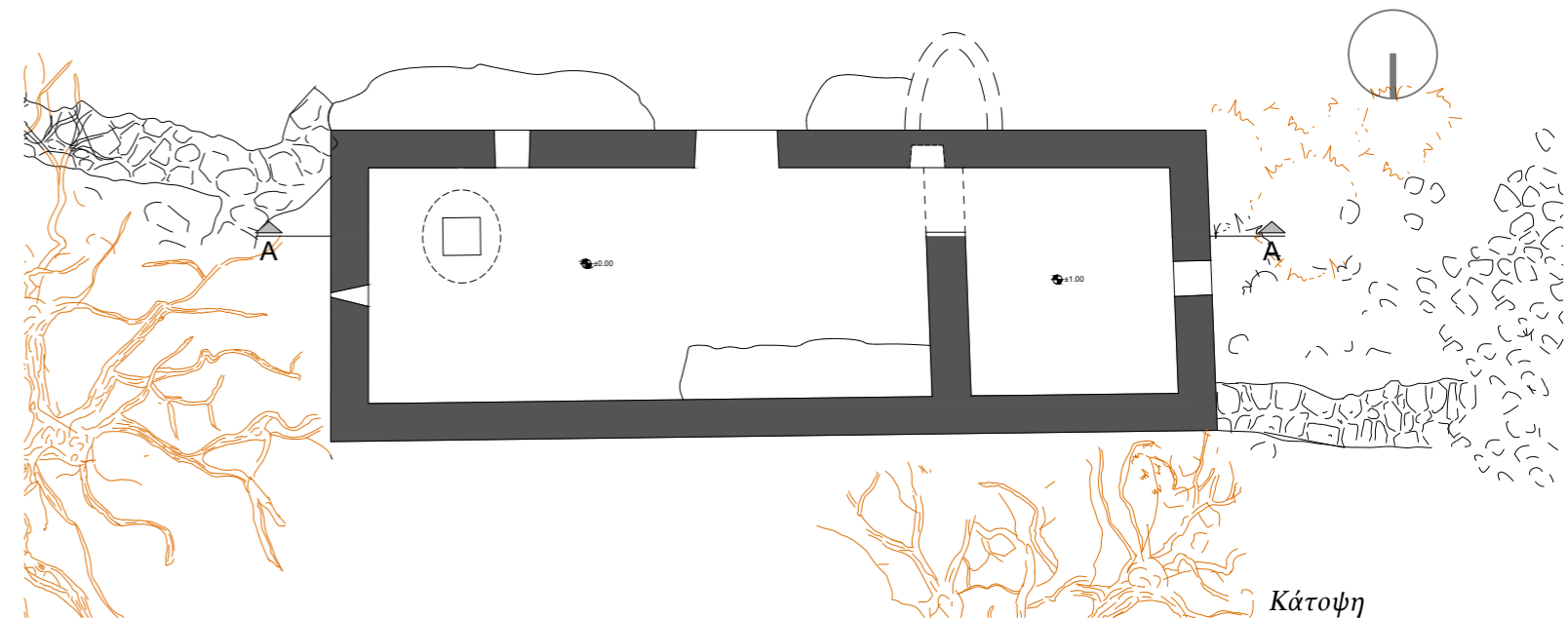
Γύρω από την αυλή, έχουν δημιουργηθεί οργανωμένες πεζούλες, που αξιοποιούνται για μικρές καλλιέργειες, προσφέροντας την απαραίτητη αυτονομία στην οικογένεια και ενισχύοντας την παραδοσιακή αγροτική ζωή της περιοχής.

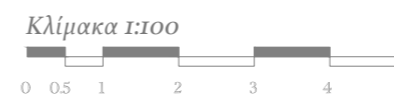
Νότια όψη

Τομή A-A

Κάτοψη

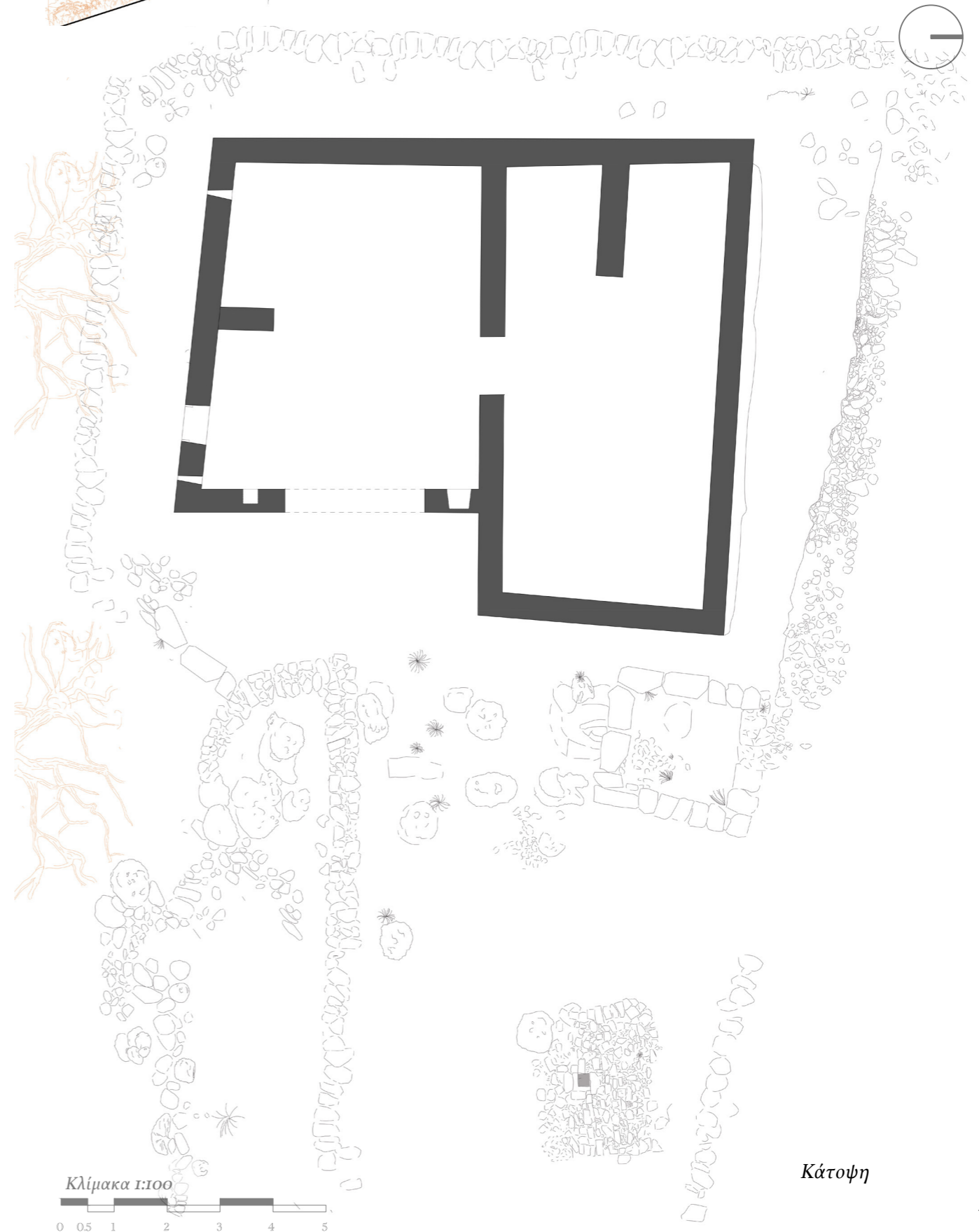
• 5.2 Καμαρόσπιτο με σκεπαστή αυλή. [Φ25]

Η συγκεκριμένη κατοικία, τοποθετημένη ακριβώς πάνω από το σπίτι με την κρασόστερνα στην περιοχή της Φούντζας, διακρίνεται ως ένα από τα πλέον οργανωμένα κτίσματα του οικισμού. Η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική της, η οποία περιλαμβάνει μια σπάνια σκεπαστή αυλή με καμάρα, αποδεικνύει την προνομιακή θέση και τη σημασία της μέσα στην κοινότητα του Μουριού. Είναι αξιοσημείωτο ότι τέτοιες κατασκευές, απαντώνται σπάνια σε ορεινούς αγροτικούς οικισμούς, καθιστώντας αυτό το κτίσμα ακόμα πιο ξεχωριστό στο πλαίσιο της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της περιοχής.

Υποθέτουμε πως, αρχικά χτισμένο ως ένα πλατυμέτωπο προ-καμαρόσπιτο, το κτίσμα επεκτάθηκε με την πάροδο του χρόνου, καθώς προστέθηκαν νέοι χώροι προς την νότια πλευρά του, ανταποκρινόμενοι στις αυξανόμενες ανάγκες των κατοίκων του. Η αυλή του, εξοπλισμένη με ένα πατητήρι και μία από τις μεγαλύτερες οικιακές στέρνες του οικισμού, με βάθος που φτάνει τα τέσσερα μέτρα, διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στην οργάνωση του χώρου. Το κτίσμα εντάσσεται αρμονικά στο φυσικό ανάγλυφο του εδάφους, ακολουθώντας την κλίση του και αποδεικνύοντας τη μελετημένη προσαρμογή του στο περιβάλλον.

Στη νότια όψη του σπιτιού, ένα μεγάλο παράθυρο και δύο πολεμίστρες υπογραμμίζουν την αμυντική λειτουργία του κτίσματος, προσφέροντας ταυτόχρονα προστασία και εποπτεία της περιοχής. Επιπλέον, η παρουσία του χοιρόκουμου, στη νότια όψη, ενός θολωτού υπόγειου χώρου που χρησιμοποιούνταν για αποθήκευση ή τη στέγαση γουρουνιών, ενισχύει την εικόνα μιας κατοικίας που συνδυάζει τη γεωργική και κτηνοτροφική δραστηριότητα με την καθημερινή ζωή.

Γύρω από την αυλή, οι οργανωμένες πεζούλες αξιοποιούνται για μικρές καλλιέργειες, ενισχύοντας την αυτάρκεια της οικογένειας και αναδεικνύοντας τη στενή σχέση των κατοίκων με την παραγωγή κρασιού, την καλλιέργεια και την κτηνοτροφία. Συνολικά, η αρχιτεκτονική και οι δομές της κατοικίας αποκαλύπτουν μια ζωή συνυφασμένη με τη φύση, όπου η λειτουργικότητα, η προστασία και η αυτάρκεια συνυπάρχουν αρμονικά, αποτυπώνοντας έτσι την κοινωνική και οικονομική ταυτότητα του οικισμού όπως είχε διαμορφωθεί στο παρελθόν

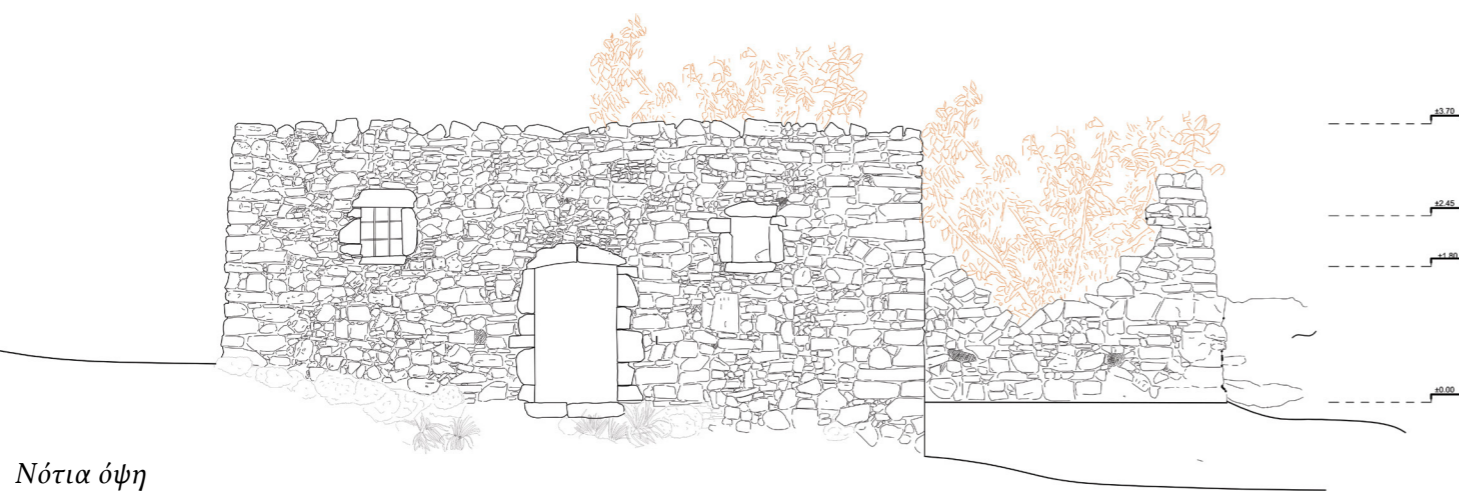

• 5.3 Πλατυμέτωπο κτίσμα στο Βίλατζη. [B3]

Η κατοικία αυτή, η οποία βρίσκεται στη γειτονιά του Βίλατζη, φαίνεται πως αρχικά ήταν μια πλατυμέτωπη κατασκευή, στην οποία προστέθηκε αργότερα ένα παράσιτο για λόγους αποθήκευσης. Η όψη του κτίσματος, όπως απεικονίζεται στο σχέδιο, αποκαλύπτει πολλά από τα χαρακτηριστικά αυτού που εμείς ονομάζουμε 'αρχιτεκτονική της φυγής,' η οποία εκφράζεται μέσω της βιαστικής και πρακτικής προσέγγισης των κατοίκων του Μουρίου κατά την κατασκευή των κτιρίων τους.

Παρά την εμφανή προσπάθεια για ομοιομορφία στην κατασκευή, γίνεται σαφές ότι αυτό δεν ήταν το κύριο μέλημα των κατασκευαστών. Η ασυμμετρία στην τοποθέτηση των παραθύρων και της πόρτας υποδηλώνει μια κατασκευή που πραγματοποιήθηκε υπό πίεση, δίχως ιδιαίτερη έμφαση στην αισθητική αρμονία. Οι ακανόνιστες και ακατέργαστες πέτρες που χρησιμοποιήθηκαν ως δομικά υλικά, μαρτυρούν τη χρήση των διαθέσιμων πόρων με στόχο την ταχύτητα της κατασκευής, προκειμένου να ανταποκριθούν σε επείγουσες ανάγκες προστασίας και ασφάλειας.

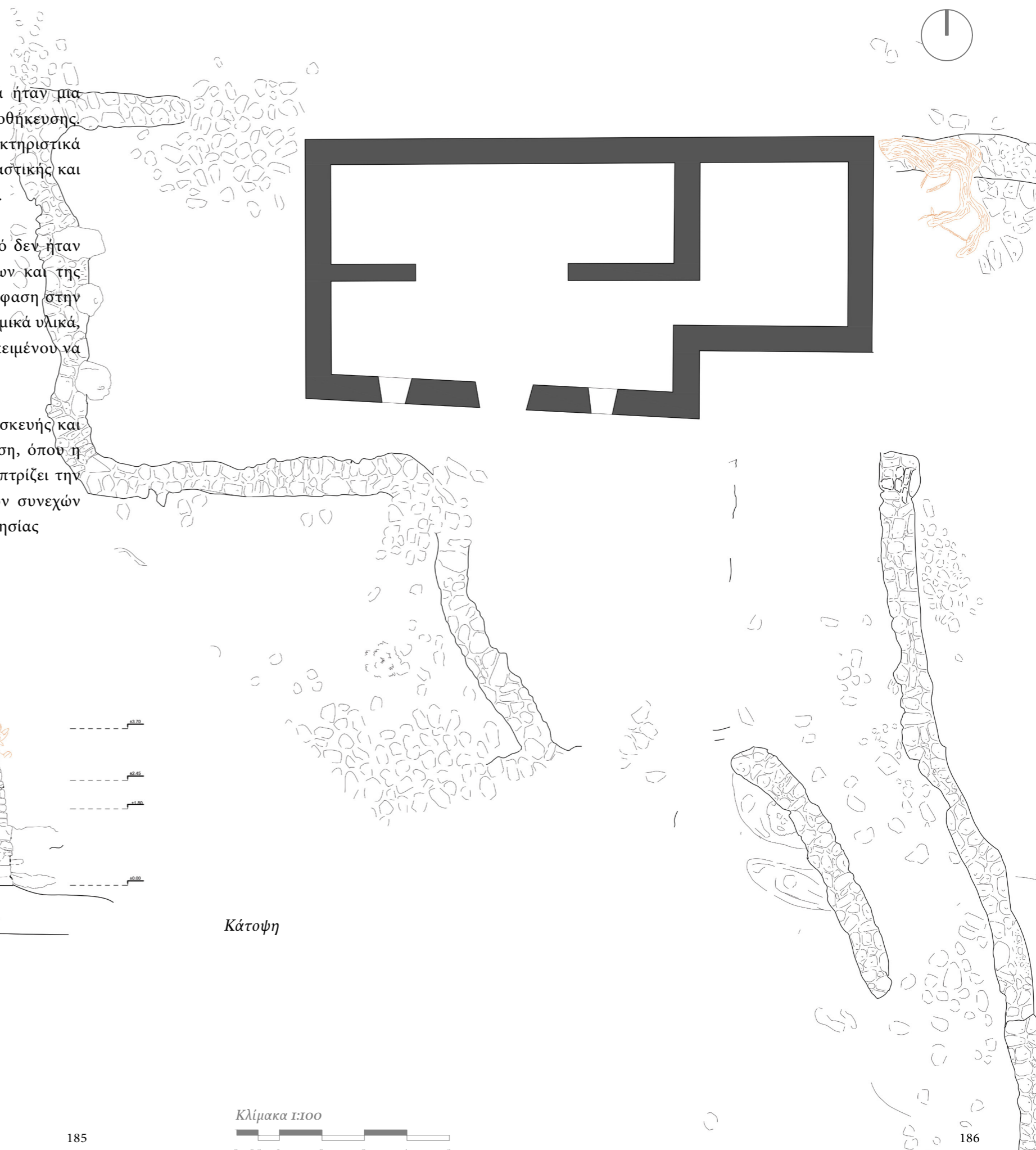
Επιπλέον, τα λαξευμένα παράθυρα και η είσοδος, παρότι διαφέρουν στην ποιότητα κατασκευής και τοποθετήθηκαν χωρίς ιδιαίτερη συμμετρία, αναδεικνύουν την ανάγκη για άμεση οχύρωση, όπου η λειτουργικότητα υπερίσχυσε της αισθητικής φροντίδας. Συνολικά, η δομή αυτή αντικατοπτρίζει την έντονη επιθυμία των κατοίκων να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους σε ένα περιβάλλον συνεχών απειλών, θέτοντας ως προτεραιότητα την άμεση χρήση και προστασία, έναντι της καλαισθησίας

Νότια όψη

Κάτοψη

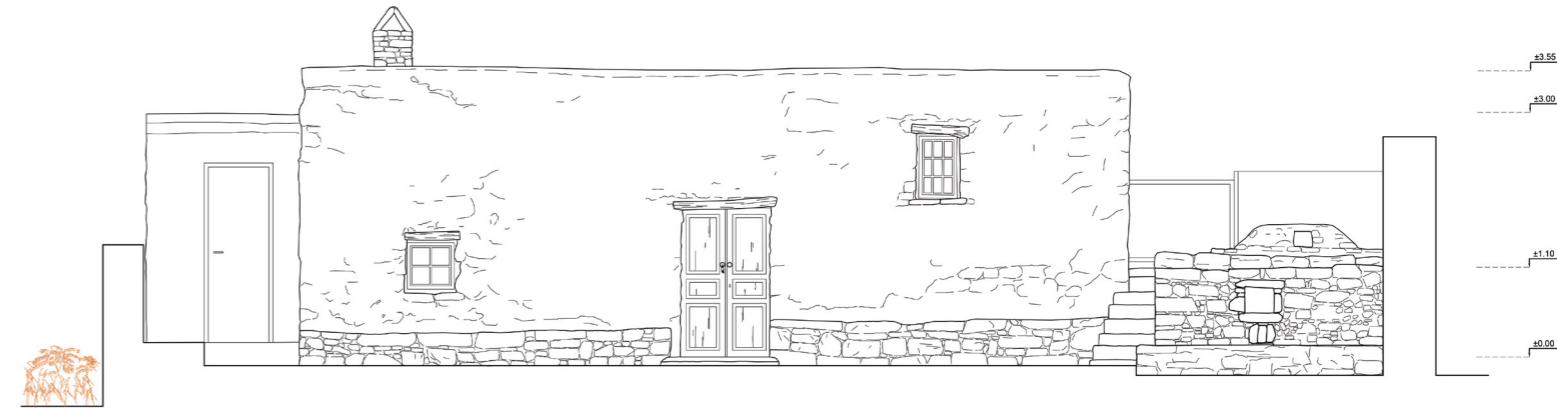

• 5.4 Το καμαρόσπιτο του Γιώργου Κελαϊδή στο Μουρί. [Φ19]

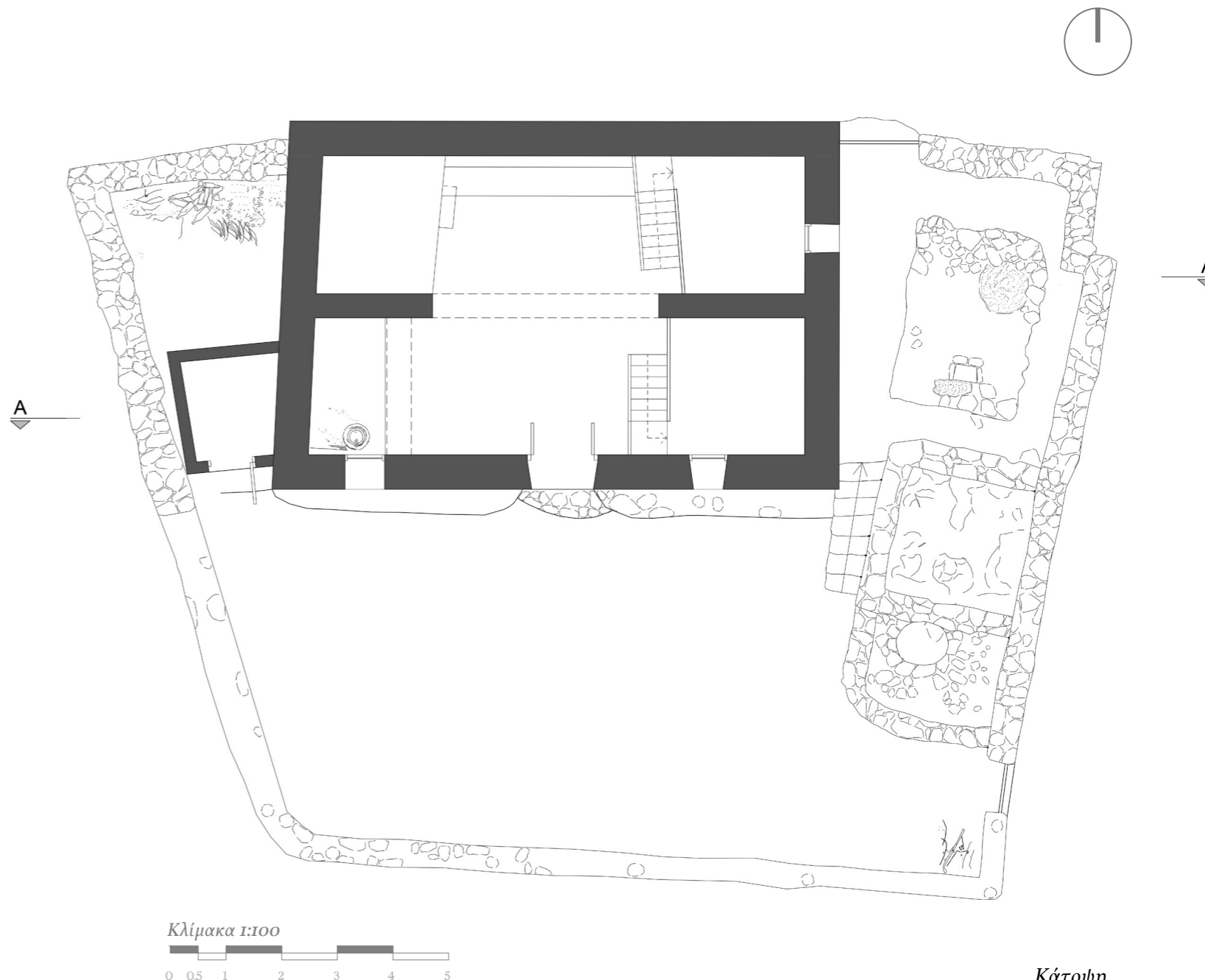
Το κτίσμα αυτό, το οποίο αποτελεί μία από τις κατοικήσιμες οικίες του χωριού, κατοικείται περιστασιακά από τον Γιώργο Κελαϊδή και αναδεικνύει την ουσία της παραδοσιακής κρητικής αρχιτεκτονικής. Η ανακαίνισή του, που πραγματοποιήθηκε με τη βοήθεια του προγράμματος Leader, υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα της διατήρησης τέτοιων ιστορικών δομών, οι οποίες όχι μόνο αντανακλούν την ιστορία του τόπου, αλλά και ενσωματώνουν τις ανάγκες του σύγχρονου τρόπου ζωής. Το σπίτι διαθέτει μέγιστο πλάτος 5,40 μέτρα, μήκος 8,80 μέτρα και ύψος που δεν ξεπερνά τα 3,80 μέτρα. Αποτελεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα καμαρόσπιτου, με καμάρα ανοίγματος 4 μέτρων. Τα παράθυρα στην νότια όψη σχετίζονται με την κουζίνα το χαμηλότερο και με το χώρο ύπνου στο σοφά το ψηλότερο, ενώ ένα ακόμα παράθυρο υπάρχει στο πίσω μέρος του σοφά.

Στο εσωτερικό του κτίσματος, η διάταξη των χώρων παραμένει πιστή στις παραδοσιακές περιγραφές. Ένα από τα κυρίαρχα στοιχεία της κατοικίας είναι η παλιά ξυλόσομπα με τον σιδερένιο σωλήνα θέρμανσης, η οποία αποτελεί κεντρικό στοιχείο του καθιστικού. Η παρουσία της ξυλόσομπας δεν προσφέρει μόνο τη βασική θέρμανση του χώρου, αλλά λειτουργεί και ως επέκταση της κουζίνας, διευκολύνοντας τις καθημερινές δραστηριότητες. Τα ξύλινα δοκάρια της οροφής διατηρούν την αυθεντικότητα του χώρου, ενώ οι σύγχρονες προσθήκες, όπως τα ράφια, αποδεικνύουν τη συνεχιζόμενη χρήση του κτίσματος. Οι ξύλινες σκάλες που οδηγούν στον υπερυψωμένο σοφά συμβάλλουν στη λειτουργικότητα του εσωτερικού χώρου, μεταφέροντας τον χώρο ύπνου στο επάνω μέρος του σοφά, ενώ κάτω από αυτόν διαμορφώνονται οι αποθηκευτικοί χώροι. Το κτίσμα διαθέτει επίσης έναν εσωτερικό πέζουλο, ο οποίος συνεχίζει να χρησιμοποιείται ως χώρος ύπνου, διατηρώντας τη διαχρονικότητα της χρήσης του και προσδίδοντας μια αίσθηση ιστορικής συνέχειας. Συνολικά, το κτίσμα αυτό αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα της παραδοσιακής κρητικής αρχιτεκτονικής, η οποία συνδυάζεται αρμονικά με τις σύγχρονες ανάγκες, διατηρώντας παράλληλα την πολιτιστική κληρονομιά του τόπου.

Η εξωτερική αυλή έχει οριοθετηθεί και έχει προστεθεί μια εξωτερική επέκταση από σκυρόδεμα, όπου εντάσσεται η τουαλέτα. Επιπλέον, η αυλή περιλαμβάνει έναν συνδυασμό στέρνας και πατητηριού, ενώ ένας εξωτερικός πέζουλος βρίσκεται στη νότια όψη του κτίσματος, προσφέροντας έναν χώρο για ξεκούραση.

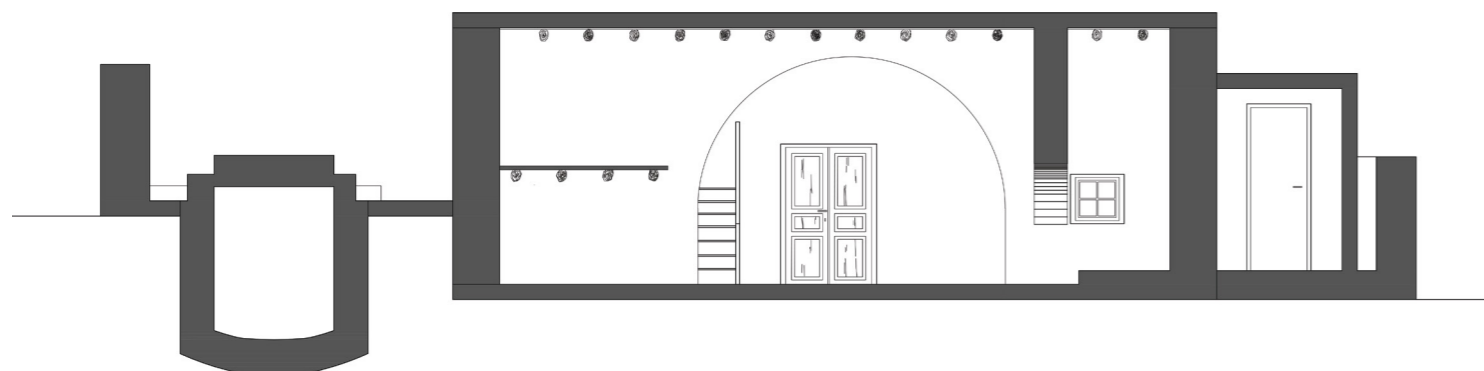

Νότια όψη

Κλίμακα 1:100
0 0.5 1 2 3 4 5

Τομή A-A

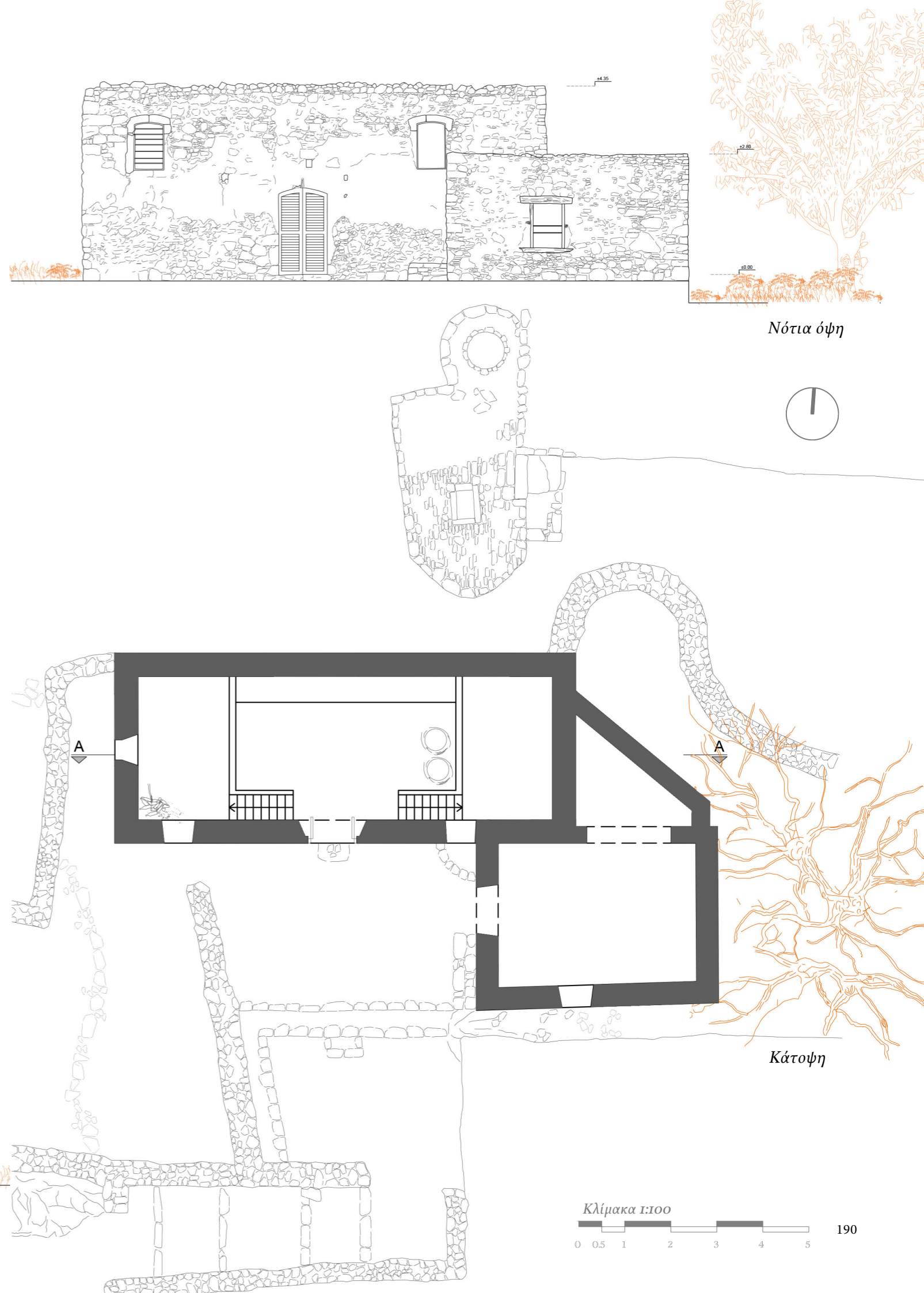

• 5.5 Η κατοικία στο Γιωργίτσι.

Η κατοικία βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού Γεωργιτσίου και αποτελεί το μοναδικό διασωθέν κτίσμα, παρά τις μερικές αλλοιώσεις που υπέστη μετά την εγκατάλειψή της προς τα τέλη του 20ού αιώνα. Αποτελεί παράδειγμα σύνθετου τύπου οικίας, μονοχόρωφου σπιτιού με οντάδες, και παράσπιτο χαμηλού ύψους, το οποίο προστέθηκε μεταγενέστερα για να στεγάσει τον χώρο της κουζίνας. Πρόκειται για ένα πλατυμέτωπο κτίσμα με διαστάσεις 10,60 x 4,35 μέτρα. Η είσοδος της κατοικίας βρίσκεται στη νότια όψη, ενώ το παράσπιτο διαθέτει ανεξάρτητη χαμηλή είσοδο από τα δυτικά.

Εσωτερικά, το παράσπιτο διαθέτει έναν οριοθετημένο χώρο εστίας, διαχωρισμένο από τον υπόλοιπο χώρο με καμάρα. Η κύρια κατοικία αποτελείται από τη σάλα, όπου βρίσκεται ένας κτιστός πέζουλος, απέναντι από την κεντρική είσοδο, καθώς και ένας ξυλόγλυπτος καναπές. Δεξιά και αριστερά της σάλας βρίσκονται οι δύο ξύλινοι οντάδες, υπερυψωμένοι έτσι ώστε να δημιουργείται κάτω από αυτούς αποθηκευτικός χώρος για τρόφιμα, κρασί και λάδι σε πιθάρια. Η πρόσβαση στους οντάδες γίνεται μέσω ξύλινων κλιμάκων, οι οποίες διαθέτουν αποθηκευτικό χώρο από κάτω. Επιπλέον, οι αποθηκευτικοί χώροι είναι απομονωμένοι με ξύλινες επενδύσεις και πόρτες, ενώ ο πέζουλος καλύπτεται επίσης με ξύλινες τάβλες.

Ο χώρος της κατοικίας φωτίζεται και αερίζεται από την κεντρική είσοδο, καθώς και από δύο ψηλά παράθυρα στους οντάδες, που βρίσκονται εκατέρωθεν της εισόδου, και ένα μικρότερο παράθυρο στη δυτική όψη. Από τα μεγέθη των ανοιγμάτων, την κατασκευαστική τεχνική και τα χρησιμοποιούμενα υλικά, συνάγεται ότι πρόκειται για μία νεότερη κατασκευή, πιθανότατα των τελών του 19ου αιώνα. Πέρα από την εξωτερική εικόνα του κτίσματος και τον πλούσιο εσωτερικό διάκοσμο, η κατοικία περιβάλλεται από μια καλά περιφραγμένη και οριοθετημένη αυλή, συνοδευόμενη από μικρή καλλιεργήσιμη έκταση, στοιχείο που υποδηλώνει ότι ανήκε σε εύπορη οικογένεια του οικισμού.

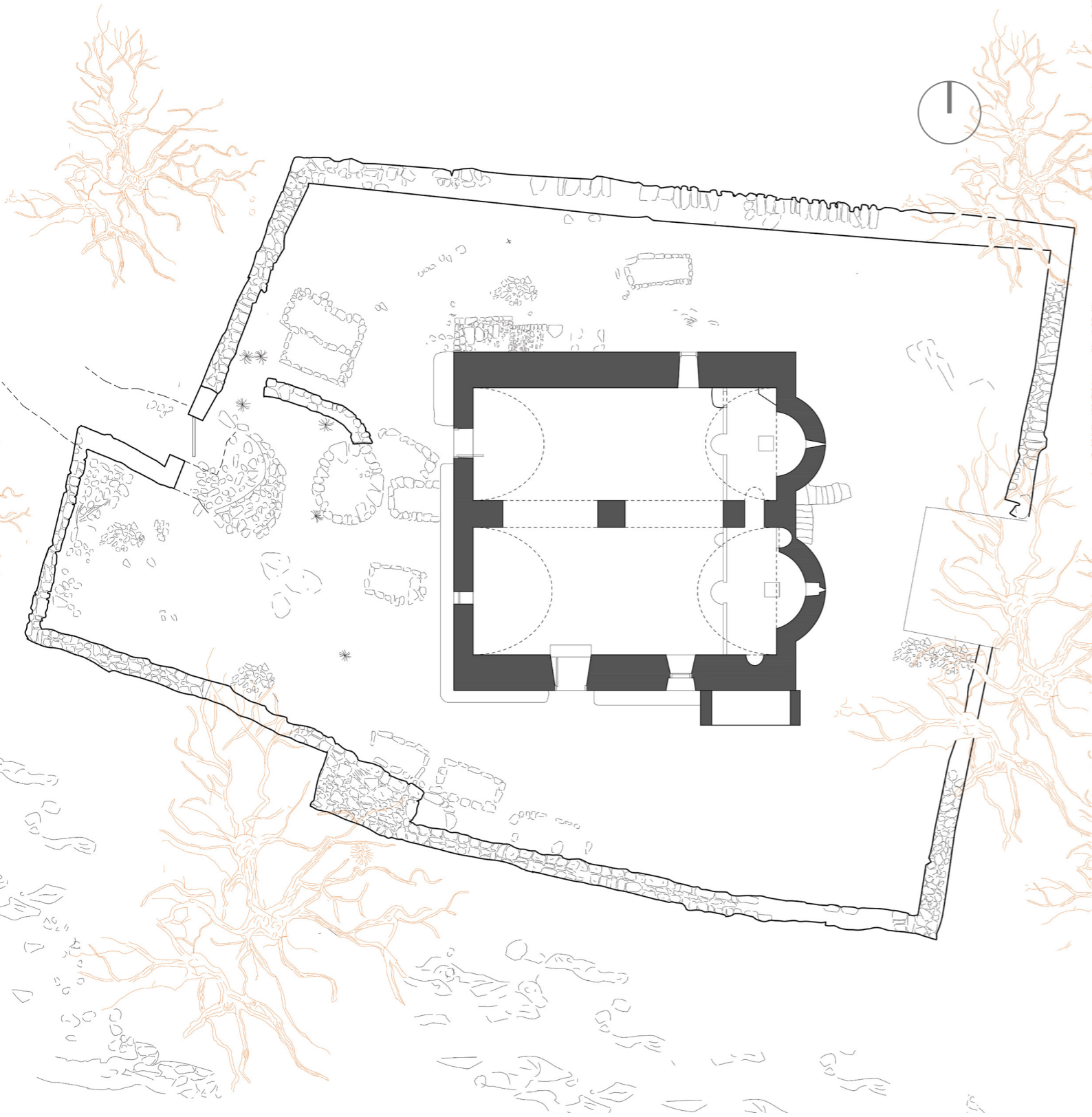

Τομή A-A
189

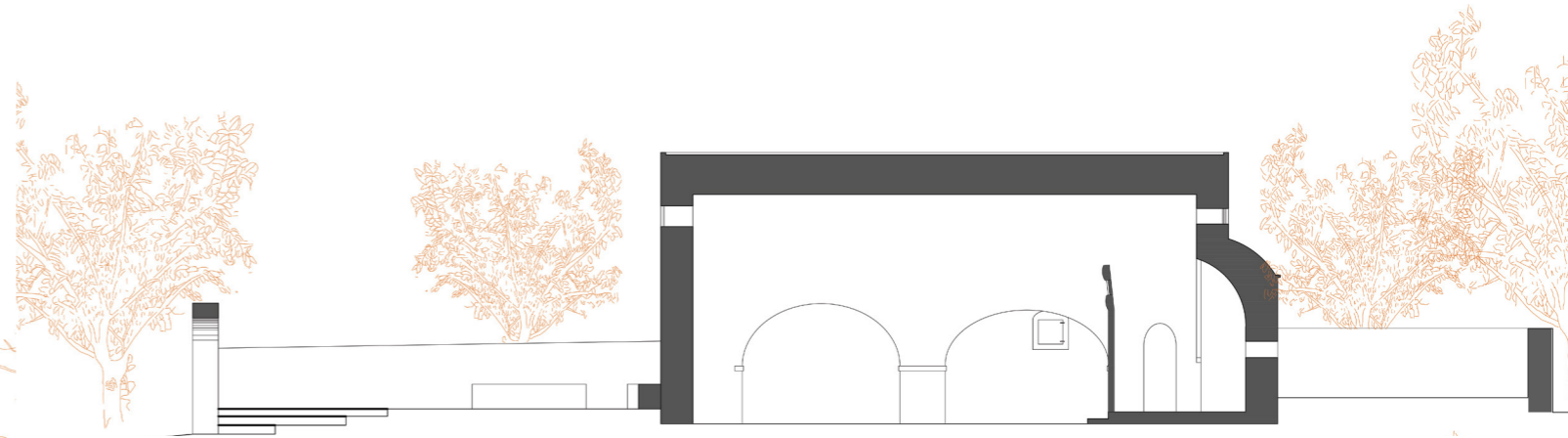
Κλίμακα 1:100

• 5.6 Η Εκκλησία της Παναγίας στο Μουρί [Φ22]

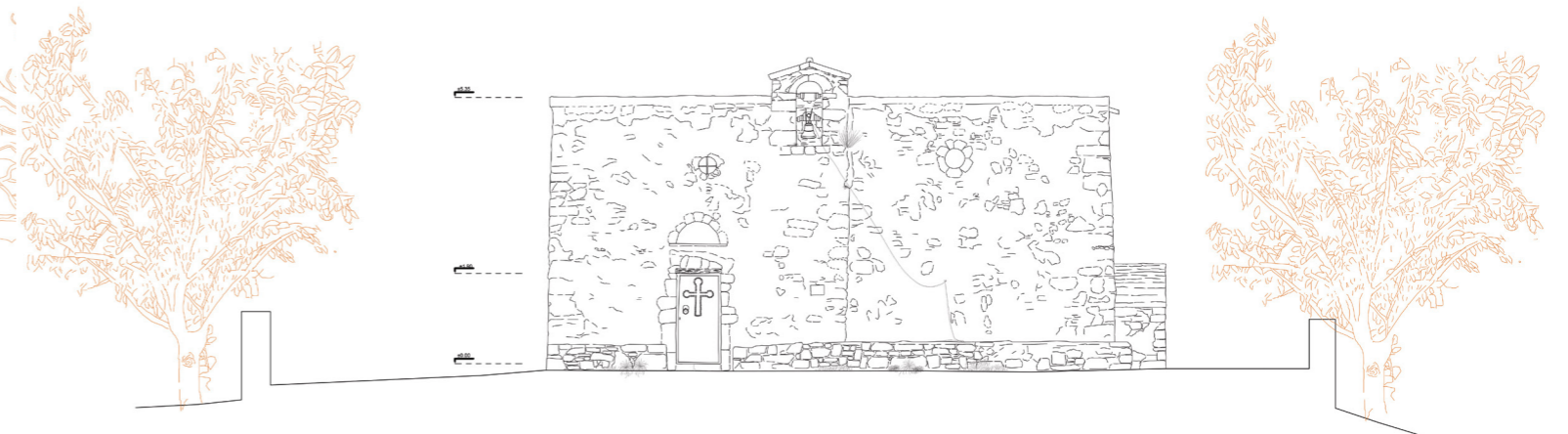
Κάτοψη

Τομή A-A

Νότια όψη

Δυτική όψη

Κλίμακα 1:100

[6] ΣΥΧΡΟΝΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Η Κρίση της Αυθεντικότητας στις Κατοικίες και τους Ναούς των Οικισμών.

Σε αυτό το κεφάλαιο επιδιώκεται η ανάδειξη των σημαντικών αλλοιώσεων που έχουν σημειωθεί στον οικισμό. Στο πλαίσιο αυτό, θα παρουσιαστούν τέσσερις συγκεκριμένες επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν σε κτήρια του Μουριού, λειτουργώντας ως αφορμή για προβληματισμό. Αν και αυτές οι παρεμβάσεις κρίνονται συχνά απαραίτητες για την προσαρμογή των κτιρίων στις σύγχρονες απαιτήσεις, ενδέχεται να επιφέρουν ουσιαστικές αλλοιώσεις, υπονομεύοντας την ιστορική και πολιτιστική τους αξία. Μέσα από την εξέταση των εν λόγω περιπτώσεων, θα διερευνήσουμε τις επιπτώσεις των επεμβάσεων, παρέχοντας μια βάση για περαιτέρω προβληματισμό και διάλογο.

- Διατήρηση ή Αλλοίωση; Οι Επιπτώσεις των Σύγχρονων Επεμβάσεων στις Παραδοσιακές Δομές στο Μουρί.

Η διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και η προσαρμογή της στις σύγχρονες ανάγκες αποτελεί ένα σύνθετο ζήτημα, το οποίο αναδεικνύεται μέσα από τις παρεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί σε κτήρια του οικισμού Μουρί. Αν και πολλές από αυτές τις επεμβάσεις κρίνονται απαραίτητες για τη βελτίωση της λειτουργικότητας και τη μακροχρόνια διατήρηση των κτιρίων, ενδέχεται να επιφέρουν αλλοιώσεις οι οποίες υπονομεύουν την ιστορική και πολιτιστική τους αξία.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτών των παρεμβάσεων είναι η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, η οποία, παρά την πιθανή χρονολόγησή της στον 16ο ή 17ο αιώνα, έχει υποστεί σημαντικές επεμβάσεις που αλλοιώνουν την αυθεντικότητα της αρχικής κατασκευής. Οι φωτογραφίες του Γιώργου Δαλιδάκη στο βιβλίο του "Αναζητώντας τις 100 Εκκλησίες των Σφακιών" (2008) αποτυπώνουν τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στην όψη του ναού, όπως η επικάλυψη του αρχικού πέτρινου τοίχου με ασβέστη. Οι επεμβάσεις αυτές αλλοιώνουν την αισθητική της τοιχοποιίας, ενώ η προσθήκη μεταλλικού στεγάστρου και νέου καμπαναριού δημιουργεί μια σύγχρονη εικόνα που δεν συνάδει με την παραδοσιακή μορφή του μνημείου. Παράλληλα, η αυθαίρετη προσθήκη στη νότια όψη του ναού υπογραμμίζει τη διαχρονική υποβάθμιση της αρχιτεκτονικής του αυθεντικότητας.

Εικόνα 160. Η Δυτική όψη του ναού πριν από τις σύγχρονες επεμβάσεις

Εικόνα 161. Η Ανατολική όψη του ναού πριν από τις σύγχρονες επεμβάσεις

Εικόνα 162. Η Δυτική όψη του ναού μετά τις επεμβάσεις.

Εικόνα 163. Η Ανατολική όψη του ναού μετά τις επεμβάσεις.

Στο ίδιο πλαίσιο, το κτίσμα στην περιοχή της Πατελούρας αποτελεί ένα παράδειγμα της ασυμβατότητας μεταξύ παραδοσιακής και σύγχρονης αρχιτεκτονικής. Το κτίσμα, με ύψος 5 μέτρων και μήκος 30 μέτρων, δεσπόζει στο τοπίο και διαταράσσει την αισθητική ομοιογένεια του περιβάλλοντος, καθώς η χρήση μπετόν και η βιομηχανική του εμφάνιση δεν εναρμονίζονται με τα παραδοσιακά πέτρινα κτίσματα της Κρήτης. Η παρουσία του κτιρίου αυτού προκαλεί αισθητική αλλοίωση, αποξενώνοντας το κτίσμα από το περιβάλλον του και υπονομεύοντας την παραδοσιακή αρχιτεκτονική ταυτότητα του οικισμού.

Εικόνα 164. Το κτίσμα στην είσοδο του Χωριού, περιοχή Πατελούρα.

Επιπρόσθετα, η κατοικία του Καβρού, που διακρίνεται για την παραδοσιακή της δομή, αποκαλύπτει τρεις διακριτές φάσεις οικοδόμησης, οι οποίες αντανakλούν την αρχιτεκτονική εξέλιξη της περιοχής. Η ενσωμάτωση σύγχρονων υλικών, όπως το μπετόν, έγινε με σεβασμό στην αρχική δομή του κτιρίου, διατηρώντας τα πέτρινα ανοίγματα και τις παραδοσιακές αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες. Ενώ η χρήση μπετόν στο δώμα εξασφάλισε μεγαλύτερη αντοχή στις καιρικές συνθήκες, ο πυρήνας της κατασκευής παραμένει αμετάβλητος, επιτρέποντας στην κατοικία να διατηρεί την αυθεντική της μορφή. Παρά τη θετική συνεισφορά των σύγχρονων υλικών, ορισμένες επεμβάσεις όπως η χρήση τούβλων, κυρίως σε βοηθητικούς χώρους όπως η αποθήκη, μαρτυρούν μια πιο πρόχειρη και βιαστική προσέγγιση, γεγονός που υπονομεύει τη συνολική αισθητική και την εναρμόνιση με το παραδοσιακό περιβάλλον. Αυτές οι παρεμβάσεις, αν και αναγκαίες, φανερώνουν την πίεση των σύγχρονων κατασκευαστικών αναγκών, οδηγώντας σε επιλογές που δεν ακολουθούν πάντα την προσοχή και τη φροντίδα που απαιτεί η παραδοσιακή αρχιτεκτονική.

Εικόνα 165. Η κατοικία στην περιοχή του Καβρού.

Η κατοικία του Κωστή Κελαϊδη στην Πατελούρα αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα των επεμβάσεων που έχουν γίνει για την προσαρμογή στις σύγχρονες συνθήκες, διατηρώντας ταυτόχρονα κάποια αυθεντικά παραδοσιακά στοιχεία. Η χρήση μπετόν και σύγχρονων υλικών προσδίδει σταθερότητα στο κτίσμα, ενώ οι πέτρινες λεπτομέρειες, όπως οι λαξευμένες πόρτες και τα παράθυρα, διατηρούνται, αντανakλώντας την προσπάθεια ισορροπίας μεταξύ της ιστορικής ταυτότητας και των σύγχρονων αναγκών. Επιπλέον, η ενσωμάτωση μεταλλικών στοιχείων, όπως η νέα πόρτα, ενισχύει την ασφάλεια του κτίσματος, ενώ οι προσθήκες, όπως η αποθήκη από τούβλα και οι νέες δεξαμενές νερού, εξυπηρετούν πρακτικές καθημερινές ανάγκες. Παρά αυτές τις αλλαγές, είναι εμφανής η προσπάθεια να διατηρηθούν τα παραδοσιακά χαρακτηριστικά, αναδεικνύοντας τη σημασία της αρμονικής συμβίωσης του παλιού με το νέο.

Η αναγκαιότητα προσαρμογής των κτισμάτων στις σύγχρονες ανάγκες είναι προφανής, ωστόσο απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή ώστε οι επεμβάσεις να σέβονται και να διαφυλάσσουν την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και πολιτιστική κληρονομιά. Μόνο με υπεύθυνο σχεδιασμό μπορούν να διατηρηθούν η αυθεντικότητα και η ιστορική συνέχεια των μνημείων και των οικισμών, αποφεύγοντας την αλλοίωση της πολιτιστικής τους ταυτότητας.

Συμπερασματικά, οι επεμβάσεις στον οικισμό Μουρί αναδεικνύουν την ανάγκη προσαρμογής των κτισμάτων στις σύγχρονες απαιτήσεις, καθώς και τους κινδύνους της αλλοίωσης των παραδοσιακών τους χαρακτηριστικών. Αν και οι επεμβάσεις είναι συχνά απαραίτητες για τη βελτίωση της λειτουργικότητας και την αντοχή των κτιρίων, είναι σημαντικό να διατηρούνται τα αυθεντικά στοιχεία τους. Ειδικά σε περιοχές με εγκαταλελειμμένα κτίσματα, όπως το Μουρί, απαιτείται προσεκτική ισορροπία μεταξύ παλαιών και νέων υλικών, ώστε να διαφυλάσσεται η αρχιτεκτονική ταυτότητα του τόπου χωρίς να θυσιάζεται η πρακτικότητα και η λειτουργικότητα των κτισμάτων.

Εικόνα 166. Το σπίτι του Κωστή Κελαϊδη στην περιοχή της Πατελούρας.

Εικόνα 167. Το ίδιο σπίτι με τις σημερινές επεμβάσεις.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα εστιάζει στην ανάλυση και κατανόηση των εγκαταλελειμμένων οικισμών Μουρί και Γεωργίτσι στα Σφακιά, αναδεικνύοντας τη μοναδικότητα της τοπικής αρχιτεκτονικής και τον τρόπο που αυτή επηρεάστηκε από τις ιστορικές και κλιματολογικές συνθήκες. Οι οικισμοί, παρότι εγκαταλελειμμένοι, διατηρούν έναν πλούτο αρχιτεκτονικών στοιχείων που προσφέρουν πολύτιμα δεδομένα για τη μελέτη της ζωής και της κοινωνίας της Κρήτης κατά τον 18ο και 19ο αιώνα.

Ένα από τα σημαντικότερα συμπεράσματα που προκύπτει από την έρευνα είναι η αξία της διατήρησης και μελέτης ενός ομοιογενούς αρχιτεκτονικού συνόλου που παραμένει σχεδόν αναλλοίωτο, παρά τις όποιες σύγχρονες παρεμβάσεις. Η παρουσία διατηρημένων κτισμάτων και υποδομών, όπως οι δεξαμενές νερού(στερνες), τα μονοπάτια, οι πεζούλες, τα αλώνια και οι ναοί, μας επιτρέπει να μελετήσουμε πτυχές της καθημερινότητας των κατοίκων, τον τρόπο οργάνωσης των οικισμών και την προσαρμογή τους στις γεωμορφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες της περιοχής. Αυτός ο πλούτος στοιχείων προσφέρει μια σπάνια ευκαιρία να εξεταστούν πτυχές της λαϊκής αρχιτεκτονικής και του τρόπου που οι κοινότητες της εποχής αξιοποιούσαν το φυσικό περιβάλλον για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους.

Η διάταξη των οικισμών δεν ακολουθεί οργανωμένα κεντρικούς άξονες, αλλά χαρακτηρίζεται από την αυθόρμητη, οργανική ανάπτυξη των κτισμάτων ανάλογα με τη μορφολογία του εδάφους. Η κατασκευή με τοπικά υλικά, όπως η πέτρα, και η χρήση συγκεκριμένων τεχνικών όπως τα μικρά ανοίγματα για τη διατήρηση της θερμόκρασίας και την προστασία από τις καιρικές συνθήκες αναδεικνύουν την αρχιτεκτονική προσαρμοστικότητα και ευφυΐα των κατοίκων. Κάθε οικισμός εντάσσεται αρμονικά στο τοπίο, προσφέροντας λειτουργικές λύσεις για την καθημερινή ζωή, αλλά και για την αμυντική θωράκιση, ιδιαίτερα στο Μουρί, όπου η "αρχιτεκτονική της φυγής" είναι εμφανής.

Ένα κρίσιμο σημείο της έρευνας αφορά την έννοια της "αρχιτεκτονικής της φυγής". Οι οικισμοί στα Σφακιά αναπτύχθηκαν με γνώμονα την ασφάλεια, ειδικά σε περιόδους επιδρομών ή πολεμικών συγκρούσεων. Η απομονωμένη και οχυρωμένη τοποθεσία του Μουριού, ανάμεσα σε φαράγγια, το καθιστά χαρακτηριστικό παράδειγμα οικισμού που παρείχε φυσική προστασία στους κατοίκους του. Οι πολεμίστρες, οι οχυρωμένες αυλές, αλλά και η τοποθέτηση των κτισμάτων σε στρατηγικά σημεία, αντικατοπτρίζουν αυτή την ανάγκη για άμυνα και αποφυγή των εχθρών.

Σε αντίθεση, το Γεωργίτσι είχε μια διαφορετική λειτουργία και ανάπτυξη. Λόγω της εγγύτητάς του στη θάλασσα, αναπτύχθηκε ως εμπορικός και ναυτιλιακός κόμβος, με τους κατοίκους να ασχολούνται περισσότερο με το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα, παρά με την προστασία από επιδρομές. Αυτή η διαφοροποίηση στη χρήση και την ανάπτυξη των δύο οικισμών αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ζωής στα Σφακιά, καθώς και την ικανότητα των κατοίκων να προσαρμόζονται στις ανάγκες και τις δυνατότητες που τους παρείχε το περιβάλλον τους.

Η τυπολογία των κατοικιών και οι αγροτικές δομές στους δύο οικισμούς αναδεικνύουν την προσαρμοστικότητα των κατοίκων στις απαιτήσεις του τοπίου και της καθημερινότητας. Η ύπαρξη ελάχιστων στενομέτωπων κατοικιών είναι χαρακτηριστική, καθώς δεν έχουμε έναν συμπαγή οικισμό, αλλά μικρές γειτονίες που εντάσσονται ομαλά στο φυσικό περιβάλλον. Οι πλατυμέτωπες κατοικίες κυριαρχούν στον χώρο, με ορισμένες από αυτές να προσαρμόζονται κάθετα στο έδαφος, ένα ιδιαίτερα

ενδιαφέρον και μοναδικό αρχιτεκτονικό στοιχείο που δεν συναντάται συχνά. Αυτή η ποικιλομορφία στην τυπολογία των κτισμάτων προσδίδει έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα στους οικισμούς. Οι καμάρες ,οι πεζούλες τα αλώνια και οι στέρνες υπογραμμίζουν την αρχιτεκτονική παράδοση της περιοχής και τον τρόπο με τον οποίο αυτή ανταποκρινόταν στις ανάγκες των κατοίκων, προσφέροντας λειτουργικές λύσεις για τη γεωργική και οικιστική οργάνωση.

Οι οικισμοί αποτελούν ζωντανά τεκμήρια της ιστορίας και του πολιτισμού της Κρήτης, με κάθε οικιστική δομή να αφηγείται τη δική της ιστορία και να διαδραματίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων. Προκειμένου να διασωθεί η αρχιτεκτονική κληρονομιά των οικισμών η καταγραφή και η τεκμηρίωση των κτισμάτων συμβάλλουν στην ανάδειξη της περιοχής αφήνοντας μια παρακαταθήκη η οποία κινδυνεύει να χαθεί και να αλλοιωθεί στο πέρασμα του χρόνου.

Ωστόσο συγκεκριμένες σύγχρονες επεμβάσεις στον οικισμό Μουρί, με τη χρήση νέων υλικών και μεθόδων, δείχνουν μια απόσταση από την παραδοσιακή αρχιτεκτονική και τον σεβασμό του πολιτισμού του τόπου. Οι νέες κατασκευές, χρησιμοποιούν σύγχρονα υλικά και έτσι δεν καταφέρνουν να ενσωματωθούν αρμονικά στο παραδοσιακό περιβάλλον, διαταράσσοντας τη συνοχή και την αισθητική της περιοχής. Τέλος, τίθεται το ερώτημα: διατήρηση ή αλλοίωση; Αν και οι επεμβάσεις είναι απαραίτητες για τη βελτίωση της λειτουργικότητας των κτιρίων, είναι κρίσιμο να διατηρούνται τα αυθεντικά στοιχεία τους, ώστε να προστατεύεται η αρχιτεκτονική ταυτότητα του τόπου χωρίς να θυσιάζεται η πρακτικότητα.

Συνοψίζοντας, η έρευνα αυτή δείχνει πως η διατήρηση των παραδοσιακών κτισμάτων και η ανάλυση της τοπικής αρχιτεκτονικής δεν αποτελεί μόνο μια αναδρομή στο παρελθόν, αλλά και μια σημαντική συνεισφορά στη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κρήτης. Μέσα από την κατανόηση των αρχιτεκτονικών και κοινωνικών πρακτικών που διαμόρφωσαν την καθημερινή ζωή στα Σφακιά, μπορούμε να αντλήσουμε πολύτιμες γνώσεις που θα συμβάλλουν στη μελλοντική διατήρηση και ανάδειξη των ιστορικών οικισμών της Κρήτης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αικατερινίδης, Γ. Ν. (1973). *Τα «καμαρόσπιτα» του Καρυδίου Σητείας*. Επετηρίς του Λαογραφικού Αρχείου / Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Λαογραφίας.
2. Αργίνη, Γ. Φραγκούλη. (1997). *Επαρχία Σφακίων*. Αθήνα.
3. Αρακαδάκη, Μ. (2006). Νοφαλιάς Μεραμπέλου: Συμβολή στην αρχιτεκτονική των ορεινών οικισμών της Κρήτης. Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Νεάπολης Κρήτης.
4. Βαρδιάδης, Εμμ. (1888). *Κρητικάί ριμαί: Τα τραγούδια Δασκαλογιάννη και Αλιδάκη*. Αθήνα.
5. Βασιλειάδης, Δ. (1983). *Το Κρητικό Σπίτι*. Εκδόσεις Εστίας, Αθήνα.
6. Buondelmonti, C. (1974). *Περιγραφή της νήσου Κρήτης: Ένας γύρος της Κρήτης στα 1415*. Μετάφραση και Εισαγωγή: Μ. Αποσκίτη, Ακαδημία Αθηνών.
7. Crow, J., & Hill, D. (Eds). (2018). *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*. Norwegian Institute at Athens.
8. Δαλιδάκης, Γ. Κ. (2008). *Αναζητώντας τις εκατό εκκλησίες της Χώρας Σφακίων*. Αυστραλία.
9. Δασκαλάκης-Σφουγγατάκης, Ε. (2013). *Σφακιά - Σφακιανοί: Αγώνες, ήθη, πολιτισμός*. Αθήνα.
10. Δετοράκης, Θ. (1990). *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός της Κρήτης*. Περιφέρεια Κρήτης, Ηράκλειο.
11. Δέφνερ, Μ. (1918). *Οδοιπορικά Εντυπώσεις*. Ι. Σιδέρης.
12. Δρανδάκης, Π. (1927-1934). *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*. Τόμος 3.
13. Faure, P. (1989). *Recherches de toponymie crétoise*. A.M. Hakkert.
14. Francis, J. (2006). *Beehives and Beekeeping in Graeco-Roman Sfakia*. Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.
15. Γάσπαρης, Χ. (1997). *Η γη και οι αγρότες στη Μεσαιωνική Κρήτη, 13ος-14ος αι.* Αθήνα.
16. Γάσπαρης, Χ. (2020). *Μορφή και εξέλιξη των οικισμών της Κρήτης κατά τον ύστερο Μεσαίωνα*. ΚΡΗΤΗ - Οι οικισμοί της υπαίθρου, Πολυτεχνείο Κρήτης.
17. Γερωνυμάκης, Κ. Ι. (2004). *Η τεχνοτροπία στις οικοδομές των Σφακίων παλιότερα*. Εφημερίδα Αγώνας της Κρήτης.
18. Γερωνυμάκης, Κ. Ι. (2008). *Εργασίες που αφορούν τα Σφακιά*. Βουβάς Σφακίων.
19. Gerola, G. (1908). *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*. Τόμος II, Venezia.
20. Gerola, G. (1917). *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*. Τόμος III, Venezia.
21. Kalantzis, K. (2019). *Tradition in the Frame: Photography, Power, and Imagination in Sfakia, Crete*. Indiana University Press.
22. Καλομένος, Ν. (1894). *Κρητικά ήτοι Τοπογραφία και Οδοιπορικά της Νήσου Κρήτης*.
23. Κελαϊδής, Π. Σ. (2001). *Τα 12 αρχοντόπουλα του Βυζαντίου στην Κρήτη του 1182: Μαρίνος Σκορδύλης*. Αθήνα.
24. Κελαϊδής, Π. Σ. (2007). *Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων*. Εκδόσεις Καραβί και Τόξο, Αθήνα.
25. Κελαϊδής, Σ. (2003). *Στα Σφακιά του 1894*. Εκδόσεις Μίτος, Ρέθυμνο.
26. Λασιθιωτάκης, Κ. (1957). *Σφακιανά Σπίτια*. Κρητικά Χρονικά, Τόμος ΙΑ', Τεύχος Ι-ΙΙΙ.
27. Λασιθιωτάκης, Κ. Ε. (1963). *Κυριαρχούντες τύποι χριστιανικών ναών από τον 12ο αιώνα και εντεύθεν στη Δυτική Κρήτη*. Κρητικά Χρονικά, τόμ. 17.
28. Μαλτέζου, Χ. (1990). *Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)*. Σύνδεσμος Τοπικών Ενώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης.
29. Μανούσακης, Γ. (1980). *Οδοιπορικό των Σφακίων*. Αθήνα: Κέδρος.
30. Μαρκοδημητράκης, Ν. Μ. (2012). *Τοπική Ιστορία και Πληροφορική: Το έργο του Giuseppe Gerola "Monumenti Veneti nell' isola di Creta"*.
31. Μποζινέκη - Διδώνη, Π. (1985). *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική - Δωδεκάνησα-Κρήτη*. Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα.
32. Νουχάκης, Ι. (1903). *Κρητική Χωρογραφία*. Εκδόσεις Σπ. Κουσολίνος, Αθήνα.
33. Nixon, L. (2006). *Making a Landscape Sacred: Outlying Churches and Icon Stands in Sphakia, South-western Crete*. Oxbow Books.
34. Nixon, L., Moody, J., Rackham, O., & Roubis, D. (2009). *Medieval and Post-Medieval Greece: The Corfu Papers*. Oxford: Archaeopress.
35. Pandelakis, H. S. (2001). *A Byzantine Twelfth Century Family in Crete: The Skordyles*. Πρακτικά Θ' Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα.
36. Pashley, R. (1837). *Travels in Crete*.
37. Pendlebury, J. D. S. (1939). *The Archaeology of Crete: An Introduction*. Methuen & Co.
38. Πικιώνης, Δ. (2010). *Κείμενα του Δημήτρη Πικιώνη*. Επιμέλεια Αγνή Πικιώνη, ΜΙΕΤ.
39. Πασαδαίος, Α. (1973). *Η λαϊκή αρχιτεκτονική της Ίμβρου*. Ακαδημία Αθηνών.

40. Πικουλός, Γ. Α. (2005). *Οίνου Ιστορώ IV: Θληπτήρια & Πιεστήρια από τους Αιώνες στα Προβιομηχανικά Τσιπουρομαγγάνια*.
41. Πλυμάκης, Α. (2016). *Κούμοι - Μιτάτα και Βοσκοί στα Λευκά Όρη και Ψηλορείτη*. Χανιά.
42. Ψιλάκης, Β. (1909). *Ιστορία της Κρήτης*, Τόμος Γ', Χανιά.
43. Rackham, O., & Moody, J. (2004). *The Making of the Cretan Landscape*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
44. Raulin, V. (1869). *Description physique de l'île de Crète*.
45. Spratt, T. A. B. (1865). *Travels and Researches in Crete*.
46. Tripodakis, D. (1966). *Historical survey of the evolution of settlements and rural dwellings in Crete*.
47. Τριποδάκης, Δ. Ε. (1966). *Η χωρική κατοικία στο Λασιίθι*.
48. Παναγούλα, Αγγ. (2005). *Κατασκευές πατητηρίων στην Κρήτη του 16ου αιώνα*. ΟΙΝΟΝ ΙΣΤΟΡΩ – IV.
49. Παπαδοπετράκης, Γ. (1971). *Ιστορία των Σφακιών*. Εκδότης Αδελφοί Βαρδινογιάννη, Αθήνα.
50. Πατράμανη, Μ. Γ. (2010). *Σφακιανοί караβοκύρηδες μεταξύ Κρήτης και Κυθήρων: Η εμπορική και πειρατική τους δράση (17ος-18ος αι.)*. Πετραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.
51. Σπανάκης, Σ. Γ. (1947). *Δύο αναφορές των Σφακιανών προς Βενετούς προβλέπτες (1593 και 1594)*. Ηράκλειο.
52. Σπανάκης, Σ. Γ. (1955). *Η διαθήκη του Αντρέα Κορνάρου (1611)*. Εκδόσεις Ανδρέας Γ. Καλοκαιρινός.
53. Σπανάκης, Σ. Γ. (1991). *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο Πέρασμα των Αιώνων: Μητρώον των Οικισμών*. Εκδόσεις Γ. Δετοράκης.
54. Σπανάκης, Σ. Γ. (1993). *Πόλεις και Χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*. Ηράκλειο.
55. Τσουγκαράκης, Δ. (2006). *Οικισμοί υστερορωμαϊκοί, βυζαντινοί και οθωμανικοί στην Κρήτη*. Πρακτικά Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.
56. Τσουγκαράκης, Δ. (2011). *Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της Βυζαντινής Κρήτης*. Πρακτικά Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.
57. Yangaki, A. G. (2021). *Ceramics in Plain Sight: The Bacini of the Churches of Crete. Volume I: The Regional Unit of Chania*.
58. Δασκαλάκης, Ε. (2013). *Σφακιά - Σφακιανοί: Αγώνες, ήθη, πολιτισμός*. Αθήνα.
59. Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. (1979). *Θησαυρίσματα: Περιοδικόν του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών*. Τόμος 16.
60. Γεωργακάς, Δ. (1982). *Επανεξέτασις Αμφιλεγόμενου Ελληνο-Σλαβικού Προβλήματος: Η Αρχή των Επιθημάτων -ις-*. Αθήνα

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Η κύρια πηγή εικονογράφησης της ερευνητικής εργασίας προέρχεται από το προσωπικό μας αρχείο, δεδομένου ότι η εργασία βασίζεται σε έρευνα πεδίου. Ως εκ τούτου, οι εικόνες που περιλαμβάνονται προέρχονται από δικές μας λήψεις και συλλογές. Παρακάτω παρατίθενται 25 φωτογραφίες που αντλήθηκαν από εξωτερικές πηγές και χρησιμοποιήθηκαν για την υποστήριξη της μελέτης.

Εικόνα 1 Σφακιανοί , Nellys ,1939 - https://www.lifo.gr/culture/photography/80-anehtimites-fotografies-tis-kritis-1911-1949?amp	14	fies-apo-tin-kriti-toy-mesopolemoy-1927-1939.....	107
Εικόνα 2. Φαράγγι Σαμαριάς, Fred Boissonnas, περ. 1903-1923. - BAUD-BOVY, Daniel, BOISSONNAS, Frédéric. Des Cyclades en Crète au gré du vent, Geneva, Boissonnas & Co, 1919, σελίδα 96.....	18	Εικόνα 67 . Κρήτη, εσωτερικό σπιτιού στο χωριό Λάκκοι, 1911- https://www.neakriti.gr/kriti/hania/1344239_spanies-fotografies-apo-tin-kriti-toy-mesopolemoy-1927-1939	107
Εικόνα 6. Στα Σφακιά του 1911, το λιμάνι της Χώρας Σφακίων. - BAUD-BOVY, Daniel, BOISSONNAS, Frédéric. Des Cyclades en Crète au gré du vent, Geneva, Boissonnas & Co, 1919.σελίδα 99.....	25	Εικόνα 68. Κάτοψη στενομέτρωπου κτίσματος χωρίς στύλο, απο το βιβλίο, Το Κρητικό σπίτι του Δ. Βασιλειάδη. - Βασιλειάδης, ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ εκδ. οίκος: Εστίας, Αθήνα 1983, σελ. 256.....	114
Εικόνα 7. Άντρας στα Σφακιά 1939, φωτογράφος Νέλλη Σουγιουλτζόγλου - https://www.researchgate.net/figure/Nelly-Man-from-Sfakia-1939_fig3_281678577	26	Εικόνα 69. Η εξέλιξη του μονόχωρου κτηρίου. - Μποζινέκη – Διδώνη Π., ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ- ΚΡΗΤΗ, «ΜΕΛΙΣΣΑ», Αθήνα, 1985, σελ. 153. Oliver Rackham-Jennifer Moody, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, «πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 2004, σελ. 258.....	114
Εικόνα 14. Χώρα Σφακίων, Fred Boissonnas, 1911. https://www.neakriti.gr/kriti/hania/1344239_spanies-fotografies-apo-tin-kriti-toy-mesopolemoy-1927-1939	32	Εικόνα 71. Η Φωτογραφία της ομάδας The Sphakia Survey από σπίτι στο Μουρί το 1990, με τον στύλο και τα μεσοδοκάρια να πρωταγωνιστούν - https://portal.sds.ox.ac.uk/articles/figure/Mouri_6_02_June_1990_View_inside_beam-roofed_house_with_central_wooden_pillar_Looking_S_David_Marko_as_scale_/24322468	118
Εικόνα 16. Στο σκίτσο, εθελοντές από την άλλη Ελλάδα αποβιβάζονται στα Σφακιά, κατα την επανάσταση του 1866-69. Σκίτσο απο το Αγγλικό περιοδικό Illustrated London News. - Πάρις Στ. Κελαϊδής (2007) , <i>Εγκυκλοπαίδεια των Σφακίων</i> , εκδότης : Καράβι και τόξο, Αθήνα.....	37	Εικόνα 72. Σχέδια του πλατυμέτρωπου με στύλο που συνοδεύουν, το κείμενο του δ.Βασιλειάδη που προαναφέραμε. - Βασιλειάδης, ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ εκδ. οίκος: Εστίας, Αθήνα 1983, σελ. 264	118
Εικόνα 17. Χάρτης των Σφακίων. Στο βάθος πίσω απο το Μεσοχώρι ο οικισμός του Γιωργιτσίου με 60 κατοικίες ενώ φαίνονται και οι ονομασίες των ναών - https://bl101.primo.exlibrisgroup.com/discovery/full-display?docid=alma990049839070100000&context=L&vid=44BL_INST:BL101&lang=en&search_scope=Not_BL_Suppress&adapter=Local%20Search%20Engine&tab=LibraryCatalog&query=any,contains,Maps%20%20TAB%20%20crete&offset=0	40	Εικόνα 73 . Σχέδια πλατυμέτρωπού κτίσματος με στύλο. - Oliver Rackham-Jennifer Moody, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, «πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 2004, σελ 243.....	118
Εικόνα 18. Ο Χάρτης του Francesco Basilicata, στά αριστερά εντοπίζεται ο μικρός οικισμός του Γεωργίτσιου δίπλα στο Μεσοχώρι. - Το Βασίλειον της Κρήτης [The realm of Crete] – Cretae Regnum, Francesco Basilicata, 1618. (Vaso Danezi-Lambrinou, Nikolaos M. Panagiotakis, Themis Strongilos, Pothoula Kapsambelis eds), Heraklion, Mikros Nautilus Publications – Vikelaia Municipal Library – LUCC Crete, Crete, 1994.	40	Εικόνα 77. Σχέδια Πρό καμαρόσπιτου. - Oliver Rackham-Jennifer Moody, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, «πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 2004, σελ 242.....	119
Εικόνα 19. Χειρόγραφο απο το ποιήμα του Δασκαλογιάννη με αναφορά στο Γεωργίτσι. ΑΡΧΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ.....	41	Εικόνα 78. Σχέδια πρότυπου Καμαρόσπιτου. - Oliver Rackham-Jennifer Moody, Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΟΥ ΚΡΗΤΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ, «πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης», Ηράκλειο 2004, σελ 242.....	120
Εικόνα 20. Ο Χάρτης του G. Corner το 1625. - https://www.facebook.com/media/set/?vanity=mandrianakes&set=a.459307670791552&paiprv=0&eav=AfaoBbpv5BkTbtXB2z9wHpTgzfsgWBjlx8J8M9j_oVpx2J08GhBQtJt--eFF3mX5I&_rdr	41	Εικόνα 82. Ζευγάρι κρητικών έξω από το ερειπωμένο σπίτι τους. - Βασιλειάδης, ΤΟ ΚΡΗΤΙΚΟ ΣΠΙΤΙ εκδ. οίκος: Εστίας, Αθήνα 1983, σελ. 250	131
Εικόνα 25. Το χειρόγραφο του Σκουρδύλη απο το απόσπασμα του ποιήματος για το Δασκαλογιάννη ΑΡΧΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ.....	44	Εικόνα 100. Μπαλκόνι κάπου στο νομό Χανίων - https://www.lifo.gr/culture/photography/80-anehtimites-fotografies-tis-kritis-1911-1949	153
Εικόνα 26. Μουρί , Φωτογραφία γύρω στο 1960 , Ο Μανώλης Κελαϊδής μπροστά από το σπίτι του στην γειτονιά της Πατελούρας. Το σπίτι υπάρχει ακόμα και σήμερα , έχει διατηρηθεί απο τον Κωστή Κελαϊδή - https://www.kelaidisfamily.gr/	46		
Εικόνα 27. Μουρί 1952. - https://www.facebook.com/photo/?fbid=2125240337558669&set=a.731995276883189	46		
Εικόνα 28 . Κρήτη ,μεταφορά του γάλατος, Nellys, 1939.....	48		
Εικόνα 66. Κρήτη, προαύλιο σπιτιού, 1919 - https://www.neakriti.gr/kriti/hania/1344239_spanies-fotografies-apo-tin-kriti-toy-mesopolemoy-1927-1939			

Ευχαριστήριο.

Εκφράζουμε την βαθιά μας ευγνωμοσύνη σε όλους όσοι συνέβαλαν στην ολοκλήρωση αυτής της ερευνητικής εργασίας. Ιδιαίτερες ευχαριστίες απευθύνουμε στην οικογένειά μας και στους επιβλέποντες καθηγητές, κ. Κλήμη Ασλανίδη και κ. Νικόλαο Σκουτέλη, για την πολύτιμη καθοδήγηση και υποστήριξή τους.

Οι κάτοικοι των Σφακίων αποτέλεσαν αναπόσπαστο μέρος της έρευνάς μας. Η αφοσίωση και η βοήθειά τους ήταν ανεκτίμητες, και δεν θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε χωρίς αυτούς. Ευχαριστούμε ιδιαίτερω τον Μανούσο Γλυμενάκη, τον Γιώργο Κελαϊδή, τον Μανώλη Καβρό, τον Γιάννη Μπραουδάκη και τον Παύλο Βοτζάκη για τη φιλοξενία και την υποστήριξή τους.

Η εργασία αυτή είναι ακόμα αφιερωμένη στη μνήμη του Κωνσταντίνου (Κωστή) Κελαϊδή, του τελευταίου κατοίκου του Μουριού. Η γνωριμία μας μαζί του ήταν ανεκτίμητη, καθώς ήταν ο πρώτος που μας υποδέχτηκε με ανοιχτή καρδιά και μοιράστηκε μαζί μας τις ιστορίες και τις μνήμες του οικισμού. Η κληρονομιά του θα παραμείνει ζωντανή μέσα από τις αφηγήσεις του, φωτίζοντας τον δρόμο μας και εμπνέοντας όλους όσοι αναζητούν την πλούσια ιστορία και την ομορφιά αυτού του τόπου.

Νικολέτα Αγγελοπούλου
Στέλιος Παπαχρηστοφόρου

Κατά τη διάρκεια της αποτύπωσης αυτών των ιστορικών οικισμών, κάθε φωτογραφία που τραβήξαμε ήταν ένα βήμα πιο κοντά στην κατανόηση του παρελθόντος τους. Οι στιγμές που αποτυπώσαμε με τον φακό μας αποτελούν μια προσωπική μαρτυρία των ανθρώπων, της αρχιτεκτονικής και του τοπίου που συνθέτουν την ταυτότητα αυτών των ξεχασμένων χωριών. Το εικονογραφικό αφιέρωμα που ακολουθεί δεν είναι απλώς μια συλλογή εικόνων, αλλά ένας τρόπος να μοιραστούμε την εμπειρία μας, να ζωντανέψουμε τις ιστορίες που ανακαλύψαμε και να τιμήσουμε την πλούσια κληρονομιά που βρήκαμε σε κάθε γωνιά.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Οι Οικισμοί Γεωργίτσι και Μουρί μέσα από τον Φακό των αποτυπώσεων

ΜΟΥΡΙ ΣΦΑΚΙΩΝ

